

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов — кенгаш раиси
Ўрозбой Абдурахмонов
Эркин Воҳидов
Тўра Мирзаев
Иқбол Мирзо
Минҳожиддин Мирзо
Абдуваҳоб Нурматов

Абдулла Орипов
Тўра Саидов
Сирожиддин Саййид
Йўлдош Солижонов
Хайриддин Султонов
Шарап Уснатдинов
Рустам Қосимов

Бош муҳаррир в.б. — Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари — Икром Отамурод
Масъул котиб — Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири — Асад Дилмурод

МУНДАРИЖА

НАЗМ	
Саъдулла Ҳаким. Бир ҳайрат ичида... Шеърлар.	3
Энаҳон Сиддиқова. Суюнчилар сочинг кунларга. Шеърлар.	64
Кўчқор Норқобил. Тонг шамоли... Шеърлар.	76
Гавҳар Ибодуллова. Соғинч кафт ёзади япроқларимда. Шеърлар.	79
Насиба Юсупова. Юлдузлар юрагим тубида ёнар. Шеърлар.	93
Носиржон Жўраев. ... Орзу тўларкан дилга. Шеърлар.	96
ҲАЗАЛТХОНЛИК	
Маҳмуджон Нурматов. Ҳуррият ҳимматидин ҳурланурман. Ҳазаллар.	86
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Барногул. Дунёни уйғотгим келяпти. Шеърлар.	119
МУШОИРА	
Умр елдек ўтиб бормоқда. Шеърлар.	126
БИР ДАРАХТ НОВДАЛАРИ	
Халилла Давлатгазаров. Ҳаётимда борсан... Шеърлар.	111
УЎЎТМАС МЕНИ БОҒИМ	
Замира Эгамбердиева. Йўлингизга... қараб турган кўздирман. Шеърлар.	174
НАСР	
Омон Мухтор. Муҳаббат ўлимдан кучли. Роман.	7
Каримабегим. Номалардаги нолалар. Ҳикоя.	89
Шомира Турдимов. Сиртлон. Ҳикоя.	122
Салим Абдурахмон. Қайтиш. Ҳикоя.	115
ЖАҲОН ҲИКОЯЛАРИ ХАЗИНАСИДАН	
Ёқуб Умар ўғли. Ўн доллар. Ҳикоя.	82
ҚУТЛОВ	
Абдуғафур Расулов. Жасур қалам соҳиби.	68
БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР	
Абдулла Шер. “Мажнунтол тагига ўтқазинг мени...”	100
Олимжон Холдор. “Новвотнинг дури...”	106
ИЗЛАНИШ	
Сирдарёхон Ўтанова. Ёш тилшунос ва адабиётшунослар анжумани.	136
Ўткир Исломов. “Бил, ҳам аввал сўзу ҳам охир сўз”.	135
Наима Алиқуллова. Мажзуб Намангоний «Соқийнома»сининг ўзига хос хусусиятлари.	140
МУТОЛАА, МУЛОҲАЗА, МУШОҲАДА	
Рашид Зоҳидов. Тарбия ва гўзалик илми.	145
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Нурбой Абдулҳаким. “Фирдавсу-л-иқбол”нинг адабий-эстетик қиймати.	150
Гулчехра Имомова. Анъаналар сатҳидаги бадиий синтез.	160
ЁДНОМА	
Баҳодир Каримов. Аъзам шоирнинг ўктам овози.	165
САНЪАТ	
Йўлдош Норбўтаев. Ўзбек миллий чолғулари тарихидан.	170
МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ	
Дилдора Ҳошимова. “Рости бул эрдиким, мастур бўлди...”	177
ЛУҚМА	
Наим Каримов. “Мардикорлар ашуласи”ни ким ёзган?	182
ГУЛҚАЙЧИ	
Аҳмаджон Мелибоев. Эркин Сиддиқ нима дейди?	187

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2010

5-сон

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монетлик кўрсатилса Тошкент — 100000. Амир Темуր тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин. Обуна индекси — 911, 932

Манзилмиз:
100127, Тошкент шаҳри, Ўзбекистон кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99
E-mail. sharquyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
30.10.2010 йил.
Қоғоз бичими 70x108 1/16.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 12.
Шартли босма тобоғи 16,8.
Наширёт ҳисоб тобоғи 18,4.
Адади 1500 нусха.
Буюртма № 1162-10.

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562-рақам билан рўйхатга олинган.
«Ўқитувчи» НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.
Корхона манзили:
Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани, Янги шаҳар кўчаси, 1-уй.

Саҳифаловчи:
Акбарали Мамасолиев

Мусаҳҳиҳлар:
Дилфуза Маҳмудова,
Феруза Раҳимова

Бир хайрат ичуда...

Саъдулла ҲАКИМ

ОШИҚ ҚУЁШ

Ўзбекистон – Ватаним азиз,
Сени севиб не қилолдим, мен?!
Сенга меҳр бобида, асли,
Ким қуёшга кела олур тенг?!

Сен деб қуёш аршидан тушиб,
Меҳр тўла бағрини очар.
Эҳтиросдан юраги жўшиб,
Бошинг узра марварид сочар.

Сенга яқин келгани сари
Уялади ўзидан, чоғи,
Тақир бошин беркитай дея
Кийиб олар бахмал қалпоғин.

Бундайини кўрмаган ҳали
Олам олам бўлиб сира ҳам.
Ҳар кун келар сени кўргали,
Ҳар кун кетар умидга ҳамдам.

ИШҚ ОЯТИ

Боғ йўлида ётган бир варақ қоғоз
Эътиборим тортар, қўлга оламан.
Бир бетда бор-йўғи тўртта сўз, холос:
“Севганман, севаман, севиб қоламан!”

Ёзганми айтишга тополмай журъат,
Ким у куйган кўнгил? Ўйга толаман.
Етиб бордимикан эгасига хат:
“Севганман, севаман, севиб қоламан!”.

Боғ ҳайрат ичида тебратар бошин,
Шамол тегажоқлик қилиб боладай
Хатни олиб қочар ва ўқир шошиб:
“Севганман, севаман, севиб қоламан!”

Қушлар ҳам басма-бас чуғурлар жўшиб,
Мен энди уларнинг тилин биламан:
“Ҳамиша айтилар фақат бир кўшиқ
Севганман, севаман, севиб қоламан!”

Меним-да, ишим бир шу қушлар ила,
Дилда такрор айтиб сабоқ оламан:
“Эй ёр, эшит сўзим, келдим айтгали,
Севганман, севаман, севиб қоламан!”.

ОНАГА ТАЪЗИМ

Сиз чиғаноқ каби ўзингиздан сўнг
Қолдириб кетасиз дуру жавоҳир.
Жаннат оёғингиз остида, демак,
Бизнинг бошимизнинг устида зоҳир.

Мадҳингиз куёшу ойгача етган,
Не-не донишмандлар ёниб айтганлар.
Сиздан кимки кетса саҳрога кетган,
Чаманзорга қайтган сизга қайтганлар.

ПУШКИН

Севги, ҳасрат куйчиси,
Асов даҳо, жўшқин руҳ
Чалиб ўтди янгроқ соз,
Мангу шараф топди рус.

Маккор бир замон эди,
Ҳар ёнда найранг, ўйин.
Муҳаббат лирасини
Синдирди қора қуюн.

Танҳо эди. Тугилмас
Энди, Пушкин бошқа йўқ.
Аммо кезиб юрибди
Шоирга отилган ўқ...

СҮЗ ВА ДОНИШМАНД

Эл ичра номи баланд,
Ҳар ишда фазли аён,
Яшар эди донишманд –
Тоза тийнат, покдомон.

Кимдир: “Олам иборат, –
Деса, – молекуладан”,
“Йўқ, сўздан бу иморат”, –
Дерди сирли куларкан.

Сўз унинг кўз ўнгида
Оқар эди чулдираб,
Гоҳ қоронғу осмонда
Чақнар эди гулдираб.

“Бу дунёни ёритиб
Турган ҳам сўз”, дерди у.
“Инсон дардин аритиб
Турган ҳам сўз”, дерди у.

“Сўз айниса, диёнат
Ўлгани шу”, дер эди.
“Сўз қайнаса, қиёмат
Бўлгани шу”, дер эди.

Неки яралмиш бари
Сўзнинг жисму танидир,
Сўз – чиғаноқ гавҳари,
Кўнгил – сўз Ватанидир.

Бир сўз бор сўз аввали,
Жой олган дил тўридан,
Қолган барча сўз, асли,
Ўша сўздан ўриган.

Юрса ҳам, ўтирса ҳам
Фақат ўша ўйида,
Яшар эди донишманд
Шу танҳо сўз кўйида.

Жон каби эди азиз
Ўша сўзнинг дийдори,
Охир, йиқилди ҳолсиз,
Кетди тандан мадори.

Ўнгимида, туши ё
Билмас, ҳарчанд уринди,
Сўз жамоли кўзига
Элас-элас кўринди.

Қувончидан кўксини
Ўртаб кетди ҳаяжон,
Чорлади шогирдларин
Ҳузурига ўшал он.

Дупур-дупур жон қуши
Депсиди қанот қоқиб,
Бошидан учиб ҳуши,
Тилдан қолди, боёқиш.

Ёш айланди кўзида:
Севинч ёши, ғам ёши.
Ўқрар эди донишманд
Ўпкаси тўлиб-тошиб.

Сўзга қовушмай лаби
Ғўлдиради, сўнг сўлғин:
“Ана у!” деган каби
Осмонга чўзди қўлин...

...Устознинг очиқ кўзин
Шогирд аста ёпаркан,
Аҳд қилди: “Ўша сўзни
Бир кун сўзсиз топаман!”

ҚАЛДИРҒОЧ ҚОШ

Бошима тушмиш бу савдо қошидан,
Айланурман ҳеч кетолмай қошидан.
Ўсмани қўймиш яратганнинг ўзи,
Айланай ҳам ўзи, ҳам наққошидан.

Омон МУХТОР

МУҲАББАТ ЎЛИМДАН КУЧЛИ

Роман*

* * *

(Бомдод пайти дераза олдида туриб шу воқеалар бирма-бир кўз унгимдан утди.

Мен Ёзувчи сифатида — албатта, буларни “қоғозга туширганим” дан кейин! — воқеага нуқта қуйишим ёки уни давом эттиришим керак. Лекин...

Марварид автофалокатда ҳалок бўлганмиди, тирикмиди? У билан Иброҳим кейин денгизга чуқиб кетишдими ёки улар, жилла қурса улардан бири, ўлимдан қутилиб қолдими? Ҳаётнинг узида қандай бўлган эди? Билмайман. Менда бу тўғрида бирон маълумот йўқ.

Улар иккаласи ҳам кетма-кетми, биргалиқдами — уша, Лайли ва Мажнун сингари! — ҳазон бўлди, тарихда бундай воқеа кам эканми, дейишим мумкин. Аксинча, уларни, ҳеч бўлмаганда бирини “тирик қолдиришим” ҳам мумкин. Бу менинг қўлимдан — Ёзувчининг қўлидан келадиган иш. Хўп. Ҳаётда-чи? Ҳаётда воқеанинг буёғи номаълум, мен “туқишим” мумкин бўлган “ёлгон гап” дан буткул бошқа, аммо барибир, Иброҳим билан Марваридга “қандайдир” дахлдор воқеалар рўй берган эди. Қисқаси мен узим билмаган нарсалардан воз кечиб, бўлган-бор воқеа яна ёдимга туша бошлади...)

Иккинчи қисм

НАЙ САДОСИ

6

Унга аввалида олисдан от дупури эшитилаётгандек туюлди.

Сўнг, назарида, дарвоза кескин тақиллади.

Ниҳоят, отнинг кишнаганию одамларнинг ғала-ғовури эшитила бошлади.

Тушми? Ўнгми?

У бир ёндан иккинчи ёнга ағдарилди. Айти дамда сассиз бир шарпа хонада гимираётганини сизди. Истар-истамас кўзини очиб, мулозим ташвишланиб турганини кўрди.

* Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

— Сизни сўрашяпти, бегим.

Маҳал-бемаҳал ҳар ким уни безовта қилмасди. Шу боисдан, сўраган ким бўлди-ю, қандай юмуш чиқди экан, деб ўйлаб, ўрнидан малол билан кўзгалди. Пойгакда энди мулозими тутган обдастан қўлини чайиб, юзини ювди. Тўнини шошмасдан кийиб, ташқари чиқди.

Тонг ёриша бошлаган, лекин ҳали фонуслар ўчмаган. Илк навбатда оқ от олдида қомат тиклаган сипоҳига кўзи тушди.

Туш эмас, ўнг экан!

Уни бехос йўқлашга сабаб борми?

У олдинга босар-босмас, ҳовлида тўпланганлар нафас ютиб, орқага чекинишди. Фақат сипоҳи отни қолдирганича, қўли кўксиди илдам юриб, тиз чўқди:

— Шаҳзодам! Минг қатла узр. Турғизишга тўғри келди.

— Нима гап?

— Онҳазрат сизни қистов келсин дедилар.

Индамай изига қайтди.

Мулозим тез кийинтирди. Йўл учун сув ва томоқ ҳам тайёрланган эди.

Эшикдан чиқиб бир дам паришонланди.

Рўпарадаги уй эшиги, деразаларига қаради. Уйда шам ёқувли, юқори дераза яқинида энага жойнамоз устида ибодат бажо келтирмоқда. Болаликда волидаси вафот этган. Бу аёл шундан буён она ўрнига ўтар эди.

Энага юзига фотиҳа тортиб, деразани очди:

— Бегим! Бошингиз тошдан бўлсин. Парвардигоримнинг Ўзи сизни учраган бало-қазодан асрасин. Дўсту душман олдида хорликдан, забунликдан халос этсин. Ҳар қадамда мадад берсин. Омин.

Энага қўлларини юзига суйкагач, негадир бармоқларини лабларига босди.

Ҳайбатли ҳовлининг баланд гужум дарвозасидан бояги отга бошқа бир оқ от кўшилиб чиққанича, Мадора шаҳарчасидан Тошқўрғонга қараб йўл олди.

Мадора Тошқўрғонга нисбатан ҳам қадимий, обод ва ораста жой. Отлиқлар кўчадан-кўчага ўтиб, чойхоналар, катта-кичик ишратхоналар, дўконлар, усти айвонли уйлар, яшнаб ётган боғларни оралаб боришаркан, шаҳзода ҳозир ҳамма нарса билан хайрлашаётгандек ҳолатда эди. Улар қуюқ бир дарахтзорни ёнлаб, шер шаклидаги тарновларидан шариллаб сув қуйилаётган ҳовуз бўйига чиқишганида, у беихтиёр отнинг жиловини тортди. Унинг хаёлида ярқираган жоду кўзлар, соядек нозик вужуд жонланган эди! Шаҳзода ҳамма нарса билан хайрлашишга чоғлангани ҳолда, ҳатто ишқи тушган, ўзи учун Мадорада танҳо, азиз сиймо билан хайрлашмагани ва хайрлаша олмаслигини мана энди ҳис этди.

Сўнгги пайтлар мамлакатга душман бостириб келаётгани тўғрисида совуқ миш-миш тарқалган. Ҳаммаёқ нотинч, чўп суқилган ари ини.

Шаҳзода бундан беҳабар эмасди.

Лекин у ҳали жуда ёш, мўйлаби энди сабза урган йигит эди. Шўх. Ўйинқароқ. Бедард! Душман келса, отам бор, ўзи чора кўради, бизни ҳимоя қилади, деб ўйлар эди. Унинг ҳаёти бу кунгача тинч эди. Бу кун саҳардан ҳаловати бузилди. Шу асно отга қайтиб қамчи соларкан, маҳзун бир ҳолат уни чулғади. Шаҳзода шу паллада онҳазрат нега чақирганига ҳам тушуниб етган эди. Юзлашган соатда шоҳ ота нима дейиши мумкинлигини башорат сингари тасаввур қилди:

— Ўғлим! Душман маккор, аёвсиз. Бунинг устига, шаҳар дарвозалари калитини унга қўшқўллаб топширадиган хоинлар топилади. Мен қариб қолдим. Ҳолим йўқ. Сен ёшсан. Юртни асра, халқни асра! Бировлар топташига йўл берма! Сенга насиҳатим ҳам, васиятим ҳам шу...

Отлиқлар Мадорани орқада қолдириб, очиқ далада кета бошлашди. Ва кўп ўтмай, бепоён саҳро бошланди.

Мисдек қизиб ётган мажнун-саҳрода Дарвеш олдин қўлидаги ирғай таёғи, кейин озгин оёқлари тиззагача қумга ботиб, имиллаб борар эди:

— Ҳақ дўст! Ё аллоҳ!

У чарчаган, чанқаган, оч. Унга қўнадиган бир манзил керак. Ҳарҳолда жисмига жон киритадиган ўша манзилга етиб олишни умид қилиб, қолган-қутган бутун кучини сарфламоқда эди.

Ахийри, олисдан шаҳар қорасига кўзи тушди.

Аммо шу лаҳзада орқадан булутдек ёпирилиб келаётган бир тўп отлиқ кўринди.

Дарвеш ажабланиб тўхтади.

Кўп ўтмай, отлиқлар яқинлашишди. Дарвеш ўртада келаётган киши қўшин бошлиғи эканлигини кўнглида сизди.

— Ҳақ дўст! Ё аллоҳ!

— Биз дунёни эгаллаётган мамлакатмиз! Сенинг юртингни ҳам босиб олмоқчимиз! — деди ўртадаги киши. — Сен ким?

— Искандарнинг шохи бор.

— Сен ким деяпман.

Дарвеш бошлиққа тиржайиб қаради.

Бу одам қизиқ экан!

У — Яссавий бўлиши мумкин.

Оллоҳёр бўлиши мумкин.

Машраб бўлиши мумкин...

Сен уларнинг кимлигини, ақалли номини билмайсан-ку!

Ўз улуғларингни байроқ қилиб кўтариб, ҳаммаёққа шу байроқни қадагинг келади.

Бизга бегона бир оламни тикиштириб, яна кимлигимни сўрайсан!

— Мен Дарвешман.

— Озиб-тўзиб кетибсан, оғайни. Сенга кўнглим ачиябди. Тила тилагингни, — деди босқинчи.

— Бошингизни бир кўрсатинг, — деди Дарвеш.

— Бошимни? Бошни нима қиласан?

— Шох борми, йўқми?

— Эй, одам кийик эмас. Эчки эмас!

— Барибир. Учрайди. Ана, яқинда, Сурхонда...

Бошлиқнинг жаҳли чиқди.

— Тентак... Олиб бориб зиндонга ташла, — имо қилди аскарларига. — Ҳар хил аҳмоқ гапларни гапириб юрмасин.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, саркарда боши қичиб шох ўсаётганини пайқади.

Аскарларидан Дарвешни олиб келишларини сўради.

Улар ерга чўккан зим-зиё зиндонга кириб, ҳутилмаган ҳолатга дуч келишди.

Дарвеш ўзи-ўзидан қаёққадир ғойиб бўлган.

Зиндонда фақат унинг жулдур жандаси қолган эди.

Ўша куни — айтишларича, — зиндондан олиб чиқиб кетилган жанда гоҳ-гоҳо қайсидир зиндонларда “қайтиб жонланган” эмиш!

Дарвеш-чи? У, эшилган арқондек туйнукдан тушиб-тортилиб турган нурга чирмашиб, зиндондан чиқиб кетган эмиш!

Бунга ким ишониб-ишонмаслиги ўзига ҳавола. Лекин...

Тошқўрғонга ниҳоят етиб келган шаҳзодага кекса шоҳ ота шундай дегандек бўлди:

— Ўғлим! Ҳар қандай душман ўз юрти, халқини сенинг юртинг, элингдан устун деб биледи. Беписанд қарайди. Лекин бошида шохи бўлган ҳатто бирон

жаҳонгир ҳам юрагида ўти бор, эркни таниган одамни енголмаган. Топтаёлмаган!
Яна билгинки, ташқи душмандан ҳам кўра кўпроқ уларнинг аравасига минганлар
ёмон. Улардан эҳтиёт бўл. Ҳар кимнинг олдида ўзингни йўқотма, ўғлим...

* * *

Бу ривоятларми-ҳикоятларни Ворис бобоси Исмоил Хўжадан эшитган эди.
Бобосидан яна Иброҳим деган унинг акаси бир пайтлари йўқолганини ҳам эшит-
ган.

Тўзон хас-хашакни йиғиб-жамлаб, шар шаклига келтириб аллақадарга эл-
тиб ташлаганини кўрганмисиз? Баъзан инсонни ҳам шамол-тўзон шундай учириб
кетган, ўрнидан кўчиргандек бўлади. Гирдибодга тушиб, бир неча қадам босиш-
нинг ўзи нақадар мушкул эканлигини сезасан.

Бироқ инсон чидамли, бардошли. У саҳрода изсиз йўқолиб кетмайди. Сарсон-
саргардонлик, бутун машаққатлар, кулфатлар, озорларга қарамай, кўксини ша-
молга тутганича, илдам бораверади. Бораверади.

Саҳрода уч белги: ёлғиз дарвоза, кейин сардоба, кейин чор атрофдаги тел-
пакка ўхшаган тепаликлар, бу — босиб ўтилган йўл, тарих.

Бир кунлардаги шон-шукуҳини ҳамон йўқотмаган ёлгорликлар, харобалар.
Синиқ сопол идишлар. Ҳайқал ва ҳайқалчалар. Тангалар. Бу ҳам — тарих.

Осмондан туриб ерга кўз ташласангиз, тарих ва бу кун туташ, иккиси ёнма-
ён яхлит бўлиб туюлади.

Биз кўприк устидамиз. Ўтиб-ўтмасимиздан, янги-янги авлодлар кўприкни
эгаллайди.

Улар яна шамолга кўксини тутиб, илдам бораверади. Бораверади...

Ворис ҳар гал бобосидан эшитганларини, айниқса Иброҳимни эслаганида шу
гаплар хаёлидан кечар эди.

Бу гал ҳам уйдан кетаётиб унинг хаёлини, аслида ўзи кўрмаган-билмаган —
Иброҳим банд этганди.

Ворис ич-ичида Иброҳимни қандайдир яхши кўрарди.

7

Хусан кўчада бошини эгиб, ер чизиб бораётган эди.

Хаёл сури-иб!

Аниқ нимани ўйлаяпти? Ўзи ҳам билмасди. Киши йўлда кетаётиб узук-юлуқ
ҳар нарса ёдингга тушади.

Қандай бўлмасин, бир мисра уйдан чиққанидан буён қулоғи остида янграёт-
ган эди:

Тўкулғонимиз бу даврда тўлғусидур...

Хусан ахийри фикрини жамлаб, бир замонлар Хожа Абулбарака мушоирада
айтган мисранинг маъноси устида бош қотира бошлади... Фалсафа бўйича, одам
идишга қиёсми? “Тўкиладиган” ва “тўладиган”? Гап “идиш” ичидаги сув — ҳаёт
тўғрисида бораептими ёки ҳаётдаги инсоний насиба — йўқотиш жабрию эришиш
бахти ҳақидами? Балки, умуман, гап комиллик устида боргандир? Биз аксар
“доно”лик қилиб юрамиз-ку, эски китоблагги биргина мисрага баъзан “тишимиз”
ўтмайди.

У манзилга етиб келганини сезмаган эди.

Бошини кўтариб тўғрига қараганича, анграйди.

Хусаннинг опалари — Мавлуда ва Мавжуда билим даргоҳи яқинидаги бир
тош устида ўтиришарди.

У опаларини кўрган лаҳзада опаларнинг ҳам унга кўзи тушди. Ўринларидан
туриб, этак қоқишди.

Хусанга шу сонияда опалари қариб, бир оз афтода бўлиб қолгандек туюлди.

Юраги алланечук ачишди. Шунинг баробарида, икки опа унга онаси Бокира бону
ва отаси Исмоил Хўжани эслатишди. У жигарларини олдин бу эшикда бирон пайт

учратмаганидан, сал саросималанган эди. Лекин ўнгланиб, дарҳол улар томон юриди. Опаларнинг ҳам чеҳраси ёришди. Ҳусанни онадек бағирларига босишди.

— Бу ерда нима қилиб турибсизлар? — деб сўради Ҳусан ниҳоят.

— Сени кўргани келдик.

— Нега уйга боравермадинглар?

— Сизлар уйдами-йўқ, билмадик, — деди Мавжуда. Мавлуда қўшиб қўйди:

— Ҳозир поезддан тушдик.

— Шоира уйда. Сизлар боринглар. Мен, икки соатгина дарсим бор.

Опалар кўтариб келган тугунларини қўлларига олишди.

Ҳусан ойнаванд эшикдан узун йўлакка кириб бораркан, опаларини учратганидан номаълум бир ҳаяжон туймоқда эди. У негадир яна онаси Бокира бону, отаси Исмоил Хўжани эслади.

Ҳусан отаси олдида меҳрли ва итоатли фарзанд эди.

Урушда бўлган, кейин қамоқда ҳам ётиб чиққан (бобоси уруш қаҳрамони бўлса, нега қамашади? Жиноятчи бўлса, нега орден-медал беради? Ҳусан то ҳозир бу мантиқсизликка ҳеч тушунолмасди. Қисқаси), эғнида гимнастёрка, шинел, бошида салла, ярим мулла-художўй, ярим ишчи-деҳқон Абураҳмон Хўжанинг ўғли эканлиги учунми ёки бутун оиласи қирилиб, акаси Иброҳим ҳам бадар кетгани учунми, Исмоил Хўжа содда, меҳнаткаш, хокисор, гуноҳ қилган боладан ҳам узр сўрайдиган беозор киши эди. Бир оз журъатсизми-эҳтиёткор ҳам эди, шунчаки эшик тақиллаганда чўчиб тушишга одатланганди. Эски-арабий китоблар ўқир, айтадиган гапи асосан, ота-боболардан келган тартиб-одоб бобида бўларди. Ҳусан ҳали ёш, муросасиз эди. У тун-кун отни қамчилагиси келар, унга отаси “ожиз” лигидан доим аравани орқага тортаётгандек бўлиб туюларди. Мана, энди ўйлаб кўрса, от чопгани билан араванинг ўзи орқада экан! Ҳусан отасининг феъл-атворидан вақтида норозилангани кўпинча ёдига тушиб, ўзи-ўзидан хижолат чекарди.

У волидаси олдида айниқса меҳрли, итоатли эди.

Бокира бону эрининг акси, дадил ва фаол. Бола ўстириш, уй юмушларидан ташқари, ательеда тикувчи эди. Оила ҳаётида бирон чигаллик чиқса, эрига қараб ўтирмай, ҳал қилиб кетаверарди. Афти-ангоридан катта бир давраларда юриш, кўркам бир шароитда яшашга муносиб аёл, лекин машаққатли рўзгор гирдобига тушиб қолгандек эди. Мана, энди Ҳусан ҳар гал онаизорини эслаб юрак-бағри эзиларди.

Маъруза ўқийдиган хонага қараб кетаётиб, табиий ҳолда Ҳусан оиланинг яна бир аъзоси — ўз биродари Ҳасанни ҳам эслади. Рангин бир манзара кўзи олдидан ўтгандек бўлди.

Ҳа, улар эгизак эди.

Ҳасан ва Ҳусан!

Аввалдан элда бор тартиб: болаликда уларнинг иккисини камситмай-ўқситмай қўғирчоқдек бир хилда ясантиришар, иккисига уйда тенг меҳр кўргизишарди. Эгизаклар бир боғчага қатнаб, бир мактабга борган, ўн йил бир синфда, бир партада ўтириб ўқиган эди. Ўша болалик даврида бегоналар тугул синфдошлардан муаллимларгача уларни адаштиришганидан, кўп кулгили ва завқли ҳолатлар юз берган. Бу эмас, ҳатто падари бузруквори Исмоил Хўжа Ҳасанни Ҳусан, Ҳусанни Ҳасан деб мурожаат қилган пайтлар ҳам учрайдики, ёқа уш-лашга мажбурсан. Фақат мискин она Бокира бону бошини кўтариб тик қарамай уларни фарқлай олар эдики, қандай буни эплагани унинг ўзига ва Ёлғиз худога аён!

Болалик кунлари ўтиб, мактабни битирган Ҳасан ва Ҳусанга ота-она афтидан ҳамон бирдек либос кийдириб, уларни бир йўлга солишмоқчи эди-ку, иложи бўлмади. Бу дунёда вақти келиб жон-жигарларнинг ҳам турқи-таровати ўзгариб, ҳаёти ва қисмати турлича шаклланар экан! Ҳасан ота-онаси ёнида, оила кўчиб келган Бухорода қолиб, газчилар билим юртига ўқишга кирди. Ҳусан бир пайт

бобоси Абдурахмон Хўжа, бувиси Шамсия бону яшаган, қабрлари ҳам қолган пойтахтда ўқишни орзу қилиб, дорилфунун эшигини қоқди.

Кўз юмиб очгунча улар улғайиб, ҳар бири ҳаётда ўз ўрнини эгаллади.

Ҳасан ҳозир Навоий вилоятида обрўли раҳбар. Таниқли киши.

Ҳусаннинг ҳам мавқеи ундан кам эмас. Эътибор топган олим. Китоб ёзади. Таниш-билиши сон минг.

Бу кун аввалгидек эгизакларни икки томчи сув деёлмайсиз. Яқин биров ўхшатмаса, қолганлар хаёлига ҳам келтирмайди.

Ҳасан спортчилар каби йўғон, миқти. Кибор, баъзан кескин.

Ҳусанни ҳам мабодо спортчига қаёсласа, кураш тушадиган ёки муштлашадиган эмас, сакрайдиган ёки узоқ масофага югурадиган хилидан. Камтар, хокисор (йиллар ўтиб, суяги отасига тортгани билинган бўлса керак).

Энди фақат опалар Бухорода яшайдилар. Улар, поччалар, жиянлар гоҳ-гоҳ Тошкентга келиб туришади. Бироқ Навоийга кўпроқ боришади. Навоий яқин. Қолаверса, Ҳасаннинг имконияти бошқача.

Албатта, эгизаклар ҳам кўришиб турадилар. Кўришмай қаёққа борасан!

* * *

Ҳусан эслаганларини “сандиққа солиб-қулфлаб” дарсхонага кирди.

У қарийб чорак аср талабаларни “имтиҳон қилиш” давомида ўзи ҳам гўёки мунтазам имтиҳон топширарди. Бир Ёзувчи айтган экан: “Ёшлар олдинда юрадилар. Ҳаётдан четланмаслик учун бирга бўлиш керак”.

Улар олдиндами — орқада эканлиги баҳсли масала. Таълим-тарбия бутун дунёда йилдан-йил қийинлашиб бораётгани аниқ гап!

Буниси майли.

Фалсафа — тафаккур демек.

Тафаккур эса — симоб.

Ана, юзлаб китоб. Биргина дин бобида муносабатнинг минг бора ўзгаргани. Гоҳо роҳибона, гоҳо даҳриёна.

Турфа мазҳаблар. Оқимлар. Яна риндлик.

“Ислом экстремизми” деган гап чиққан. Бу икки сўз бири-бирига зид.

Фалсафа (агар у чиндан қатордаги бир фан бўлса) ҳеч қачон тугал шакланган эмас. Бу кун талабага бир фикрни тушунтириб, эртага тескарисини айтиш субутсизлигидан хунукроқ ҳолат борми? Токи инсоният комил бўлмагунича фалсафа етук бўлолмайди! Қўлига китоб олишга иштиёқи йўқ талабани бу кети берк кўча (лабиринт)га қандай бошлаб, қандай етаклаб чиқиб кетасан?

Дарс соати тугаб қўнғироқ чалинишига оз қолган эди, Ҳусанни дўсти Қурбон домла йўлакка имлади:

— Эшикда сизни кутишяпти. Жигарлар келган экан!

Оббо...

Ҳусаннинг жони худди товонига тушди.

Мавлуда ва Мавжуда қайтиб бу ёққа келишганмикан? Сабаб?

Шоира уйда бўламан деганди. Кўчага чиққан эканми? Худо сақласин, у...

Ўзи яхши аёл! Лекин туйқусдан меҳмон келишини ёқтирмайди.

Одатда, уйга “бостириб” келган меҳмонни нохуш, қош-қовоғи бир қарич осилиб қаршилайди. Унга, таомил шу, меҳмон отангдай улуғ, деган гапни тушунтиролмайсан. “Нега ҳар ким отамдай улуғ бўлар экан, бир оғиз айтиб келса, ўлмайди-ку!” деб туриб олади. Умуман, уйда истаган палла меҳмон кутадиган шароит ҳам топилавермайди. Домла (олим)нинг бир ойлик маоши баъзан бир ҳафтага етиб-етмайди. Ўзингни ҳар ёнга уриб сал тайёргарлик кўрмасанг, уялиб қоласан! Бу жаҳатдан, Шоира албатта, ҳақли.

Ҳусан шуларни ўйлаганича, эшикдан чиқдию...

қаради.

Пастда, анча нарида сут билан чайгандек янги машина...

машина ёнида, дарахтлар томон юзланган Ҳасан турар эди!

Биринчи навбатда Ҳусан кўзларига ишонмади. Опалар изидан бу кун Ҳасан ҳам келиши ақлга сиғмасди. Нима, шунчаки тасодиф туфайли бундай бўлдимми ёки қандайдир муносабат бору жигарлар атай шундай қилишдимми?

Кейин, Ҳусан бу гал Ҳасан ҳам хабарлашмагани ва уйга бормай, тўғри бу эшикка келганини ўйлади.

Эгизаклар бири-бирини кучишди.

Ҳусан машина ёнида куймалаётган ҳайдовчига ҳам қўл узатди.

Қачондан бу расмга кирди? Ҳусан сезмай қолган, у “сиз” сираб, Ҳасан уни “сен” сираб гаплашарди:

— Яхши юрибсанми? Тинчмисан?

— Раҳмат. Ўзингиз? — Ҳусан беихтиёр “гуллади” — Эрталаб опалар келишган эди.

Ҳасан беҳабар экан, кўзларини йирди:

— Опалар? Уйдаими?

Ҳусан қисиниб бош тебратди.

— Мен вақтим зиқ, ярим кунга келганман. Ҳозир қайтиб кетаман, — деди Ҳасан. — Опаларга индама. Хафа бўлишади. — У яқин кишилар гапига халал бермасликка фаҳми етмаган ҳайдовчига кўз қирини ташлаб қўйиб, Ҳусанни қўлтиқлаганча дарахтзор томон бошлади. — Сенда ишим бор. Илтимос, — деди шундан сўнг. — Ворис мени қон қилиб юборди. Қаёқлардадир юрибди, — деди ўғли ҳақида. — Ўзини тутиши бетартиб! Ўйламай гапиреди, алжийди! Шу ёқда экан, одамлар кўрибди. Сен уни топ. Домласан, олимсан, насихат қил. Менинг бошим қотган.

Ҳасанни идора ишларидан бўлак бу ташвиш пойтахтга олиб келганини ҳис этган Ҳусан фаромушланди.

У Ворисни кам кўрган, кам кузатганди. Яхши билмасди.

— Мен бир суриштирай-чи! — деди.

— Суриштириш кам. Узил-кесил! — деди Ҳасан. — Опаларга бунга ҳам айтма. Аёллар оғзи бўш, гапни кўпайтиришади. Уч-тўрт кун ичида яна кўнғироқ қиларман.

Боягидан ҳам ўйчанроқ қўйда машинага қараб юрди.

Орқа ўриндиқдан қандайдир халтани олиб, қайтиб Ҳусанга яқинлашди:

— Совға! Биласан, қуруқ қўл билан келолмайман, — бу гал тез одимлаб, машинага минди.

Ҳайдовчи энди ўз ўрнида ўтирарди.

Машина дам ўтмай, зув этиб дарахтлар панасида беркинди.

Бу кун опалари билан дийдорлашганида суюнган Ҳусан биродари Ҳасанни кўрганидан ҳам ҳаяжонланган эди.

Улар ҳеч муболағасиз, бир қориндан талашиб тушган. Фақат бу эмас, бор-йўғи уч дақиқа фарқ билан дунёга келганлар.

Эгизаклардан ким дастлаб, ким кейин кўз очганини билиб бўлмайди. Бунга вақтида аҳамият берилмаган. Исм тахминан қўйилган ва аслида, Ҳасан қолиб, Ҳусан уч дақиқага катта бўлиши ҳам мумкин! Дунёда шундай содда ҳақиқатлар учрайдики, ҳеч қачон ҳеч ким тагига етмаган ва етишга ортиқча уринмаган! Зероки, ҳар бир ҳақиқат оламшумул ҳодисага айланавермайди! Улар эгизаклар, холос. Бунга тан олишга бурчли эдилар.

Сут билан чайгандек машина дарахтлар ортида ғойиб бўлгач, Ҳусан қизиқсиниб халтани очди. Олма-анор, ҳолва-новвот. Бир боғлам пул ҳам... Ҳасан шунақа, барча жигарларига меҳрибонлик, ғамхўрлик кўрсатиб юради!

Лекин Ҳусан бир дам бурунги мамнуният аралаш қисиниб-эзилгандек ҳолатни сезди. Бировдан, айниқса ўз яқинларидан пул олишни ор деб билмайдиган киши кўп — балки, муҳтожлик, балки, очкўзликдан! Айримлар порани ҳам гуноҳ деб билмайди — олишга ўрганиб кетган. Айб устида қўлга тушириш қийин, кўпинча балиқдек қўлдан сирғалиб чиқиб кетади ҳам!

Ҳусан ақлини таниганидан буён тер тўкиб, бири икки бўлмаган, косаси оқармаган. У ота-онаси сингари қўли қисқа эканлигига қарамай, бу борада мағрур эди. Ҳасаннинг эътиборини қадрларди. Шу билан бирга, пул тўғрими-эгри йўл билан топилган? — ўйлашга ҳам мажбур эди. Ҳар қадамда ҳалол луқма, деган гап кўнглидан кечарди. Ҳозир ҳам кўча ўртасида серрайиб, шу ҳақда хаёлга чўмди.

Ниҳоят, йўлга тушгач, Ворис тўғрисида ўйлай бошлади.

Пойтахт шаҳарда, келган манзили, мақсади ноаниқ бировни учратишга ури-ниш сомон ғарами ичида игнани ёки дейлик, дарёми-денгизга тушган узукни қидириш билан баробар! Ворис қаерда? Уйдан кетиб, нима қилиб юрибди? Кимдан, қандай суриштириш керак? Ҳасан вазифани унга юклади, тамом! Бажармаса, у айбдордек, ўпкаланеди. Шунақа нозикмизожлиги йўқ эмас!

Қиёс ўринли бўлмаса-да, болаликдан эшитгани — бир кунлар амакиси Иброҳимни отаси Исмоил Хўжа узоқ қидириб тополмагани беихтиёр Ҳусаннинг ёдига тушган эди.

Уни негалигини ўзи ҳам билмаган бир ғусса чулғади.

* * *

Уйга кириб келганида кайфияти ўзгарди.

Дастурхон ёнида опалари билан Шоира хушчақчақ суҳбатлашиб ўтиришарди. Хотини одатига қош-қовоқ солмаганига Ҳусан хурсанд бўлди.

У халта кўтариб келганига Шоиранинг янада чеҳраси очилди. Эскидан аёл зоти шу, уйда тўкин-сочинликни кўрса, ўзини бахтиёр ҳис этади.

Даврага қўшилган Ҳусан опаларини гапга солиб, Ҳасан билан Ворисдан оғиз очмаган ҳолда баъзи нарсаларни аниқлаб олишга умидланди. Гапни опаларнинг ўзи бошлади.

— Бухорога бормай қўйдингиз, — деб шикоятланди Мавлуда. — Тўй-маъракага айтганда ҳам, бормайсизлар.

— Борамиз. Бу йил албатта борамиз, ёзда, — деди Ҳусан шошиб. — Худо хоҳласа, Шоира, қизлар, ҳаммамиз...

— Бултур тўй қилганда кўп кутдик, — гапга аралашди Мавжуда. — Одамлар сўрайди, ким келди, ким кетди? Дунё ғанимат. Биз ҳам қариб қолдик...

— Эй, сизлар ҳали ёш қиз! — ҳазиллашиб кулди Ҳусан. — Эркак киши ука бўлса ҳамки, ака ўрнига ўтади. Қариган ана, биз! Вақт бўлса, ҳафсала йўқ, ҳафсала бўлса, вақт...

— Элликка кириб-кирмай қарийдими? Сизлар ҳали йигит! Унақа деманг, уят бўлади...

— Ҳасан ҳам доим шамолдек келиб, шамолдек кетади. Қачон қарама, иш! Иш! — деди яна Мавжуда. — Лекин баъзан ҳар биримизга ярим мошин қовунтарвуз, мева-чева ташлаб кетади. Тўй-маърака пайти мол сўйиб юборади. Яна бир қоп гуруч, бир қоп ун...

Ҳа! Ҳусан ҳеч қачон Ҳасан бўлолмайди. Бировга бундай ҳиммат кўрсатолмайди. Улар оиласида барча меҳнаткаш, тиришқоқ (ҳаётда Ҳасанга нисбатан Ҳусан кам хизмат қилгани йўқ). Лекин худо омадни кимга бериб, кимга бермас экан! Камбағалда одамгарчилик нима қилсин, деган гап юради. Камбағал-ку, одамгарчиликни билади, чўнтак куп-қуруқ. Қўли қисқа кишининг тили ҳам қисқа! Кўтир бу дунёнинг ҳикматиға киши баъзан тушунолмайсан.

— Ҳасан Ворисни уйлантирмоқчи, — деб Ҳусаннинг хаёлини бўлди Мавлуда. — Келин ҳам топиб қўйган. Яқинда хабар қилса керак.

— Менинг гуноҳим бўйнимда, Ворис қанақалигини яхши билмайман, — деди Ҳусан эҳтиётланиб. — Борсам, атрофимда беш-ўнта киши, доим чалғийман.

— Ворис отасининг боласи! — мавҳум гап қилди Мавжуда.

Чойдан кейин опалар шошқин ўринларидан туриб, кийина бошлашди.

— Ў, бахайр (қаёққа)?

— Хумсонда бир дугонам бор. Бу кеча ўшаларникига бориб ётамиз, — деди Мавлуда. — Эртага кечқурун келиб сизларникида қоламиз.

— Шоирахон ҳам юрсин. Қарши бўлмасангиз, — деди Мавжуда.

— Майли, боргинг бўлса, бор.

Аёллар кетишгач, Ҳусан яна Ворис тўғрисида ўйлашга тушди.

* * *

Йигитнинг исми — Ёмонқул.

Дуппа-дуруст, насл-насабли оилада туғилган бола ўлавергач, ўлимни “алламоқчи” бўлибми, унга шундай исм беришган.

Бу — Итолмас, Хунукбой деган исмларга ўхшаб қадим-қабилачилик даврларидан келган. Ўзимиз учун ҳам бунинг қадри йўқ, мазмунида камситса, бола яшаб кетишига содда ишонч билан қўйилган исм.

Ёмонқул уч-тўрт йил бурун Ҳусаннинг қўлида ўқиган. Ҳозир бир дўконда тамаки сотади.

Талабалик йиллари уйга бот-бот келиб турганидан, Ҳусан уни ўзига яқин тутади. Шогирдининг қайсидир йўсинда Ворис билан оғайни эканлигини эшитган, бу ҳам орадаги “яқин”ликка кўприк бўлган эди. Кейинги йилларда йигитлар узоқлашиб кетганми ёки ҳамон дўстми? Ҳусан беҳабар. Аммо бир нарса аён: шаҳри азимда Ворисга тегишли гапни билса — Ёмонқул билади.

Шогирди дўконини Ҳусан эсламайди (дўкон бир неча бора ўзгарган ҳам). Уйига аксинча, отаси ўлгандами, уйланганидами икки-уч борган.

Вақтни бекор ўтказмай, уйда ёлғиз зерикиб ҳам ўтирмай тезроқ масалани ҳал этиш учун кечга томон у кўчага чиқди.

Кўёш эндигина ботган. Ерда сон-саноқсиз чироқлар ёқилиб, осмонда юлдузлар кўрина бошлаган.

У хаёл домида узун йўлкада кетаётган эди, беҳосдан кўнгилсиз воқеага дуч келиб тўхтади.

Растадаги савдо мажмуи бошланишида оқ қўйлак, оқ шим кийган, фавқуллодда гавдали, кучли бир киши ит мушукка ташлангандек, беш-олти ёшлардаги нимжонгина болани чангалида тутганича, ерга отиб юборар, урар, тепар, кўтарар ва яна отар эди.

Майдончада ҳовли-боғдан челақда ўрик-олча келтириб сотган аёлларни тўртта бўлиб қувиб юрадиган миршабларнинг қораси кўринмасди. Атрофда одам гуж-гуж. Бироқ рўй бераётган воқеани барча тангиб томоша қилмоқда.

Ҳусан ҳам оддий томошабинга айланди.

Шу аснода у воқеага дарҳол аралашиб чора кўришни истар эди-ку, оқ кийимли кишига бас келолмаслигига ақли етаётганди. Қарши туришга Ҳусанда жисман куч йўқ. Руҳан ҳам (отаси Исмоил Хўжага хос журъатсизлик, эҳтиёткорлик унинг қони-жонида намоён бўлмоқда). Бир қадам босишга куч тополмаётганди. Фақат кўриб турган манзарадан довдираб, ўзини қулдек ночор-нотавон сезганидан эзилаётган эди.

Ниҳоят, бояги челақ кўтарган аёлларданми биров бақирди:

— Ҳайвон! Ахир, у бола-ку. Ўлдириб қўясан!

Ҳусан шу дамда ҳис этди... Чиндан гавдали киши болани ана-мана ўлдириб қўйиши ҳам мумкин.

Аёлнинг сўзи таъсир қилдими, ўзи болани “эзгилаб” тўйдими, шундан сўнг харҳолда арвоҳни эслатган киши дўкон эшигидан четлашди. Бола ҳам ўрнидан туриб, чайқалганича, бир томонга судралиб кета бошлади.

Шундай якун қаноатлантиргандек, Ҳусан ҳам тарқалаётган халойиқ орасида бу ердан жилди. Сал нарига бориб нон, мева-чева харид қилгач, йўлида давом этди.

Бироқ унга дахли бўлмаган, ўткинчи воқеа кўзи ўнгида, хаёлида қотиб қолган эди! Юрагига гулгула тушган, жисми ва руҳини аллақандай нотинчлик эгаллаганди. Кўчада у даҳшат туйиб борар эди.

Одамни одам уриши (уруш бунинг катта шакли!) инсоният тарихида ибтидоий даврдан келган шармандали ҳолат... Биз жилла бурун (ёшлар борасида) эслаган Ёзув-

чи айтган эди: “Тил ўз вазифасини бажаролмаганида, қўл ишга тушади”. Яъни, инсоний муносабат ўрнини ҳайвоний хатти-ҳаракат олади... Қадимдан мулкдорлар ўз қуллари, хўжайинлар қаролларини урганлар. Ҳамон баъзан қўли остидаги хизматчиларни урадиган бошлиқлар топилади. Баъзи эрлар қўли қичиб хотинини уради. Хотин эрини урган пайтлар ҳам оз бўлса-да, учрайди. Худо кечирсин, нобакор фарзанд отасими, онасини ургани гоҳо қулоққа чалинади. Айниқса, болалар. Дунёда болани уриш одамзодга гўёки аввалдан муҳрлаб берилган. Бир вақтлар мактабдор-мулла узун калтак (хода) билан болалар бошига туширар эди. Ҳозир ҳам муаллим ўқувчини жазолашга ўзини ҳақли деб билади, қўлида чўп ё хивич ўйнатиб, ҳеч бўлмаса, жилд қўлтиқлаган болани мактаб атрофида югуртиради. Ота-оналар болаларини дўппослайди. Болалардан катта ёшлиси кичикларини уради... Бу ёввойилик, жаҳолат, зўравонлик туйғуси ҳамон одамларда сақланиб қолганига ақл бовар қилмайди!

Ёмонқулнинг шаҳар марказидаги уйи томон кетаётган Ҳусан ҳали ўзи-ўз ҳолатини тўла англамаган эди. У кўчадаги воқеадан саросималанган, ич-ичидан эзилганди. Бундан ташқари, оқ кийган киши унга лабдурустан ташланадигандек, алла-нечук қўрққан ҳам эди. Вазиятни ҳисобга олмаслик, бировнинг вазоҳатли-ваҳший, аччиқ устида эканлигига парво қилмаслик ёмон оқибатга олиб бориши мумкин, бу енгилтаклик, деб ўйлаган, бир томондан, ўзини умрида жаҳолатга қарши турган олижаноб зиёли турқида кўрганидан, дадил ўртага тушгиси келиб, иккинчи томондан, бирон пайт низога аралашшидан яхшилик чиқмаслиги ақида-сига кўра, кўпчилик қатори босиқ-бепарво туравериш унга афзал бўлиб туюлган эди... Лекин ана, воқеа кечган жойдан, растандан узоқлашиб ўз йўлидан бораётганича, энди Ҳусан даҳшат туйиш баробарида, ожизгина болани ҳимоя қила олмагани, аралашмаганидан қандайдир уялаётган эди. Тарихда (фақат узоқ тарих эмас, фуқаролар уруши даврида, кейинги тўполонларда ҳам) ўзбек йигитлари (кўксиди ёли бўлганидан) бир киши ҳеч гап, бутун бошли тўплар-тўдаларга қарши туришга ботинганини эслаб, юракдаги олов қачон, нега сўнганига ҳайратланаётган эди. Чеклақ кўтарган аёл кўзи олдида жонланиб, ҳозирги аёллар эркакларга нисбатан ўктамроқ эканлигидан қисиниб, хижолат ҳам чекаётган эди.

Инсон табиатан озми-кўпми ўзини оқлашга мойил. Шундан, Ҳусан эҳтиросга берилмаяпманми, бекорга эзилмаяпманми, деб ҳам ўйлашга уринаётган эди. “Гавдали киши ўзи ким? Бола ким? Тўқнашув нима сабабдан рўй берди? Мен билмайман. Бировдан ҳатто бундай сўраёлмадим!” деган гап хаёлидан ўтиб, ҳис этган (ҳамон ҳис этаётган) даҳшатнинг “пилиги”ни пасайтиришга, бутун-бор воқеани унутиб юборишга ҳам ҳаракат қилаётган эди... Шу кайфиятда Ёмонқулнинг уйига кириб борди.

Ёмонқул томи қанот шаклида, икки қаватли чиройли, мўъжаз ҳовлида турар (шогирд кўп қаватли бинода эл қатори яшаган устозидан бадавлатроқ) эди. У кутилмаганда устоз қадам ранжида қилганидан боши кўкка етиб, дарҳол дастурхон ёзишга тутинди. Ҳусан бир зумга бемаврид эшик қоққанини айтиб, узр сўраганига қарамай, қозон остирди. Хотини (келин) овқат қилиб келгач, девортокчадан ароқ ҳам олди. Икки пиёлага тўлдириб қўйди:

— Олинг, устоз.

— Мен ичмаяпман, — деди Ҳусан.

— Олинг, ҳеч нарса қилмайди.

Ҳусан Ёмонқулнинг озгина кайфи борлигини энди пайқади. Шогирди кўнгли учун пиёлани уриштириб, бир култум ичди.

— Охиригача оласиз, устоз, — деб қайсарланди Ёмонқул. — Сиз мендан илмдан кечиб дўконда ўтирганим учун хафа бўлманг. Тирикчилик! Оила боқиш керак. Умуман, одамга муносиб яшаш керак! Биламан, кечаги кун эмас, эски замонлардан олимлар, шоирлар ўзи шохми, гадоми камбағални улуғлаб, бойларни туртишган. “Бой бойга боқар”, “боёнларга туф”, шунга ўхшаган! Нотўғри. Одамнинг яхши-ёмонлиги бойлик-камбағалликка қарамайди. Ёвуз бойлар бўлган. Лекин камбағаллар ҳам шундай ёвузликлар, жоҳилликлар қилганки... **“Камбағалнинг хирқасидан ор қилмоқ шунчалар”**. Буниси яхши айтилган. Ор қилиш керак

ҳам! Йиртиқ кийган бирон киши учрамагани дуруст! Бизда одамлар қадимдан асосан, деҳқончилик, ҳунармандлик, яна кўча-бозор, савдога ўрганган. Савдогарлар ҳимматли, олижаноб тоифа... Мендан хафа бўлманг, устоз.

— Хафа бўлмайман, — деди Ҳусан. Ўзича, Ворис ҳам шунақа қайсарлик, гапонлик қилармикан, деб ўйлади. — Баъзи сўзларингиз баҳсли. Лекин мен бунинг учун келганим йўқ. Ворис тўғрисида сўрамоқчи эдим.

— Ворис?

— Жияним. Сизлар қачон, қаерда танишгансизлар?

— Бухорога бир борганимда танишганман. У Бухорода эди.

— Ҳозир Тошкентда экан.

— Жуда хокисорсиз-да, устоз. Бетайин жиянни қидириш бир, катта бошингизни кичик қилиб... У шу ерда. Ҳали кўришолмадик. Кўнғироқ қилган эди, овоз ҳеч эшитилмайди. Касалхонага ётмоқчиман, дегандек бўлди. Қайси касалхона? Нега ётади? Тушунмадим. Қайтиб кўнғироқ қилишини пойлаб ўтирипман.

— Шунисига ҳам раҳмат, — деди Ҳусан.

* * *

У кўчадаги кўнгилсиз воқеани батамом унутган эди.

Шогирди уйдан узоқлашиб катта кўчага чиққани заҳоти, оқ кийган гавдали киши ва муштдек бола яна хаёлида жонланди. Даҳшатли манзара кўзи олдида келди.

Ичган киши шерга айланади. Айниқса, ичмай юрган бўлса! Ҳусан мабодо энди бояги воқеа устидан чиқса, иккиланмай шартга ўртага тушадиган ҳолатда эди. Буни у ҳатто тасаввур қилаётганди.

Шунинг баробарида, унинг хаёли тубида бундай саволлар чўкиб ётарди:

Гавдали киши ўзи ким? Бола ким? Тўқнашув нега рўй берди?

Бу саволларга янги саволлар қўшила бошлади.

Биринчи галда:

Бола растадан судралиб қаёққа кетди? Уйигами?

Кейин:

Уйга бориб ётиб қолмадими? Бирон касалхонага олиб кетишдимикан? Уйга етиб-етмасдан ёки етгач, ўлган бўлса-чи?

Ҳўп. Яна:

Унинг ота-онаси борми? Улар қаерда? Боласини биров ўласи урганидан хабардорми ёки беҳабар?

Умуман:

Гавдали киши билан боланинг ўзаро муносабати? Булар танишми, бегонами?

Таниш (бири-бирига дахлдор кишилар) бўлса, шундай аёвсизликка бориладими? Бегона бўлса, нима қилиб орадан ўт чиқди?

Туйқусдан Ҳусаннинг хаёлига муҳим бир гап келди. У тахмин қилди:

Гавдали киши (Ёмонқул мақтаган савдогар) тижорат дўкони бошлиғи (хўжайини)! Ўғрилиқ юз бераётганини пайқаган, пойлаб юриб болани қўлга туширган. Унга умрида эсдан чиқмайдиган сабоқ беришга чоғланган. Мол аччиғи — жон аччиғи. Ўзини тўхтатолмаган!

Воқеа шу тахлитда кечганлиги эҳтимолга яқин эди.

Вақт кеч бўлиб қолганидан, кўчада одам сийрак тортган. Йўл устидаги растага Ҳусан ана-мана юзланади. Шунинг учун у Дўкондор ва Ўғри тўғрисидаги ўзи топган тахминга либос кийдириб, гўёки “безай” бошладди:

Демак, бу якка ҳолда қўлланган жазо!

Жиноятга қарши!

(Бола — жиноятчи!)

Чиндан шундай бўлса, кимни — Дўкондорними, Боланими? — оқлашни ўйлаб кўришга тўғри келади.

Шарқда (балки, қайсидир даврлар Фарбда ҳам) қадимдан гоҳ у, гоҳ бу ерда ўғрилиқ (қўли эғрилиқ) қилганларнинг қўлини кесганлар (чопганлар). Бошқа-

ларга ибрат тариқасида шу йўсин чора қўрилган... Баъзи жойларда бу тартиб ҳозир-гача сақланиб келади! Лекин бундай жазо (ёки кўчада сазойи килиш)ни одатда, бир киши бажармаган! Бунга ҳақли эмас! Кўпчилик келишиб, адолат юзасидан ҳукм чиқарган (ўшанда ҳам баъзан ноҳақлик рўй бериб турганини китоблардан ўқиганмиз. Ана, Колумбияда бир йигитни ҳаёсизликда айблаб, сазойи тарзида чавоқлаб ташлашади. Кейин, унинг гуноҳи йўқлиги ошкор бўлади). Бу — барибир, жаҳолат. Чунки, оломон — ёвуз, шафқатсиз. Оломон лаҳзалик телба ҳолатда баъзан йўлди учраганни селдек суриб кетиши мумкин.

Дунёнинг бу кун бир, эртага бошқа аллабурчида Шиддатли Тараққиётга қоришиқ — Инсоният Ҳаётидаги таназзулдан туғилган ОЛОМОН ХУРУЖИ кўринади! Тескари мантиқ: ноҳақлик, жиноятга қарши бош кўтариб, янги ноҳақлик, жиноят амалга оширилади! Катта-кичик урушлар, исёнлар! Адолат ўрнатмоқчи бўлиб тўкилган қонлар! Йўлдаги гуноҳқорми-гуноҳсиз, барчага қирон келтириш...

Қанча-қанча умрлар хазондек тўкилган йўлларда!

Инсоният гўёки ўзи-ўз жонига қасд қилган (қилаётган)дек!

Ҳусан денгизларга сафарга чиққан сайёҳларнинг хотираларини эслади.

“Кеманома”да ёзилган эди:

“Кемани ясаганлар эмас, минганлар гарқ этадилар”.

Кемадагилар доим қутуришганидан ҳалокатга йўлиққанлар!

Минг йиллар давомида ҳалокатдан асраниш учун Шакл изланган.

Ҳакам. Суд.

Қонун.

(Биз кўча-кўйда бировни оқлашимиз ёки қоралашимиз нисбий тушунча).

Қонун бўйича (ва оддий, одамий ахлоққа кўра) Ўғри Бола жиноятчи бўлса, уни аёвсиз-ёвузларча урган Дўкондор ҳам жиноятчидир.

(Бунга қиёс: пора олган киши жиноятчи бўлганидек, пора берган ҳам жиноятчи ҳисобланади).

Ҳусан катта йўл ёқалаб одимлаганича, растага кириб келди.

Савдо мажмуи олдидаги майдончага қадам қўйди.

Ҳаёлидан кетмаётган фикр: Дўкондор ва Ўғри ҳақидаги тахминнинг тўғри-нотўғрилигини кимдандир сўраб, тасдиқлатиб олмаганича кўнгли тинчиб бу ердан кетолмайдиганга ўхшарди.

Энди дўконлар ёпиқ.

Челак кўтарган аёллар ҳам кўринмайди.

Фақат бир четда икки-уч аёл тамаки, қурут, сақич сотиб ўтиришарди. Булар эрта-кеч шу ерда, ҳамма гапни билишади!

Саволга тутса-чи?

Йўқ.

Гап унмади.

— Яхши ўтирибсизларми, сингиллар? — дейиши билан, аёллар чувиллашди:

— Нима ишингиз бор? Бир нарса олмоқчи бўлсангиз, олинг. Бўлмаса, кетавермайсизми? Ўзи маст...

Ҳусан маст эди.

Кетаверди.

У ҳозир бу ерда уймалашишда маъно йўқлигига қаноат ҳосил қилган эди.

* * *

Уйга кириб келгач, обдан ювинди.

Ҳушёр тортди.

Оромқурсига чўкиб қалин дафтарни очди.

Касалхона дегани ҳам телеминора эмас, узоқдан кўриниб турадиган! Ворис қаердаги, қайси касалхонада? Излаш керак.

Бирма-бир турли касалхоналарга эринмай кўнғироқ қила бошлади. Навбатчи-

лар билан гап талашиб, бир ялиниб, бир дўқ уриб терлаб-пишганича, икки соат деганда ниҳоят, жияни дарагини топди. Ворис марказий касалхонада экан!

Вақт алламаҳалга борган. Жуда чарчаган эди.

Шоирани опалари ёнида Хумсонга жўнатганига пушаймонлик сезиб, ўзи-ўзига ўрин тўшади.

Чироқни ўчириб кўрпага ўранди.

Салқин баҳор туни. Шамол ғувиллаб дарахтларни силкитарди.

Осмонга булут чиққан экан, бир маҳал шитирлаб ёмғир ёға бошлади.

Тезда қотиб ухлаб қоламан, деб ўйлаган эди. Кўзи бир илингач, уйда ёлғиз эканлиги-ю, бу кунги таассуротлар юкидан уйқуси қочди. У ён-бу ён ағдарилиб, ётаверишми, ўрнидан туришини билмай, азоблана бошлади... Эркак киши хотини уйда борлигига бепарво қарайди. Уйда бўлмаса, пайтавасига қурт тушади. Усиз яшаёлмаслигини сезади.

Хотини йўқлар ёки хотини ўлганлар аҳволини худо кўрсатмасин! Ана, маҳалладаги Марат бобо деган сўққабаш киши. У, кунни балки, ҳар хил юмуш билан “алдар”. Нақ юраккача зулмати “кириб келадиган” тунларни-чи? Қандай ўтказар экан?

Ҳусан ёлғизлик ҳақида ўйлаганида доим Марат бобони кўнгли ачиб эслар ва файласуф эканлигидан, Бу Одам ҳаёти фалсафасини тушунгиси келар эди. Ҳаммадан ҳам, Марат бобонинг оила қурмагани, ажралгани, ўзини Ёлғизликка бепарво қарагандек тутиши Ҳусанни ажаблантирарди.

Бу кеч уйқуси қочиб, у яна ёлғизлик, Шоира, муҳаббат, аёллар тўғрисида хаёлга чўмди.

Юз — юз, лаб — лаб, кўз — кўз, қош — қош...

Азалдан Одам шундай Яратилган. Ажабланиш ортиқча. Лекин қизлар, аёлларда буларнинг ҳар бири Алоҳида Аҳамиятга эга. Малоҳат касб этади! Асрлар давоми Шарқда шоирлар Аёл юзи ҳақида (бетигаги холигача), лаблари ҳақида (ҳатто оғзи шаклигача), кўзлари ҳақида (киприklarини унутмай), қошлари ҳақида (қандай ўрнашганини шарҳлаб, гоҳ ёйга ўхшатиб, гоҳ “қиличлардирки” деб) минг-минглаб байту ғазал ёзганлар. Улар албатта, маҳлиё бўлганлар ва бу маҳлиёлликдан Аёлнинг Хаёлий Юксак бир тасвири шаклланган. Аёл деганда шу тасвир кўз олдига келади.

Бироқ дунёда Бу Тасвирни умрида тасаввур қилолмаган, шоирона фикрдан узоқ йигитлар-эркаклар ҳам топилади. Аёл феъл-атворини, кўнглини баъзан тушунмаслик, Аёлни камситиш, Аёлга оғир ишлар буюриб, қийналгани, хўрланганига четдан лоқайд қараб туриш — бу бемаънилиқлар Ўша Тасвирни кўрмаганлик ва инсоний туйғулар дағаллашиб кетганлигини пайқамаганлик белгисидир. Эҳтимолки, қалбда муҳаббатнинг ўзи йўқлиги белгисидир.

Ҳусаннинг дўсти, икки марта уйланиб оилада роҳат-фароғатга эришмаган Курбон домла бунга мисол. У кўпинча:

— Шоирлар ёзгани фақат рамздан иборат. Аёлни фариштага, парига ўхшатиш уйдирма, холос! — дейди.

(Аслида, Марат бобо ҳам шунақамикан?)

Ҳусан эса талабалик йилларидаёқ Шоирани учратиб, Шоир бўлиб севган ва йиллар ўтиб, ўша ўт ёлқини ҳамон кўксига сақланган эди. Ёшлари улғайиб кексалик остонасига қадам қўйишган бўлса-да, у ошиқ йигитдек ҳозир ҳам хотинини кўркам, барно деб билар, рашк қиларди. Шу боисдан, опаларим борса борибдида, Шоирани тоғдаги қайсидир қишлоққа, бегона кишилар уйига юбориб нима қилардим, деб ўзи-ўзидан норозиланаётган эди.

Ёмғир энди ерни қимчиламоқда.

Шамол кўчайиб нола чекмоқда.

Бир оз чалғимаса ухлаёлмаслигини ҳис этиб, ўрнидан турди.

Чой қўйди. Босим икки пиёла ичди.

Бу кун рўй берган воқеаларга аралаш ҳолда бутун ҳаётини эслашига тўғри келганидан, шу дамда у истаб-истамасин, яна хаёл капалаги болалик гулзорига бориб қўнди.

Болалик кунларини бахт деб билиш қанчалик ҳавойи бўлмасин, бу тушунча-да барибир жон бор. Бола алам ва зулмининг алам ва зулм эканлигини англамагани учун ҳам, ўз йўлида югуриб бораверади. Унга ҳаётдаги яхши ва ёмон ҳодисалар табиий бўлиб кўринади. Дейлик, Ҳусан болаликда бирон пайт ўзини бахтсиз сезмаган. Ҳозир ҳам болалигим бахтсиз кечган, деб ўйламайди.

Амалда аҳвол қандай эди?

Ҳусан эслайди: ота Исмоил Хўжа маъмурий бир идорада хат саралайдиган кичик хизматчи, олган маоши ойдан-ойга етмас эди. Ойнинг охирида ўтадиган кун куруқ нон билан чойга қоларди. Бошқа пайт ҳам еганлари ёвғон, атала, пиёва. Она Бокира бону топган-туганини болаларни қийинтиришга кеткизарди. Унинг қизиқ бир гапи бўларди: “Еган-ичганиниги биров билмайди. Эгнинга ҳамма қарайди!” Лекин оила аҳил. Уларнинг уйдан кўчага гап чиқмас эди. Битта майизни қирққа бўлиб ейишарди.

Опалардан бири еттинчи, иккинчиси тўртинчи синфдан ўқишни тўхтатган. Эгизакларни эса аввалдан мактаб “кучоқ очиб” қаршиламаганди.

Бошланғич синф муаллимаси уларга юзлашганидаёқ ранги ўзгариб (кейин билса, унинг ўзи ҳаётда бахтсиз, тирноқ кўрмаган экан), булардан биттаси бошқа мактабда, жилла қурса бошқа синфда ўқисин, менга оғирлик қилади, деб туриб олди. Ота-она норозиланиб, директор аралашгач, Ҳасан-Ҳусанга ўчакишиб қолди. У ўз қатъиятини кўрсатгиси келиб, дарс бошланиши билан, эгизаклардан бирини (тақдирнинг номардлиги, бу асосан, Ҳусан, деб тушунамиз!) синфдан ҳайдаб чиқарар, ёнидаги жилдни рўйи-рост деразадан кўчага улоқтирар эди. Бола бечора, қизчаси инжиқлигини кўтарган отадек, танаффус пайти индамай қайтиб синфга қирар, янгидан “жанг” бошланарди.

Асабий, баджаҳл муаллима уларни қийнаётганини билган синфдошлар аксинча, Ҳасан-Ҳусанга шундай меҳрибонлик кўрсатишган эдики, Ҳусан ҳозиргача буни таъсирланиб, миннатдор бўлиб эсларди.

Мана, энди, узоқ йиллардан сўнг, муаллима кўрсин! Сохт-сумбати, юз-кўзидаги ифода билан ҳам, юриш-туриш машқи билан ҳам Ҳасан Ҳусанга, Ҳусан Ҳасанга ўхшамайди. Жонкуяр тарбиячи уларни кўрса, ким билсин, ўзини муродига етган санармиди?

Болаликда бир олманинг икки палласи бўлган Ҳасан ва Ҳусан бу кун бири-бирининг ҳолидан буткул хабардор, дарди-дилини ўқиб боради деёлмайсиз. Қаранг! Ҳасан билан ўғли Вориснинг муносабати олдин қандай эди? Ҳозир қандай? Ҳусанга қоронғи! Отанинг мақсади нима-ю, боланинг мақсади нима? Буни билмай туриб, бир иш қилолмайсан. Ота ва ўғил, она ва қиз, эр ва хотин, опа ва сингил, ака ва ука (эгизакларни қўяверинг!) бора-бора, сезмай ётлашиб, узоқлашиб кетиши фожа эмасми? Ёлғизлик азоби шундан бошланмайdimи?

Ҳусан қайтиб ўринга чўзилиб, уйку келишига умидланди.

Уйга қадам босганидан буён у, узуқ-юлуқ ҳар нарсани ўйлаб, чалғишга уринаётган эди. Бетартиб хаёллар ортида бўлак бир манзара — оқ кийган гавдали киши ва ҳимоясиз бола унинг кўз олдидан кетмаган эди. Ҳусан дам сайин янги-дан даҳшат туйиб, юрагига гўлгула тушмоқда эди.

Инсоният игна кўзидан туя ўтадиган тараққиёт даражасига, фанда, маданиятда камолотга етгани ҳолда, минг йил бурунгидек жаҳолат, ёвузлик ҳукм сурган Бу Дунёда, ақл юзасидан қараганда, катта киши кўчада мурғак болани тутиб ургани — оддий, кичик бир воқеа, холос. Лекин ақл — файласуф бўлса, туйғу — ҳақиқатпараст. Ақл чекинишга ундаса, туйғу ўзингни оқлашга монельлик кўрсатади! Ҳусанни кўксига уйғонган виждон қийноғи каби ҳолат ўртаётган эди.

Бир қараса, одам — мўрт нарса. Жон — кириб чиққан шунчаки нафас.

Яна бир қараса, одамнинг боши — тошдан, жисми — темирдан қаттиқ. Қирқ йил қирон келса, ажали етган ўлади.

Ҳусан тасаввур қилди:

Бола ётиб қолса-да, ўнгланади. Ўлмади! Бир куни вояга етади. Ўшанда барча одамларни оқ кийган гавдали киши деб билади. Барчага нафрат-адоват билан қарайди. Дуч келган бировга ташланади. Қўлида тиг ёки тўппонча!

Хусан яна тасаввур қилди:

Гавдали киши масалан, аввалдан ўғрилиқ қилган болани жазоламади! Эгри йўлга кирган бола барибир, жиноятчи бўлиб ўсади. Аксинча, вақтида ҳеч ким йўлини тўсиб сабоқ бермагани унга гўёки қанот бағишлайди.

Иккала ҳолатда ҳам бола жиноятчига айланар экан, нима қилиш керак?

Дунёда токи ҳамма ерда эзгу тарбия ва тўғри йўлдан боришга шароит яратилмагунича, жиноятчи бўлса-да, ушоқ норасидани қоралашга тил бормади!

Ёмғир, шамол тинган эди.

Булут тарқаб, уйга ой нури тушди.

* * *

— Ҳамма қироатхонада тўпланинглар!

Уйдаги эшикка урушдан кейинги йиллардаги сингари радио карнайи ўрнатилган.

Эълон радиодан олдин берилдию кейин қўшиқларга ўтилдими ёки қўшиқлар олдин янграб, кейин эълонга навбат етдими? Хусан англаёлмади.

Эшик кулфини тузатмоқчи, деразага ойна ўрнатмоқчи эди. Жўмракдан ҳам занглаган сув оқиб ётибди. Тузатиш керак.

Булар майли. Ҳар гал ёмғир ёғганида томдан чакка ўтади. Тўрт қаватли иморатнинг тўртинчи қавати ёмон экан!

Хусан эринганидан, дастлаб жўмракка яқинлашди. Секин бураган эди, жўмрак қолиб, радио “тил”га кирди.

Эълонни ўқиган — таниқли бирон суҳандон эмас, маҳалла суҳандони ҳам эмас... негадир бу Марат бобонинг овози эди!

Маҳалла деб аталса-да, уларнинг жойи эски шаҳарлагидан фарқ қилади. Гургурт кутисидек бир хилда кўп қаватли қатор бинолар қурилган. Марат бобо тўйми-маросимми, гоҳ эшик тақиллатиб, гоҳ кўчада турганича деразага қараб аҳли жамоани чақиради. Бу гал радио орқали хабар қилаётганга ўхшайди.

Хусан дарҳол кўчага йўл олди. Қўшиқлар-чи?

Унинг юракдан ёқтирган қўшиқлари беш-ўнта.

Карим Зокиру ўғли Ботир аканинг бир-икки қўшиғи. Ҳалима опанинг халқ йўлидаги сочмалари. Маъмуржон ака, Маъруф хўжа Баҳодир... Таваккал ижросида “**Фасли навбахор ўлди, ўтибон зимистонлар**” деб бошланган қўшиқ. Саттор Яраш...

Шу куни у Алишер Навоий ғазалига боғланган икки қўшиқни ижро этди. Хусан ўзини шундай бахтиёр сездик! Ажиб ҳасрат ҳам туйди. Бошини остонага қўйиб йиғлаб, жон таслим этишга тайёр эди.

Қилмади ёдимни ҳаргиз

бир пари рухсора ҳам...

Эълондан олдинми-кейин берилган қўшиқлардан Хусан қисқаси, ёқавайрон бўлиб кўчага чиқиб кетганини сезмай қолди.

Бу жой — шаҳар этаги.

Қироатхона — уйлардан ҳам четда.

Икки орада — ёлғизоёқ йўл.

Атроф бўм-бўш.

Хусан бош эгиб, ер чизиб борар эди.

Маҳалла-атрофдагилар мажлиси, бирон муносабат борми, баъзан қироатхонада тўпланишарди. Қироатхона — ташландиқ, хароб. Лекин биров бунга аҳамият бермасди. Йиғилиб гаплашса, бир иш ҳал бўладигандек, тўйга-маросимга чиққан сингари ҳамма бирин-кетин бораверарди.

Бугун одамларни нега чақаришди? Номалум! Хусанни бу қизиқтирмаётган ҳам эди. Марат бобо радиодан даъват қилмаса, балки уйдан чиқмасди.

Узоқдан қироатхонанинг қораси кўзга ташланганида, у Саттор Ярашнинг кўшиғини ўзича мингирлаб борарди:

Қилмади ёдимни ҳаргиз

бир пари рухсора ҳам...

Шу пайт муштдек бир бола унинг ёнидан шайтонваччадек зип этиб ўтиб кетди.

Ҳусан бола қачон йўлда пайдо бўлганини пайқамагани устига, боланинг афти-ангорини яхшироқ кўришга улгурмади. Бола қироатхонанинг очиқ эшигига йўналиб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳусаннинг хаёлидан негадир, хайрият, тирик экан, деган гап ўтди.

У қироатхона эшигига етиб келди.

Бинога кирди.

Бино нимқоронғи. Рутубатли.

Баланд гумбаз остидаги қалин деворлар турли замонларда ўтган фиръавнларнинг расмлари билан безалган. Улар қироатхонага ҳашам бергандек.

Қатор терилган курсилардан раёсат эгаллайдиган ўрингача банд. Аммо таниш бирон катта киши кўринмайди. Ҳаммаси болалар.

Ҳусан қироатхона деразалари томон қаради.

Деразалардан бири ортида, кўчада руҳонийлардек узун ридо кийган Марат бобо. Қўлида тилла таёқ, суяниб турибди.

Унинг ёнида оқ кийган гавдали киши билан Ҳасан.

Биров Ҳусанни кўлтиғидан тутди. Қараса, Ёмонқул.

— Бу ерда сизга нима бор, устоз! — Ёмонқулнинг эғнида жанда, бошида кулоҳ. Лекин кўйнидан шиша чиқарди. — Охиригача оласиз...

Ҳусан шогирди кўлидан юлқиниб чиқиб, шошганича қайтиб ўзини ёлғизоёқ йўлга урди. Айни сонияда қироатхона томонда кимдир Саттор Яраш кўшиқларини айтаётган эди:

Қилмади ёдимни ҳаргиз

бир пари рухсора ҳам...

Ҳусаннинг кўнгли бузилди.

У кўкси чок бўлиб фарёд чекишга тушди ва ...

бирдан уйғонди.

8

Ҳусан билан билим даргоҳи эшигида учрашган Ҳасан — машина Навоийга қараб йўл олгач, кўзларини ҳоргин юмди.

У Тошкентга машинани олдинроқ юбориб, ўзи самолётда учиб келган эди. Бундай иш тутганию машинада қайтаётганига эса сабаб: йўл устида Гулистон, Жиззах, Самарқандда бирров тўхтаб ҳамкорлик бўйича баъзи бир шартномаларга имзо чекиши керак.

Уни телевидение суҳбатга таклиф қилганди. Агар, шунақа истак билдирилган, дейилмаса ва Ворисдан ҳам ташвишланаётган бўлмаса, эҳтимолки, келмасди. Нари борганда, вилоятдаги ойнаи жаҳон орқали “тайёр сурат”ини юбориб қўя қоларди.

Суҳбат саёзроқ, юзакироқ ўтгандек бўлди. Саройдек ҳайбатли хонада қатор столлар. Дастурхон ёзилган, биров бу ерга тамадди қилгани келмагани аён эканлигига қарамай, турфа ноз-неъматлар “тўкиб ташланган”, тўпланганлар доира шаклида столлар атрофидан жой олишган эди. Булар ҳар бири корхона раҳбарими, машҳур пахтақорми, бошқарувчими — ном қозонган, обрўли киши. Аммо ростми-ёлғонми ҳисобчилар каби рақам келтириб, барча тутилиб-қийналиб, зерикарли бир гапларни айтиш ёки қоғоздан ўқиб беришга уринар эди. Ҳасан ҳам... Худо бандага икки нарсадан бирини — ё сўз, ё меҳнатни берар экан! Ана, эгизаклардан Ҳусан — сўз кишиси, Ҳасан — фаолият. Албатта, иккисини ҳам эплаганлар топилди. Лекин бу мустасно.

У Тошкентга келиши билан Ворисни учратишга умидланганди. Назарида, ўгли нақ рўпарасидан чиқадигандек эди. Ҳусанга дардини ёриб вазифа юклашдан бўлак натижага эришолмади. Бундан ҳам энди кўнгли тўлмай борар эди.

Ҳасан пойтахт шаҳарни неча бора чангитган. Шундай бўлса-да, бу ердаги ҳаётга ўрганмаган. Кўниколмаган. Вилоят вакилига хос белгилар — аёвсиз меҳнат ва бунга қоришиқ беғам-бепарво ҳолатни йўқотолмаган.

Унинг шу кунгача умри асосан, чоп-чоп, югур-югур билан ўтди. Тенгдошларига нисбатан кечроқ, мўйлаби сабза урганда эмас, ияги қорайганда уйланган. Яна, фарзанд кўришса-да, биринчи оилада турмуши унмаган. Иккинчи хотинидан болалари анча ёш. Буни билиб, ўзини доим бардам тутишга ҳаракат қиларди. Аммо улғайиб, кундан-кун уйқуга тўймаётганми, шилдатланишга кучи етмаётганми — оғир юкли аравани тортган оддек, ланж бир ҳолатни сезар эди.

Бир оз мудрамоқчи эди. Оёғи оғриб, кўзларини очди.

Машина Тошкентни орқада қолдириб, Янгийўлга яқинлашмоқда.

Кун ёруғ. Атроф ям-яшил.

Бехосдан санчиб оғрий бошлаган оёқларини сийпаб, осмонга, чарақлаб турган қуёшга қаради.

Шу дам отаси Исмоил Хўжа ёдига тушди.

Исмоил Хўжанинг ҳам оёқ оғриғи бор эди.

У даҳлизда оёқларини тошновга узатиб, офтобга тутиб ўтирарди.

Ҳасаннинг қўлига баъзан кичик бир шишада илонми-ари мойини бериб, суркашини сўрарди.

Ҳасан оғринмай хизматни бажарарди.

Ота дуо қиларди.

Болаликда шўхлик, нотинчлик унга (балки, биродари Ҳусанга ҳам) ёт эмасди. Бироқ рўзгор — ғор бўлган шароитда муттасил унга қанот ёзолмаётгандек туюлиб, ўзини юраги тарс ёрилаётгандек сезар эди. Ўзи ва оила учун фойдали бир иш қилгиси келар эди.

Гоҳ-гоҳ эслайди...

“Бир қисм қуруқлик, қолган уч қисм сув”, деган гапни китобда ўқиган. Ҳали бирон пайт дарё ёки денгиз бўйига бормаган, буюк уммонларни кўрмаган. Ёввойи-харсанг тошларни оралаб бағридан пастга сув отилаётган юксак тоғларни тасаввур ҳам қилмас, шарқираган оппоқ шалола нима, билмас эди.

Унинг саҳро, туя расмига китобда кўзи тушган. Бепоён қумлик, ҳафталаб-ойлаб сув ичмай томири тортиб, ташналикдан тарс ёрилган тақир ерлар, лоладек гуллаган ва қуриб сап-сарғайиб дағаллашган янтоқни, явшанни, ковгарни ҳали кўз олдига келтиролмас эди. Лекин бир қаричлигидан у сувга талпинарди.

Кўпинча уйда, тоғорада чўмилиб ўтиришни ёқтирарди.

Опалари Мавлуда ва Мавжуда унга балиқмисан деб тирғалишар, биродари Ҳусан эса ҳиринглаб кулар эди.

Бир гал қишлоқдан келган аллақайси қариндошларга “ёпишиб” олди. Қишлоқда сув бўлишини билар эди.

Ажабки, йўлда ҳам, қишлоққа кириб боргандан сўнг ҳам на тўпланган сув, на оқар сувни кўрди.

На кўл. На ҳовуз.

Бухорода эскидан сув танқис, ҳар томчи баъзан тиллага тенг эканлигидан беҳабар эди.

Ҳовлида зерикиб қолиб, негадир икки қўли орқада, ташвишланиб турган қарияга юзланди.

— Бобо! — деди. — Мен чўмиламан!

— Даҳлизга кириб. Бир оғиз гапингиз, болам, — деди таппи ёқаётган кампир чолнинг ўрнида. — Ҳозир сув иситиб бераман.

— Йўқ, мен бошқа... Далада! — деди Ҳасан.

Қария кўпни кўрган эди, унинг кўнглини фаҳмлади.

— Юринг-чи, ўғлим, — деди.

Далани оралаган, суви тизза бўйи келадиган ариқ ёнига бошлаб борди:

— Қани, ечиниб бир калла ташланг-чи!

Ҳасан ечиниб сувга тушди.

Мана, энди у дашт-саҳролар, денгиз-уммонлар, юксак тоғларни минг бора кўрган. Бироқ ўзини аксар ҳамон тоғорада ўтирган ёки лойқа сувга “калла ташлаган”дек сезади. Катта бир ишлар қилмоқчи бўлгану ҳаётда бунга эришолмагандек кайфият уни тарк этмайди.

Яна бир, аслида муҳим ҳам эмас, ўткинчи, арзимас воқеа аҳён-аҳён ярқ этиб кўзи ўнгида жонланади.

Қурбонми-рамазон ҳайити куни саҳарлаб Ҳасан биродари Ҳусан билан қариндошлардан (отасининг холасими, аммаси) кекса бир аёлнинг уйига табриклагани боришди. Аёл — уйи деворларида чўғдек гиламлар осилган, қатор тоқчаларда қирмизи лаганлар, чойнак-пиёлалар терилган, кумуш ва олтин қопламали сандиқлар тўрдан жой олган — илк қарашдаёқ бой-бадавлат эди. Уруш, кейинги машаққатли йилларда у ҳарҳолда “синмаган” эди. Бухорода ўша пайтлар ҳайит, байрам кунлари сўроқлаб келган болаларга пулни, совғами бериш расмига риоя қилинарди. Аёлнинг ҳам афтидан, марҳамат кўрсатгиси келди, қўлига уч сўмлик пул олди-ю, бу пулга биров от-туя бермаса-да, қизганиб-иккиланди. Бир сўмни ўзида қолдиришга қарор қилгандек эди. Ҳасан-Ҳусанни уч-тўрт кўшни эшикка бошлаб борди, аммо майда пул топилмади. Орқага қайтиб, аёл астойдил кийинди, кўчама-кўча юриб, учраган одамни тўхтаганча, пулни майдалашни сўрашга тушди. Ҳасан ва Ҳусан хижолат чекиб, кераги йўқ, дейишганига қарамай, қариндош уларни на қўйиб юборар, на уч сўмликдан воз кечарди. Ахийри, бозоргача етиб боришди. Бозорда кампир пулни майдалаб, уларга бир сўмдан берди. Қолган бир сўмни авайлаб чўнтагига солганича, уйига қайтиб кетди.

Мана, энди Ҳасан “гариллаб юрган” анча-мунча кишидан бойроқ (қариндош аёлга ўхшаганлардан юзтасини “сотиб олиш”га қурби етади). Унга болалиқда, бояги аёлнинг иши сал кулгили, сал аянч бўлиб туюлган эди. Ҳозир эса бу ишга бошқача қарайди. Бир сўмга бир сўм қўшиямаса, одам бой бўлолмайди! Қўлига кирган бойликни кўкка совурган қанча бойваччалар хор, забун ҳолга тушмаган! Тарихда мисол кўп!

У оғриётган оёқларини сийпаб, қуёш нурига чўмган далаларга тикилганича, хаёл суриб бораётган, телевизорда чиққаним арзон, Ворисни ҳам топиб-олиб кетмаяпман, демак бу сафаримда ортиқча харж-харажатдан бўлак ҳеч нарсага эришмадим, деб ўйлаётган эди.

* * *

Ҳасан машинада яқин орада бунча узоқ йўл босмаган эди.

Олдинлар тун-кун юрса-да, толиқмас, йўлнинг машаққат эканлигини сезмасди.

Уни, эндиги аҳволини билиш, куч-ғайратини синаш учун ҳаётнинг ўзи бу йўлга бошладимикан?

Аслида, йўл янги, равон. Оғринмай кетавериш керак.

Гулистонда узоқ тўхтамади. Бир пиёла чой ичди, холос.

Жиззахда ҳам тутилмоқчи эмасди. Лекин эрталабдан дастурхон ёзиб кутишаётган экан. Бундан ташқари, жони озгина ором тилаётган эди.

Ора-орада оёқ оғриғи босилиб, кейин яна авж оларди.

Машина Жиззахдан узоқлашиб Самарқандга яқин қолганида:

— Абумуслим! Сен бу ёққа ўт, — деб ҳайдовчини нари суриб, ўрнини эгаллади. Ўзини чалғитиб, оғриқни унутмоқчи эди.

Ҳайдовчидан ёлчиси — эр хотиндан, хотин эрдан ёлчигандек гап.

Ҳасанни роппа-роса йигирма йил Абдулла ака деган ҳайдовчи олиб юрган эди. Ақлли, меҳнаткаш, тоза-озода бу одамга Ҳасан ўзига ишонгандек ишонарди.

Абумуслим ҳам бўйнидаги вазифани тўғри бажариб келаётган йигит. Аммо атрофга қизиқиб қарагани билан, сезгир эмас. Юз-кўзингдан дарҳол маъно уқмайди.

Ҳасан ўз ҳаёти тўғрисида сўзлаш, ўз аҳволини ҳар кимга баён этишни ёқтирмайди. Ўзлик — қўрғон, деб тушунади. Ҳатто бу кун биродари Ҳусанга сир очгани — кам юз берадиган ҳол! Болалик, ёшлиқдан у елкасига тушган юк қанчалик оғир бўлмасин, букилмай туришга, ингранмай-оғринмай иш тутишга ўрганган.

Ана, ҳозир ҳам дард олдида ожиз келмаслик учун, от сурган чавандоздек, машинани бошқаришга тушди.

Мансаб, мулк-давлат эгаллаб тўкин-фаровон яшашга эришгунича, Ҳасан не-не тўсиқларни ёриб ўтган! Энг аввал, қўли қисқалик (камбағаллик)дан, катта бир ишлар қилишга имкон тополмаслик — ночорлик, ноиложлик тўсиғи! Сўнг, сени ўз ғариб кулбанга ҳам бир нарсани эркин ўйлаш, бир ишни мўлжаллаб эркин ҳаракат қилишга қўймаган — тўралар қурган тўсиқ! Яна, тер тўкиб қўлга киритган нақдинани тўрт томондан тортган-талаган, юлиб-юлқиган юҳо олғирлар... Ниҳоят, ғайрлик-ғараз!

Бироқ Ҳасан болалик, ёшлик йилларидаёқ албатта оёққа тураман, деб онт ичган...

Ва оёққа турган эди!

Унинг учун ҳаёт — ҳаракат.

У — ҳамон тўсиқларни енгаётган киши.

Фақат дастлаб оила қурганида дуч келган тўсиқни енголмаганидан ҳамон жони азоб исканжасида. Нима қилишини билмай саросималанади.

Ҳасан Лабиҳовуздаги бир дўконда Қурбоной билан танишган эди. Ниманингдир устида баҳслашиб хафалашишди. Лекин ўн-ўн беш кундан кейин, кўчада тасодифан юзлашиб қолиб, негадир Қурбоной салом берди, Ҳасан алиқ олди. Илк учрашишдаги баҳсу мужодалани паққос унутгандек, иккови бири-бирига қадрдонлик билдирди. Кейин, Лабиҳовузда яна учрашишди... Ўшанда янги шаҳар энди қурила бошлаган, Намозгоҳдан нари ёғи дала эди. Эски Бухоронинг энсиз кўчаларида эса йигит-қизлар бот-бот юзма-юз келиши оддий ҳолат, айниқса Лабиҳовуз — сайлгоҳ, ёшлар бўш пайтларда кўпинча бу ерда айланиб юришарди.

Улар кўришга бошлашди.

Ҳасанни ота-она уйланишга қистаётган эди.

Ҳасан уйланди.

Қурбоной овқат пиширишга уста, эрта-кеч кир ювиш, уйни ойнадек тутишда якто чиқди. Она-Бокира бонунинг пинжига кирди-қўйди. Билимли, китобхон, жаҳон маданиятидан воқиф эканлиги билан ҳам, қайнонасини “бу қиз ёшлигим, ўзим” дейдиган қўйга солди. Чамаси, Исмоил Хўжа ҳам келиндан рози эди. Аммо кўп ўтмай, Ҳасан ўша, илк учрашишдаги баҳсу мужодаладан керакли хулосага келмай адашганини сеза бошлади. У бир кунлар, ҳали болаликми-ўсмирлик пайти уйдаги беозор гап-сўзлардан волидаси (Бокира бону)-нинг вақтида кўнгли Исмоил Хўжада эмас, амаки Иброҳимда бўлгани-ю, қисмат бошқача шакланганини билиб олган, ҳаётда шунақа ишлар ҳам учраб туришига ажабланган эди. Исмоил Хўжа мўмин, табиатан шикаста эканлигидан, ўзини бундай гап-сўзларга аҳамият бермагандек тутар, уни акасининг йўқолгани қайғуси кўпроқ эзар эди. Ҳасан — Исмоил Хўжа эмас (гарчи унга фарзанд бўлса ҳамки)... Хуллас, Бокира бону уйда, оилада жиловни қўлга олиб қандай ҳукмфармолик қилаётган бўлса, Қурбоной ҳам биринчи кундан шундай йўл тута бошлаган эди. Унга бирон эътироз билдириш, қатъий бирон кўрсатма бериш мумкин эмасди. Ўз билими, ақлини намоёиш қилишга тушарди. Биров уни камситишидан қўрққандек, баҳслашаверарди. Бу дунёда эр-хотинликнинг минг йиллик ёзилмаган қонунлари борлигини тушунмас, тириклик гоҳ муросасизлик, гоҳ муросасозликдан иборат эканлигини билмас эди.

Уч йил деганда “икки томон”нинг ҳам сабр косаси тўлди,

Ҳасан Қурбойни яхши кўрмайди, деб бўлмасди.

Яхши кўрарди.

Бироқ буни “унутди”.

Ота-онасининг ризолигига ҳам қарамади.

Кишанни узмаса бўлмаслигини ҳис этди.

Узди.

У ажралсам, тамом, деб ўйлаган эди.

Бу — бошланиши экан.

Аввало, орада гулдек фарзанд — Ворис бор эди.

Яна, ўзи “турмушда укувсиз” деб билган ҳолда “ташлаб кетган” Қурбойной олдида жавобгарлик бор эди.

Булардан бўлак, кўнгил шишаси бир карра синган, ҳаёт жоми зардобга тўлган эди.

Ўша маҳаллар Бухоро ва Самарқанд вилоятларидаги узоқ туманлар ажрати-либ, Навоий вилояти барпо этилди. Кўпдан буён Газлига қатнаб ишлаётган Ҳасанни янги вилоятга таклиф қилишди. У эски Карминага туташ, кундан-кун марказ турқини олаётган Навоий шаҳрига кўчиб келди.

Ҳасан бу ерда обрў, мавқе топа бошлади. Маълум муддат ўтиб, Норгул деган қизга уйланди. Норгул унга бир қиз, бир ўғил туғиб берди. Лекин бу фарзандларга бўлган меҳр унинг Ворисга нисбатан оталик меҳрини сўндиргани ёки камайтир-гани йўқ.

У олдинлар Газли ва Бухоро орасида қатнарди.

Энди Навоий ва Бухоро орасида андармон бўлди.

Умр шамол экан!

Бокира бону, унга эргашиб Исмоил Хўжа — азиз падар ва мунис волида дунёни тарк этишди.

Бухорода Ҳасаннинг опалари, Қурбойной ва Ворис қолган эди. Ҳасан ҳамон икки ўртада бўзчининг моксидек қатнарди.

Қурбойной-чи? Қандай яшаётган эди?

У икки марта эр қилди. Барибир турмуши унмади.

Аҳвол аламли, гоҳида нафратли эди. Ҳасан эътибор бермай, она-бола билан кўришиб юрди.

Қурбойнойнинг рухсати билан, ойда-йилда бўлса-да, Ворисни Навоийга олиб борди. Янги оиласи билан “таништириб, ошно қилиш”га уринди. Бола отасиз ўсаётгани жабрини имкон қадар “енгиллатиш”га жонини тикди.

Яна йиллар ўтди.

Ворис улғайди. Уйланадиган ёшга ҳам етди.

Тезроқ уйланса, бўйнига хуржун осилиб, ўзи-ўзидан тинчирмиди?

Қутилмаганда Қурбойной дунёга этак силкиди.

Ҳасан ана шунда, икки ўртадаги бутун зиддият, можароларга қарамай, бу Аёл ўзига қадрли эканлигини, бир умр уни яхши кўрганлигини сездди. Чиндан билимли, ақлли Қурбойнойдан кўп нарса ўргангани, ундан кўнглида миннатдор эканлигини ҳам сездди.

Ё Парвардигор! Дунёнинг бебақолигидан аччиқ-аччиқ йиғлади.

Ворис уйда ёлғиз қолди.

Кап-катта йигит! Лекин Ҳасан бир ерда бўлайлик, деб ўғлини уйни сотиб Навоийга келишга ундади.

Шу палладан ота-бола орасидаги муносабатда гоҳ-гоҳ ғишт қолипдан кўча бошлади...

Ҳайдовчи ўрнида мапинани ҳайдаб бораётган Ҳасан баёнсиз бир азоб туймоқда эди.

* * *

Кун қайтган. Осмонни булут қоплаган.

Машина Самарқандга кириб борди.

Ҳасан бу ерда ҳам Гулистон, Жиззахдаги каби ҳамкор оғайнилар билан суҳ-

батлашиб, шартномаларга имзо чекканида аллақачон қоронғи тушган эди. Кўп ўтмай, шамол тўзон кўтариб, ёмғир бошланди. Ҳасан бир пиёла чой ичиб-ичмай, тез кўзғолди.

— Бошқа гал. Шошаяпман, — деди.

— Ҳеч бўлмаса, ёмғир тинсин.

— Баҳор ёмғири! Кесакмидик, эрисак!

У машина ёнига келиб, Абумуслим орқа ўриндиққа ташлаб қўйилган болиш-ни пинжигга олиб, донг ухлаб ётганини кўрди.

Ҳасаннинг ўрнида ҳар қандай бошлиқ ҳайдовчини уйғотиб, тур, кетдик, дер, гап тамом, вассалом эди. Аммо Ҳасан уни кузатган мезбонлар олдида бир томондан ҳайдовчининг фаҳми камлигидан хижолат чекиб, иккинчи томондан кўполлик қилишга уялди. Яна ҳайдовчининг ўрнини эгаллаб, машинани сурди.

Самарқанддан катта йўлга чиққанда бемалол тўхтаб Абумуслимни “туртиб қўйиш” мумкин эди. Ҳатто ҳар қандай бошлиққа ўхшаб энди маромида “тузлаш” ҳам мумкин эди. Айниқса, ҳозир нам ўтибми, оёқларида мажол қуриган, ортиқ “ҳайдовчилик” қилиши зулмга айлана бошлаган эди... Бироқ шунчаки қайрилиб қараб, шу дамда негадир ёнида ётган Абумуслим унинг кўзига Ворис бўлиб кўринди. Чарчагандир, ётсин!

Шамол гирдибод уриб, ёмғир челақлаб қуя бошлади.

Ҳасан олдиндан машина ҳайдаб юрган. Йўлдан чўчимайди. Бу ёғи яқин. Бир соатдан кўпроқ вақт ичида Навоийга кириб борилади... Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Йўлда машинани ҳайдаб кетаётиб (ёнидаги Абумуслимми? Ворисми?) қайта-қайта, ўзи-ўзига раҳми келиб, ёшлар шафқатсиз, менинг ҳолимга Ворис озгина тушунсайди, деб ўйлади. Кейин, қайта-қайта, ўзи-ўзини бепарволикда айблаб, аксинча Ворисга раҳми кела бошлади. Болам қаерда, қандай юрган экан, деган хаёлга борди. Унга бу кун кўзғалган жонидаги оғриқ ўғли билан учрашолмагани натижаси бўлиб туюлди.

Ҳалигина Самарқандда машинадан тушиб ўктам, тарс-турс юрган Ҳасан энди бора-бора оёқлари борми-йўқлигини сезмаётган эди.

Нима бўлгану нима бўлаётганини тушунмаётганидан, уни бадтар ғусса чулғади.

Ёнидаги Ворисми ёки Абумуслимми, энди батамом ажратолмаётган эди.

Буниси майли. Ҳозир у гўёки машинада эмас, пиёда, тиззасигача қумга ботиб, саҳро кечиб бораёпти. Бир тепалиқдан шувиллаб қум кўчаяпти. Ана-мана, уни кўмиб ташлаши мумкин.

Яна, назарида, биродари Ҳусан (Тошкентда эмас!) офтоб ловуллаган саҳродами, зулматли-ёмғирли шу йўлдами, тўрт томон югуриб Ворисни ва нечундир... уни —

Ҳасанни қидираёпти.

Улар машина ичида эканини билмайдими?

Бир пайт ёмғир тиниб, кўкда ой ярқираганини пайқади.

Шу асно...

бу нима эди? —

“ло ҳавла ва ло қуввата...” —

нақ йўл устида тутун орасида хумдан чиққан девдек, қурумга қорилган қоп-қора, бадбашара махлуқ тиржайиб турибди.

Ҳасан ҳушини йиғиб олишга улгурмади.

Махлуқ узун тирноқли панжаларини чўзиб, машинани йўлдан сирпантириб юборди.

Машина бориб катта бир дарахтга манглайини урди.

9

Уйқудан бехос уйғониб кетган Ҳусан — худди харсанг бир тошдек кўксига тегиб турган тунни қийналиб суриб ташлаган,

шундан кўкси оғриётган эди.

Бу — кеча Ёмонқул билан “улфатлашиш”нинг оқибати, деб ўйлади.

Атрофга қараб. Шоира уйда эмаслигини эслади.

Хотинсиз нонушта қилгинг ҳам келмайди!

Роппа-роса қирқ беш кун бурун чекишни “ташлаган”ди. Ҳозир гоҳ-гоҳ бўлганидек, чекиш хумори тутди. Лекин туз тоғмай тамаки тутатиб кўчага чиқиш кони зиён! Ўрнидан туриб, эринганича чой қўйди.

Энди бир пиёла чой ичмоқчи эди, эшик тақиллади.

Хумсондан Шоира билан опалар барвақт қайтиб келишибди, деб ўйлаб, суюниб эшикни очди.

Остонада нотаниш уч киши.

На салом, на алик.

Ўртада новчароғи Ҳусанга жиноятчини тутгандек тикилди:

— Абдурахмоновмисиз?

— Нима эди?

— Электрга нега тўламайсиз?

— Тўланган бўлиши керак, — деб гудранди Ҳусан.

— Қоғозини кўрсатинг!

— Мен бу билан шуғулланмайман. Оилам... Уйда у йўқ!

— Сиз шуғулланмайсиз? Нима учун?

— Мен бир илм кишиси. Домла... — ўзини оқлаётгандек бўлди Ҳусан.

— Гапни кўпайтирманг, бобой. Менга аҳамияти йўқ!

— Эй... — Ҳусан хафа бўлиб ичкари кириб кетди. Уйда бир оз пул (кеча Ҳасан берган пулнинг бозордан ортгани) борлиги эсига тушган эди. Олиб чиқиб новчага узатди.

Новча қоғоз ёзиб берди.

Ҳусан эшикни ёпди. Арзимаган иш бўйича юрган йигитларнинг безбетлиги, жоҳиллигидан озорланган эди. Шулар ҳам ўзбекми? Қани, ўзбекнинг каттага ҳурмат, кичикка иззати? Оддий одоби? У йигитлардан бир ранжиса, ўзининг терговчига юзлангандек қисиниб-ожизланиб турганидан, табиатан камтар, хокисор эканлигидан икки норозиланди.

Яна у ўйлади: “Камбағаллик айб эмас”? Айб! Кеча Ёмонқул бу ҳақда тўғри гапирган экан! Айниқса, олим, санъаткор — зиёли камбағал бўлганидан ҳар кимнинг олдида ўз ҳолидан уялиб, тортиниб туришга одатланиб қолмаслиги керак!

Унинг “ланж”лигига фақат кеча Ёмонқулнинг қистови билан ичгани сабаб эмас. Бу кун эрталабдан жисми-жонида кечаги рўй берган воқеалар асорати-ю, тунда кўрган туши ғубори сезилмоқда эди. “Ўлганнинг устига тепган” бўлиб йўлакдаги “суҳбат” уни буткул эзиб юборганди.

Кийиниб эшикка йўналди.

Шу пайт телефон жиринглади.

Дастакни кўтарди:

— Эшитаман.

— Ҳусан! Яхшимисан? Бу Ибод.

У билан Ибод дорилфунунда бир пайтда ўқишган, ётоқхонада бирга туришган. Лекин анчадан буён кўришишмаганди.

— Яхши. Раҳмат. Ўзинг тинч юрибсанми? — деб сўрашди Ҳусан.

— Юрибмиз. Сени бутун бир кўрмоқчи эдим. Муҳим гап бор.

— Бутун иложим йўқ. Жияним касалхонада. Бухородан опаларим келган.

— Зарур. Ярим соатга. Бирга тушлик қиламиз. “Анҳор”да кутаман.

Дастакни ўрнига қўйгандан сўнггина, Ҳусан Ибоднинг “юрфак”да ўқигани, адлия соҳасида ишлаб, ҳозир бир ерда терговчими, адвокатми эканлигини эслади. Унинг нима муҳим гапи бор экан?

Ўтгиз йилдан ошди... Улар ётоқхонада танишиб қолишган. Уларни дўст ёки оғайни дейиш қийин. Қизиқ жойи, ўша йиллари ҳам, ўқишни битириб

кейинчалик ҳар хил давраларда юзлашганда ҳам, Ибод Ҳусанга нуқул мазах қилаётгандек ишшайиб, белисанд қараб, ҳазиллашгандек маза-бемаза гапиришга одатланган эди. Мен одамнинг даражаси билан ҳисоблашаман, сен — ким бўлма (олимми, домлами), ғариб бир шахс, итнинг орқа оёғи! — сен билан бундан яхшироқ гаплашолмайман, мазмунида ўзини қандайдир юқори тутиб келар эди.

Аммо уч-тўрт йил бўлди, Ибод Навоийга борган экан, Ҳасан билан танишибди, ҳатто қадрдонлашибди, шу-шу Ҳусанга ҳам “меҳри тушиб” қолди. Баъзан бўлса-да, энди кўнғироқ қилиб Ҳусанни йўқлар, ора-сира кўришиб бирга тушлик қилар, суҳбатлашарди. Гоҳида ўзининг баъзи бир ишлари бўйича унга гўёки маслаҳат ҳам соларди. Бундай пайтларда исмини атамай, луфт кўрсатиб “нима дейсиз, олим ака?” тарзида мурожаат қиларди.

Ҳусан эшикни кулфлаб, зинадан пастга туша бошлади.

Орқадан уйда яна телефон жиринглагани эшитилди.

Бир изига қайтгиси келдию иккиланиб, қўл силтади. Буниси ҳозир ортиқча!

Унинг ёшлиқдан одати: вақт жуда зиқ бўлмаса, уловга минмасди. Яқинми-узоқми, пойи-пиёда кетаверарди. Ишга ҳам асосан, яёв қатнарди.

Йўлда кетаётиб, Ибод тўғрисидаги ўй уни тарк этмади.

Энг аввал: “муҳим гап” нима экан?

Кейин: умуман, Ҳасанни таниб Ҳусанга нисбатан муносабат ўзгаргани ҳаётда доим учраб турадиган ҳолатми ёки бу ерда “қоса тагида нимқоса”, у англаб етмаган қандайдир маъно яширинми?

Шу асно яшаган жойи (уйи), турмушида бўлган шарт-шароит Ҳусаннинг кўзи олдига келди... Бу нима жин урган бошқарма эканки, камида ўн та раҳбар ой-йил ўтмай алмашинди. Лекин одамлар яшаб келаётган уй бирон пайт сонга киргани йўқ. Бошқарма (ташкilot) рақами бошланишида 3 эди, сўнг 5 бўлди, сўнг уларни кўпайтиргандек — 15. Уйнинг кўриниши, ҳолати эса ўша, ғарибдан-ғариб! Уй қурилгандан буён бинонинг ўзи майли, йўлаклар таъмирлаб, тозаланмаган. Томни аҳён-аҳён нонга ҳолва ёки сариеғ суркагандек ямашади. Бутун деворлар оқарган, сарғайган. Тарнов йўқми, нима бало, юқори қаватдан пастгача сув оқиб ётади.

Уй эгалари ўзи ҳаракат қилиши керак. Лекин оддий одамларда бунга имкон қаерда? Истиқомат қилаётганлар ярми нафақага қараб яшайди.

Ҳусанга Шоира учта қиз туғиб берди. Насиба экан, иккиси бошқа вилоятларга эрга тегиб кетди. Бири Тошкентда, ота-онанинг суянчи. Бироқ у ҳам ўзидан ортмайди.

Ҳусан бу манзарани нега тасаввур қилаяпти?

Дарвоқе...

Ибод!

Ҳасандан Ибод нимадир манфаат кўради!

(Мушук бекордан офтобга чиқмайди!)

Ҳасан бошқа жигарлари қатори, Ҳусанга ҳам гоҳ-гоҳ қарашади. Шу билан бирга... Ҳусан ор қилади! Сен, ахир, халқнинг кўзи олдидаги одамсан! Биров танимаса, биров танийди!

У шароит ҳақида ҳатто биродарига (ўзи кўриб турибди-ку!) очиқ оғиз очгани уялади.

Ибодга ўхшаганлар эса уялмайди.

Ҳасанга оппа-очиқ, бир масалада қийналаяпман, қуруғидан чўзинг, хўжайин, дейди.

Нохуш бир кайфиятда билим даргоҳига етиб келиб, дарсхонага кирди.

* * *

Кафедрада Қурбон домла негадир телефон дастагини чакагига босиб, ўйла-ниб ўтирарди.

— Ҳа, нима гап?

— Сизга! — деди Қурбон домла дастакни узатиб.

— Лаббай?

— Уйингга кечқурун, эрталаб кўнғироқ қилдим. Бу ерга ҳам учинчи марта... Сени ҳеч тополмаяпман!

Хусан машғулотдан эрталабкидан чандон эзилиб, толиқиб чиққан эди. Овоз эгасини таниб, бунинг ҳам иши қистов, “уйига ўт тушган”, бу Ибоддан ҳам кўра муғамбир, бўйинга яна бир ташвишни ортмасайди, деб ўйлади.

— Танимадингми? Ҳамроман. Дўстинг!

Эй! Худо дўстдан ҳам буюрмаган экан. Ҳеч талаб-даъвосиз фидойи Қурбон домладан ташқари, албатта!

Ҳамро ҳам Ибод сингари дорилфунунда бир даврда ўқиганлардан. Турли идораларда ишлаган. Ҳозир аллақайси клубда раҳбар.

— Эшитаяпман, — деди Хусан.

— Бугун сени кўришим керак.

— Бугун қийин. Бош қашишга вақтим йўқ. Кечирасан, дўстим.

— Бўлмаса, эртага. Тушликда, — деди Ҳамро.

— Соат иккиларда. Унгача дарсим бор.

— Яхши. Ишхонага кел. Кутаман.

Хусан дастакни ўрнига қўйдию қайтиб кўтарди.

Шоира билан опалар Хумсондан келишдимикан?

Уйда телефон жавоб бермади.

* * *

Анҳор бўйидаги қаҳвахонада Ибод у билан кўришаётиб:

— Сени йўқлаганим... соғинганман! — деди.

Хусан бу “меҳрибонлик”дан қисиниб, “эй! Мен қиз боламидимки, соғинса!” деб кўнглидан кечирди. Шу дамда пайқади. Бир пайтлар Ибод беписанд қараган бўлса, энди у “олифталик” қилаётгандек. Тескари ҳол содир бўлаётган экан!

Узоқ тутилишдан хавотирланаётган эди.

Кечанинг ўзидаёқ Ворисни сўроқлаб, дарагини топгани яхши бўлди. Аммо Хусан ҳали жиёни аҳволини билмайди. Нега ота-бола бири-биридан хабарсиз? Орада нима гап ўтган? Бу ҳам номаълум! Қандай бўлмасин, Ворис унинг хаёлидан кетмаётган эди.

Бундан ташқари, уни “йўқлаган” Ибоднинг мақсадини тезроқ билгиси келарди. Органда ишлаган, айниқса қўлтиғида доим торози тутган бундай киши “муҳим гап” дедими, муҳим бир гапи борлигига Хусан шубҳаланмасди.

Ибод эса афтидан шошмаётган эди.

Улар тушлик қилишаётиб, у хуш кайфиятда (ёки ўзини шундай тутиб) лим-лим оқаётган анҳорни, атрофдаги гўзалликни, “табиат эркаси” баҳорни астойдил мақташга тушди.

— Ҳозир тоғларда офтоб остида қор ярқираб, ирмоқларда сув шарқираб ётибди. Қани, энди уч-тўрт кун бўш вақтинг бўлса-ю, шаҳардан чиқиб кетсанг! — деди. — Умр ўтади. Шоир айтган-ку “**Дўстлар, фаниматдур, сайр этинг гулистонлар!**”!

Шундан кейин, Ибод Хусаннинг машғулотдан бўлак пайтда эркин эканлигига ҳавас қилиб, ўз касбида “иш соати” деган гап йўқлиги, бирон жинойи ишга “шўнғишса”, кундузми-тунми сезмай қолишидан шикоятланди.

— Умуман, ҳаёт тегирмон. Гап шундаки, бизнинг одамлар дам олишни билмайди, — деб ўқинди Ибод. — Ана, Ширмонбулоқ. Тоғ устида “Дам олиш уйи” жойлашган. Яқин қишлоқлардан уч-тўрт чол-кампирни болалари мажбур қилиб жўнатишибди. Ўзлари тоғда, икки кўзи пастда! Бемалол кексалик гаштини сурмайсизларми, мазмунида гап қилсам, ҳаммаси уйда ишим бор, дейди... Қисқаси, иккимиз вақт топиб, тоза ҳавони бир айланиб келишимиз керак.

Хусан диққат қилди.

Дунёда “кифтини келтириб” чиройли гапирадиган киши кўп. Гапнинг эса аксар ичи бўш! Ибоднинг ҳар бир сўзи маъноли-мағизли... Бу қандай шахс ўзи, деб ўйлади Ҳусан. Сен ўзингни олимман, дейсан-у, ёшлиқдан то ҳамон унинг олдида ип эшолмайсан. Бу одамнинг юриш-туришида ожиз-кеккаймалик билан босиқ-мутафаккирлик бирлашиб кетгани ажабланарли.

Туйқусдан хаёли қочди.

У бир томондан, Ибод мақсадга кўчишини кутиб, иккинчи томондан, Вориснинг ёнига шошаётгани учунми, Ворис ўзи бирон жиноятга йўл қўймадимикин, деган фикр миясига чақмоқдек урилди. Баъзи “эркатой”лар жиноятдан сўнг касалхонага бориб ётиб олишини эшитган, китобларда ўқиган эди.

Ҳусан жияни тўғрисида тасаввури хира эканлигини ҳозир чуқур ҳис этди... Ҳасаннинг биринчи хотинидан! Гоҳ Бухоро, гоҳ Навоийда юрган. Абдурахмон Хўжанинг барча фарзандлари-ю, неваралари каби Тошкентни ҳам “ярим ўз шаҳри” деб билади. Ёмонқул билан дўст... Ибод гапни аста-секин Ворисга “олиб” бормаётганмикан?

— Бугун машқинг паст, оғайни. Соғлигинг ўзи яхшими? — Ҳусанга тикилиб сўради Ибод.

— Соғлик яхши, — деди Ҳусан ва аниқ нима дейишини билмаганидан, хаёлига келганини айта бошлади. — Кеча хунук бир воқеа рўй берди. Кўчада кетаётган эдим, гавдали бир киши нозиккина болани ураётган экан. Шундан буён қандайдир ғаш бўлиб юрибман.

— Сен ҳам қизиқ экансан! Дунёда бунақа воқеа тўлиб ётибди. Ҳар куни қанча қонли, оғир жиноят рўй беришини биласанми? Ҳар нарсага куяверса... Ҳалиям бизда жиноятчилик нисбатан кам. Киссавурлик, ўғрилик йўқолиб борапти. Безорилик ҳар қадамда кўзга ташланмайди. Талаб қаттиқ... — Ибод бирдан мавзуни ўзгартирди. — Ҳасан ака кеча келган эканлар, эшитмай қолибман. Кўрмоқчи эдим... Навоийдан бизнинг соҳада ишлаган бир танишим бугун эрталаб келган эди, ўша билан гаплашаётиб, сенга қўнғироқ қилдим... Бўлган-бўлмаган ҳар хил...

— Нима “бўлган-бўлмаган”?

— Ўзинг эшитмадингми? Сени шунинг учун чақирдим... унча яхши хабар эмас. Лекин босиқ бўл... Ҳасан ака Тошкентдан кетаётган эканлар, Самарқанддан ўтгандан кейин авария ... тирик қолган! Бунисига шукр. Қайси аҳволда, буниси ноаниқ... Эшитганимни сенга етказмасликни номардлик, деб ўйладим...

Ҳусан нақ жони суғуриб олингандек бўлди.

Икки киши икки қўлтиғидан тутмаса, ўрнидан туролмайдигандек эди.

Унинг учун Ҳасан фақат жон-жигар эмас. Бир Вужуднинг ярми!

Улар Бир Бола ўрнида Қўш бўлиб туғилган!

Бири кетса, бошқаси ҳам...

Унга ҳарҳолда шундай бўлиб туюлади!

Лаҳза ичида сўнгги воқеалар хаёлида чарх урди.

Негадир “аҳмоқ кун” деган гап хаёлига келди.

У кечаги кунми, бу кунни кўзда тутаётганини ўзи ҳам билмас эди.

* * *

Тириклик шу...

қандай фалокат рўй бериб, қанчалик ғамга ботмагин, ўрнингдан туришга мажбурсан!

Ҳаётдан ҳатто чарчаб тинканг қуриганда ҳам, илдам юриш насибанг. Қочиб қутулолмайсан!

Барибир, ҳозир касалхонага бориб биринчи галда Ворисни кўриш, йўл-йўлакай энди нима қилишни ўйлашга тўғри келади.

Қаноти бўлса, шу ондаёқ Навоий томон учар эди-ку, одам қанотсиз яратилган!

Айни дамда бир пайтлар отаси Исмоил Хўжа амакиси Иброҳим учун қай йўсин куйиб, адоитамом бўлганини Ҳусан одатдагидек фақат тасаввур қилмай,

гүёки ўз баданида туйди... Исмоил Хўжа изтиробга чўмгани кам, Файрат Нусратми, Нусрат Файратми деган арбоб кўрсатмасига биноан, гоҳ Кабир Ҳожи ва Шоди Турсун, гоҳ Бўтавой Нодир ва Акмал Рашид деган йигитлар, баъзида тўрталаси бирга маҳал-бемаҳал бот-бот уйга бостириб келишгани, қаердан бўлмасин, акангни топасан, деб уни қийноққа солишгани — улар хонадони тарихида шундай воқеалар ҳам ўтганини эслади. Эҳтимол, Исмоил Хўжа шу зулм-зуғум натижасида боболари юрти Бухорога кўчган, журъатсизми-эҳтиёткор кишига айланган эди. Хусан, бечора отам, деб ўйлади.

Яна айна дамда маҳалладаги Марат бобо ёдига тушди.

Унинг бу гапларга дахли нима?

Бир куни Хусан кўчадан уйга қайтаётган эди, чойхона олдидаги харракда ўтирган кекса бировга кўзи тушди. Тикилди-ю, эси оғиб, саросималанди. Бу — бобоси Абдурахмон Хўжами, отаси Исмоил Хўжами эди.

Бунга ишонгандек, лекин кўзларини катта очиб, яқинлаша бошлади.

Яқинлашгач, сергакланди:

Марат бобо...

Олдин эътибор бермаган экан.

Унинг афти-ангориди уларга бир оз ўхшашлик бор экан.

* * *

Касалхонада карантин. Қўли-оёғи узун кимдир сирғалиб ичкарига кирмаса, бу ерда шамолни ҳам ўтказишмаётган экан.

Хусанга ошқозон ва ичак касалликлари бўлимида ётган жиянини эшикка чақиртириб беришди. Каттакон дарвозанинг тирқиши, девордаги тешик-туйнуклар олдида одамлар гуж бўлиб олган, ҳар ким ўз “бемор”и билан гаплашишга уринар эди.

Касал кўргани келиб кеч қоронғисида, бу шароитда бировни кўришнинг ҳам, жиддий гаплашиш эмас, яхшироқ сўзлашишнинг ҳам имкони топиладиганга ўхшамасди.

Хусан жияни — озгин, дароз йигитчани аввалида танимади. Кейин, ҳалигина жияни ҳақида ёмон хаёлга борганини эслаб, бадтар хижолат чекди.

У албатта, Ворисга Ҳасан тўғрисида оғиз очмади.

Улар бири-бирини “кўздан қочирмаслик”ка тиришиб, узуқ-юлуқ сўзлашишди.

— Яхшимисан? Нима бўлди?

— Ётибман. Яхши. Тошкентга келишим билан шунақа... Энди тузалиб қолдим.

— Карантин қачон тугайди?

— Эртага.

— Унда эртага яна келаман.

— Икки-уч кунда ўзим чиқаман.

— Бирон дори керакми? Нима керак?

— Ҳеч нарса, амаки. Раҳмат...

Хусан кўнгли тўлмади изига қайтди.

Аҳвол қандайлигидан қатъи назар, у эрта ё индин Навойга йўл олишни мўлжаллай бошлаган эди. Лекин шароитга қараб иш тутиш учун олдин кўнғироқ қилиш керак.

Уйдан кўнғироқ қилишни истамаганидан, касалхонадан узоқлашиши билан, шу ўртадаги почтахонага кирди.

Одам оз экан.

Телефон тезда уланди.

— Алло.

— Алло, Норгул...

Норгул индамасди. Йиғлаяптими?!

— Хабарим бор. Қон бўлиб турибман. Йиғламанг! Гапиринг!
— Реанимацияда. Жуда оғир. Ҳали ўзига келгани йўқ. Нима бўлади, билмайман. Дори буюришган эди, йўлда уйга кирдим.
— Мен ишонаман, ҳаммаси яхши бўлади. Эртага ёки индинга бораман.
Аёл табиатига тушунмайсан! Норгул, ёнида икки фарзанди, эри учун қайгураётиб, дайди “боласи”ни эсдан чиқармаган экан:
— Ворис-чи?
— Бирга олиб борарман. Топдим. Юрибди. Тинч...
Хусан гарчи Ибоддан Ҳасаннинг тирик эканлигини эшитган бўлса-да, Норгул билан гаплашгач, сал осойишталанди.

* * *

У ҳарҳолда чалғиганди.
Ҳасан ва Ворис, Ворис ва Ҳасан! — булар иккиси бутун хаёлини банд этганди. Касалхона томон бораётиб растадан ўтгани-ю, бу ерда бозор қилганида ҳам, гавдали киши ва бола тўғрисида ўйламаган эди.
Мана, энди катта йўл ёқалаб юриб, қайтиб растага кириб келди-ю, савдо мажмуи олдида тўхтади. Назарида, бир силтаниб орқага — кечаги кунга қайтгандек, мудҳиш воқеа гўёки ҳозир, шу паллада рўй бераётгандек бўлди. Даҳшатли хаяжон чопари кўксига эшик қоқа бошлади.
“Жиноятчилар олами”да айланиб юрган Ибоднинг кўзи қотган-да! Ҳасаннинг шўрлик бола ҳақидаги гапига пинагини бузмади... Аслида, биров бировга қўл кўтаришга ўзини ҳақли деб билиши дунёдаги бор жиноятларнинг муқаддима-си эмасми? Афсуски, ҳаётда учраган яхши-ёмон ҳолатни қандай ҳис этиш — ҳар кимда ҳар хил. Бирон хатти-ҳаракатни кузатиб жисми-жонидан ўтказиш, баҳо беришдан маҳрум, гафлатда юрган киши озми? Тарбия етишмайди.
Хусан шарт савдо мажмуи бошланишидаги дўконга кирди.
У ҳозир маст ҳолатда эмасди. Лекин мабодо оқ кийган, гавдали киши шу дамда дўконда бўлса, тақсир, кеча, қутурган пайтингиз сўзлашолмадим, хўп, ўзи нима гап, демоқчи эди. Айнан шу тахлит гаплашишга қарор қилганди.
Дўконда икки ёш йигит пештахталарни тартибга солишарди.
Хусан дўконни айланди. Ичкари хона томон кўз ташлади.
— Хизмат, отахон?
У нима деярини билмай қолди.
Бу йигитлар билан гаплашиш, улардан гавдали киши тўғрисида сўраш телба-лик, холос. Бир гапни билганда ҳам, айтишмайди. Ким сайраса, эртагаёқ паттаси қўлида, орқасига тепиб ҳайдашарди.
— Бир оз ширин кулча. Қанд-қурс, — деди Ҳусан.
Дўкондан чиқиб, кечаги майдончада яна серрайди.
Тун кирган. Атрофни қоронғи қоплай бошлаган.
Шоира билан опалари аллақачон Хумсондан қайтиб, уйда уни пойлаб ўтиришгани кўзи олдига келиб, ниҳоят, уйга қараб юрди.
Растандан узоқлашиб бормоқда, аммо хаёли ўша дўконда қолган эди.
Хў-ўш...
Бирдан унинг кеча “тиклаган иморат”и қулади.
Болани урган киши — дўкондор бўлмаса-чи?
Унда, бола ҳам — ўғри эмас.
Бу ҳолда, бола нима иш қилган эканки, ғазабга учрабди?
Фавқулудда кучли бир киши нимжон болани нега калтаклайди?
Ахир, бу (оқибатини Ҳусан билмаган) воқеа рўй берганига бирон-бир сабаб бўлиши керак-ку?
Хаёлига янги фикр келди:
Улар ота-бола эмасмикан?
Зуриётини йўлга сололмаган, гапини ўтказолмаган ота...

Жаҳл чиқса, ақл қочади...

Йўқ!

Ҳусан Дўкондор ва Ўғри ҳақидаги (ўзи ишона бошлаган) тахминга кўнглида энди иштибоҳ сезаётганидек, улар ота-бола эканлигига ҳам шубҳа билан қараётган эди. Орадаги муносабат ҳам, тўқнашув нега рўй бергани ҳам маълум эмас.

Бир нарса аён:

бу ишнинг тагига етмагунча унинг кўнгли жойига тушадиганга ўхшамайди.

У бундан сўнг ҳам растадан ўтади.

Ва албатта, майдончада тўхтади.

Ва албатта, дўконга мўралайди.

Арвоҳ турқидаги киши ва ожизгина болани қидиради.

Лекин кейин-чи? Уларни топса, шу билан иш битадими?

* * *

Уйда Шоира ошга гуруч солмай, унга қараб ўтирарди.

— Опалар қани? — деб сўради Ҳусан остона кечиб.

— Кўчага кетишди. Растада юрган бўлишса керак. Ҳозир келиб қолишади.

Ҳусан йўлда, растада шунча юриб опаларини учратмаганига ажабланди. Уларгаки дуч келмабди, демак катта йўл ёқасида, растада бировни излаб ҳам топиш қийин.

— Яхши бориб келдингларми ўзи?

— Зўр! — деди Шоира.

— Қозонни менга қолдир. Сен дастурхон туза.

У гуруч тозалаётиб, хаёли ҳамон Ҳасан, Ворис ва кўчадаги болада эди.

Шоира дастурхон тузаб-тузамай, опалар кириб келишди.

Улар ўзлари учун нималардир харид қилишган.

Шоирага мақтаниб кўрсатишди.

Ҳусаннинг чарчоқ, ғамгин ҳолатига зид, аёллар кайфияти кўтаринки. Улар мамнун эдилар.

Дастурхон атрофидан жой олишгач, ундан-бундан сўзлаша бошлашди.

— Сиз ҳам бирга борсангиз бўларкан, — деди Мавжуда.

— Қаёққа?

— Хумсонга-да! Хаёлимизга келмапти. Ёлғиз қодириб кетаверибмиз.

— Эй! Менинг бошқа ишим йўқми? — деди Ҳусан. Беихтиёр асабий, кескин гапирганини сезиб, гапнинг давомини юмшатди. — Бунинг устига, ҳамшаҳарларимиз ибораси “айтган жойга бор, айтмаган жойда нима бор”. Мени улар танимаса, билмаса...

— Билади. Телевизорда кўрган... Баъзан ошно билан бегонани ажратолмайсан! Бир ёз Хумсонда, санаторийда дам олганимда Заррина билан танишганмиз. Меҳмонга чақирган. Кейин, эри-иккисини Бухорога таклиф қилдим. Келишди. Уч-тўрт кун юришди. Язнангиз ҳали бардам эдилар, меҳмонлар кетамиз деганда, биз сизларни кузатамиз, бирга Навоийга борамиз, у ердан Самарқандга, ўша ерда хайрлашамиз, дедилар. Шундай қизиқ сайр қилганмиз. Шу баҳона орада қариндошдек меҳр туғилган.

— Битиб кетган бой бўлса бошқа гап, оддий, меҳнаткаш кишилар, — деб гапга қўшилди. Мавлуда. — Лекин боришимиз билан оёғимиз остида кўй сўйишди. Осмондан фаришта тушгандай, бизни худди тавоб қилишди. Кўнгли очиқ, яхши одамлар экан...

Ҳусан дунёда яхши одамлар (чин инсонлар) кўплигини билмайдими! Шунга қарамай, йўлиққан ҳар кимга “доно”лик билан баҳо беришлару “ошно” бўлишлар унга ёқмасди. У, ОДАМ деган мавжудотнинг соат капгиридек яхши ва ёмон орасида “тебраниб” туришига умрида неча бора гувоҳ бўлган! Ҳусан гоҳо эслайдиган Ёзувчи “яхши одамнинг падарига лаънат” қабилидаги ғалати гапни айтган эди. У, опаларию Шоирани бу кун сийлаган Бердиқул исмли шахс эртага,

хотини Заррина бону ёнида, ўғлими-неварасини етаклаб келиб, домла, сиз ўзимизники, бу бола эса сизники, демаслигига кафолат беролмасди. Бундайлар “ачиб” ётибди!

Опалар меҳмон...

Ҳусан мулозамат кўрсатиши керак.

Очиқ чеҳра билан суҳбат қуриши керак.

Лекин у нима дейишга ҳайрон эди.

Опаларга Ворис тўғрисида ҳикоя қилиш мумкин.

Ҳасан тўғрисида бўлган-бор воқеани айтиб бериш мумкин.

Ўшанда улар касалхонага бориб (тирқишдан бўлса-да) Ворисни кўришлари, Навоийга бориб Ҳасаннинг ёнида туришлари ҳам мумкин.

Бунинг нимаси ёмон?

Бу — минг йиллик таомил. Яқин кишилар “ўз ҳаётини” бири-биридан “пинҳон” тутмаслик, яхши кунда ёки бир кор-ҳол рўй берганда беҳабар қолмаслик шартига доим риоя қилиб келганлар!

Бироқ бундай иш тутиш Ҳасаннинг иродасига зид.

Айниқса, ҳозир унинг иродасига бўйсунмай бўлмайди.

Ҳасан ҳашаматли ҳовлисини қўрғонга айлантирганидек, ўзини ихота девори билан ўраб олган.

У бир томондан, барча оғзига қарашини, иккинчи томондан, барча унинг ҳаётидан “четроқда туриши”ни истайди.

Бу яқин кишиларга ҳам тегишли. Аввалдан Ҳусанни бекордан “опаларга индама” деб огоҳлантиргани йўқ.

Опалар-чи?

Мавлуда ва Мавжуда бировга, айниқса ўз жигарларига ёмонлик тилашмайди. Лекин улар (балки, аёл эканликлари сабаб, қизиқиб) Ворисдан ҳар нарсани сўрашлари, гап қовлаштириб, қош қўяман деб кўз чиқаришлари ҳам мумкин.

Ҳасан ҳақида эшитган заҳоти кўзёш тўкиб, тунги бўйи оҳ-воҳ чекишлари, шунинг баробарида Ҳасаннинг ҳаётию қисматини бир бошдан муҳокама қилишлари мумкин. Навоийга боргач, унинг оиласи тинчини бузиб, бош-қош бўлишга уринишлари, қолаверса, далда ўрнига элдан бурун мотам тутишга “киришиб” кетишлари ҳам мумкин.

Биз нега шундаймиз?

Билим бор. Ақл бор.

Юракда эзгуликка интилиш бор.

Комиллик ҳақида гапиримиз.

Одамшаванда бўлгимиз келади.

Лекин ўзни муносиб тутолмаймиз.

Лойли кўчаларда адашиб-улоқиб юрганга ўхшаймиз.

Ҳусан шу боисдан, опаларга, улар олдида хотинига ҳам сир бермаётган, дарди-ҳасратини ошкор қилмаётган эди.

Хўп. У шунчаки суҳбатга жон киритиш учун кўчадаги бола тўғрисида гапирсин!

Адлия соҳасида ишлаган Ибодки унинг қандай даҳшат туйганини ҳис этмади, опалари буни теран англайдими? Ана, шу паллада улар аллакимнинг меҳмондўстлиги, меҳрибонлигини мақтаб-таъкидлаб, бу билан Ҳусанга таъна қилган, унинг таморқасига тош отгандек бўлишаётганини сезишаётганмикан? Ўртада Шоиранинг безовталаниб, хонада асабий югура бошлаши қолади.

Эри хомун, паришон эканлигига аллақачон аҳамият берган Шоира, опалар билан ўзи ҳам меҳмонга борганидан қисинган кўйда:

— Кейинги келишларингда биз ҳам қўй сўямиз, худо хоҳласа! — деб очилган мавзунини ёпгандек бўлди.

Ҳусан пайқади: унинг ҳолатини озор чекишга йўйган хотини, опаларга тегиб кетадиган гап қилган эди.

— Ўз опагонларим! От билан туя сўйса ҳам арзийди, — деди гапни андавалаб. Ош пишди деганда эшик қўнғироғи жиринглаб, кенжа қиз ва куёв келиб қолишди. Опалар шу ерда эканлигини Шоира кеча уларга айтган, бугун вақт топиб кўргани келишган эди.

Умида боғчада ишлайди.

Зафар “нефт ва газ” идорасида.

Ёшлар даврага қўшилгач, ҳукм сурган нохушлик унутилди.

Опалар ва Шоира яна олдинги кўтаринки кайфиятга қайтишди.

Ҳусан ҳам ўзини “эплаш”га урина бошлади.

— Дада, — деди гап орасида Умида, — сизнинг Қурбон домла деган оғайнингиз борми?

— Бир кафедрада ишлаймиз. Нима эди?

— Бугун келган эди. Неварасини боғчага жойлаштирамоқчи экан... Жуда солда, антиқа киши экан. Келиб, тўппа-тўғри, мен ҳеч қачон пора олган ҳам, пора берган ҳам эмасман, сизларни хурсанд қилолмайман, дейди. Кейин, сиз кимнинг қизи, деб сўради. Исмингизни айтсам, ўрнидан туриб кетди, Ҳусан мени ошначилик қилибди, номимни сотибди, деб ўйлайди. Бошқа боғчага бораймикан...

Ҳамма кулиб юборди.

Ҳусан ҳам.

— Яхши олим. Ҳолол киши! — деди.

— Ҳусанжон, эшитганмисиз, бобомиз Абдураҳмон Хўжа банкда ҳам оз-моз ишлаган эканлар, — деди Мавлуда.

— Эски пайтларда ҳам банк бўлган эканми? — деб ажабланди Шоира.

— Бўлган. Айний “Судхўрнинг ўлими” китобида ҳам ёзган.

— Демак, бобомиз ҳисоб-китобни ҳам яхши билганлар, — хулоса чиқарди Мавжуда.

— Ҳасан бу жиҳатдан бобомизга тортган! — кулиб қўйди Мавлуда.

— Биз ҳар жиҳатдан отамиз, бобомизга тортганмиз. Ота-боболардан ўтиб қаёққа борардик! — деди Ҳусан.

— Мен бу ҳақда гапирмоқчи эмасдим, дада, — унга юзланди Зафар. — Ҳасан амакимни... эшитган бўлсангиз керак?

Ҳусан буни кутмаганди. Шум хабарнинг олтига оёғи бўлади, куёв ишлаган идорага дарров “ахборот” етиб келган. Бир соҳа бўлгач, балки бу табиий.

— Эшитдимми, йўқми бунақа нарсани гапирмаган дуруст, ўғлим, — куёвни кескин тўхтатди Ҳусан.

Опалар улар иккисига аланг-жаланг қарашди:

— Ҳасан? Тинчликми?

— Тинчлик. Бу хизмат борасидаги гап! — деди Ҳусан қатъий.

— Банкда ишлаб ҳам ҳар ким бой бўлавермас экан! — деб хўрсинди Умида.

— Худо, ол, қулим, деган олади, — тагдор гап қилди Мавжуда.

Шундан сўнг, Умида билан Зафар ўринларидан туришга чоғланишди.

— Аммажонлар! — деди Зафар. — Эртага бизникида меҳмон бўласизлар. Қўй сўймасақ ҳам...

Эй! Яна “қўй”.

Йўқ. Бу гал “қўй”га ҳеч ким эътибор бермади.

— Сизлар ишли киши, — деди Мавлуда. — Бошқа келганда, доммод. Сафар қариди. Эртага кетамиз.

— Нега? Юрибсизлар-да! — “норозиланди” Шоира.

— Сизларни кўрдик, хурсанд бўлдик. Асалнинг ҳам ози яхши, — деб гапга араланди Мавжуда. — Ўзларинг албатта, келинлар. Эрталаб автобустга чиқсак, кеч қирмай Навойига етиб боради. Ҳасанжонни ҳам бир кўриб, Бухорога ўтиб кетаверамиз.

— Мен бугун қўнғироқ қилган эдим, — деди ўйланиб Ҳусан. — Сизларни айтдим. Ҳасан беш-ўн кундан кейин боришларингни сўради. Ҳозир жуда банд экан.

Опалар тарвузи қўлгиғидан тушгандек бўлди.

Улар, эсига келган яқини уйига “бостириб” боравериш расми йўқолаётгани, кундан-кун бу “эскирган одат”га айланаётганини эҳтимолки, биринчи марта ҳис этишаётган эди.

Хусан шу палла “меҳмон боби”да Шоирага ўхшаб иш тутди.

У Ҳасаннинг хоҳишини бажарган эди.

— Унда кундузги поездга чиқамиз, — деди Мавлуда. — Навоийга кейин, кўнғироқ қилиб борармиз.

Инсон ҳамма нарсага кўникади.

Бири-бирига етказган озорларга ҳам...

* * *

Хусан ланж, фаромуш эди.

Икки опа — Мавлуда ва Мавжуданинг юзи вагон ойнасида сўнг бор лип этди. Поезд шиддатланиб, муюлишда беркинди.

Ўзи-ўзидан қандайдир норози эди. Ҳасанни ўйлаб, назарида, опаларига хиёнат қилганди. Умуман, хонадон аъзолари орасида меҳр-оқибатга ёнма-ён, худбинлик ва — ўзаро муносабатда, — озми-кўпми сохталик борлиги аламли. Улар қачон, нега бир тан-бир жон бўлолмаганини айтиш қийин. Балки, бу ота Исмоил Хўжа ва она Бокира бону бири-биридан “узроқроқ” кишилар бўлгани ҳолда қовушган кундан бошлангандир? Балки, Азалдан то Ҳамон инсон қонида яшаган қусурлару улар қаршисида кўрқув ва ишончсизлик (ўзига ишонган даражада бировга ишонмаслик, қачондир жамоа шаклида кун кечирган инсониятнинг асрдан-асрга, йилдан-йилга якка-ёлғизлик томон бораётганлиги) натижасидир? Ўзларини кўркам бир хонадон фарзандлари, аҳил оила, деб билган кишилар “яқинлик” соясида “бегоналик”ни ҳам “сақлаб қолишгани” ҳар бир банда туғилгандан ўлгунигача ва балки, ундан кейин ҳам ХУДО ОЛДИДА жавобгар Ёлғиз шахс эканлиги БЕЛГИСИ бўлса керак? Бу — опалардан ҳам кўра кўпроқ бири-бирига “киндиги боғланган” Ҳасан билан Хусанга тегишли. Ҳасан билан Ворисга ҳам...

Темирўл бекатидан узоқлашган Хусан шуларни ўйлаганича, машина ёллаб билим даргоҳига етиб келди.

У кафедрага кирганида ҳар кунгидек ундан эртaroқ иш бошлаган Қурбон домла кўзойнак тақиб қалин бир китоб “ичига шўнғиган” эди. Ҳасанни кўриб қисиниб-қизаргандек бўлди.

Хусан боғча ҳақидаги гапни беихтиёр эслаб, кулиб қўйганича, Қурбон домлани хижолатдан қутқарди:

— Кеча қизим Умида келган эди. Сизни мақтади. Яхши дўстингиз бор экан, деди.

Шундан сўнг, у то шу дам бировга билдирмаган “дарди”ни Қурбон домлага ёрди. Ҳасаннинг ҳаёти қил устида эканлигию Ворис билан муносабатини ҳам маълум изга солиш кераклигини яширмай айтди. Ниҳоят, Навоийга бирров бор-маса бўлмаслигини тушунтирди.

— Сўрасангиз, жавоб беришмайди, — деди Қурбон домла. — Индамай кетаверинг. Мен бир иложини қиларман.

Хусан машғулотлардан кейин, яна ланж, фаромуш ҳолатда кўчага чиқди.

* * *

Мелоддан ҳам илгарироқ —

Спартакнинг ватандошлари Икор ва Дилол парвозидан тортиб:

Дам семурғ-қуш,

дам учар гилам...

Ёки, яна дostonдаги:

Алпомишнинг Бойчибар оти,

Тўрт ярим газ эмиш қаноти...

Қандай бўлмасин,

Ер — фоний.

Осмон — боқий.

Бу кун: “Биров — Ерда, биров — Осмонда!” десангиз ҳеч ким ажабланмайди. Биз тириклар ва ўликларни кўзда тутмаяпмиз, гап фақат тириклар ҳақида! Жисмининг қайсидир восита орқали Кўкка Кўтарилиши бу кун оддий ҳол. Ҳаво кемалари Осмонни “тўлдирган”. Рухнинг Кўкка Юксалиши ҳам янгилик эмас. Эҳтимолки, Жисм юксалишига нисбатан қадимийроқдир. Осмонга чиқиб тушгандек ҳолатни ҳис этган ҳар хил кишилар бор. Ерга қараганда Осмоннинг умри узоқ (боқий) эканлиги учун Инсон бир умр Парвозга чоғланмаганмикан? Бир шоирнинг шеърда кизиқ мисра келади:

Галактика мозорида кўмилар таним...

Дунёда аввал-охир Ер ва Осмон, Жисм Парвозию Рух Парвози тўғрисида ўйламаган бирон шоир, бирон олим йўқ.

Айниқса, файласуфлар! Кўпинча ўзини Ер билан Осмоннинг авра-астарини ағдариб кўргандек тутади.

Ҳусан “доно”лик қилмаса-да, у ҳам бу борада мунтазам ўйлайди... Бунинг бари даҳрийлар (моддиюнчилар) неча йилки инкор этган тариқат, Одам Ато билан Момо Ҳавво “Ерга тушингиз!” деган Фармони Олийни олган пайтдан бошланмаганми? Ўша, АЗАЛ СОАТдан икки ўртада

Муаллақ бир ҳолат

пайдо бўлмаганми?

Кўчада, Ҳамро ишлаган клуб томон кетаётиб, Ҳусан ҳали мактаб остонасини тарк этмаган кунлар “Ўқувчи-ёшлар саройи”га қатнаганини эслади. Ўшанда у “Авиамоделчилар” тўгарагида қатнашган, чиройли кичик самолёт шакллари ясаган, учувчи бўлишни орзу қилган эди. Аммо қисмат экан, кейинчалик Инсон тафаккури:

Сўздан, Тушунчадан, турли даврларда

турли “либос”га ўранган Дунёқарашдан

баҳра топиш унга бахт бўлиб туюла бошлади.

Мана, энди ўйлаб кўрса, нотаниш шаҳарга келган сайёҳдек, замонлар давомида турли кўчаларга “кириб-чиққан” фалсафа — фанлар Онаси, — то ҳамон:

Биз ўзи ким? Яратилишдан маъно нима?

Бизга қандай муҳим вазифа юкланган? —

ва бошқа, бошқа оддий саволларга жавоб топмаган,

МУАЛЛАҚ БИР ҲОЛАТдан

бўлак нарсани аниқлай олмаган экан!

Ҳусанга ўхшаб Ҳамро ҳам файласуф.

Ихтисос бўйича.

Лекин амалда арбоб. Клубга раҳбар бўлгунича ҳам катта-кичик идораларни бошқарган.

Бир гал у тўғрида Ибод билан сўзлашгани Ҳусаннинг ёдига тушди.

— Томбосдини биласан! — деди негадир Ибод.

— Қанақа “томбосди”?

— Ўз оғайнимиз. Ҳамро! Лақабини эшитмаганмидинг?

— Биринчи эшитишим.

— Сен ҳам Афанди экансан!

— Нега Томбосди? Тушунмаяпман.

— Ёшлигида, зилзила пайти уларни том босган. Ота-онаси ўлган. Ҳамро ўзи болор-вассалар орасида тирик қолган. Баъзан гапириб юради. Кўпроқ ичган бўлса, йиғлайди. Кўксингга бошини қўйиб йиғламаган экан, демак сизлар унча яқин эмас экансизлар.

— Хўш?

— Ҳар нарсани илтимос қилавериб, кишини чарчатиб юборади.

Ҳусаннинг Ҳамро билан муносабати чиндан “унча яқин эмас”. Улар орасидаги муносабат ёшлик йилларига садоқатми, ўтган беғубор кунларни қўмсашми? —

шундай бир туйғуга асосланган. Хусан қачондир Ҳамро тўғрисида корчалон, деган фикрга борган, унинг ҳаётидаги кулфатдан воқиф бўлганидан сўнг ҳам, фикри ўзгармай қолаверган эди.

Тақа шаклида қурилган икки қаватли эски ва анчайин хароб бино.

Ҳамронинг кабинети иккинчи қаватда.

Гаплашадиган гап жиддийми, ҳар қалай у дастурхон тузаб, эшикка қараб ўтирарди. Хусан билан кўришаётиб:

— Кўчага чиқмаймиз. Шу ерда чой ичиб қўяқолайлик, — деди.

Ҳамро Хусаннинг боя ўйлаганларини олдиндан билгандек, улар стол ёнидан жой олишгани заҳоти, кутилмаганда:

— Ер — фоний, Осмон — боқий, биров — Ерда, биров — Осмонда! — деди.

— Хў-ўш?

— Фарбдан олдинроқ Шарқда қадимдан китобларда Иторид, Миррих, Муштарий, Зухал, Зухра деган сайёралар, юлдузлар номи учрайди. Улар сиртида ҳаво йўқ ҳисоби. Иссиқ. Масалан, Ерда Саҳрои Кабир ёниб ётгани ҳеч нарса эмас, Зухра сайёрасида ҳарорат 450-470 даража. Бунинг устига, бир кеча-кундуз Ерда бўлган 417 кеча-кундузга тенг...

— Сен ўқиганингни мен ҳам ўқиганман. Мен эмас, саводли мактаб боласи ҳам бу гапларни билади, — деди тоқатсизланиб Хусан.

— Тўхта! Гапни эшит... Сўнгги йилларда олимлар бир куни Ердан Осмонга “кўчиб чиқиш” устида ўйлашади. Зилзила, тошқинлардан Ер йўқолиб кетади, дейишади. Ҳозир кўп катта мамлакатларда аниқ “Осмонни ўзлаштириш” нияти билан юрганлар ҳам чиқаяпти. Осмонда шароит йўқлигига қарамай, улар ҳатто турли сайёраларни Ердигидай, ҳаёлан ўлчаб, бировларга тақсимлаб беришяпти. Рўйхат тузиб, банкларга пул ўтказилаяпти. Бу фантазия эмас, ҳақиқат.

“Ерда ҳаётни минг йиллар давомида тартибга сололмаган одамзод Осмонни гуллатадими?” деб ўйлади ўзича Хусан.

— Жон оғайни, мақсадга ўтавер, — деди.

— Мен шу ҳаракатга қўшилмоқчиман.

— Қўшилавер! — “рухсат” берди Хусан.

— Менга ишонганинг учун раҳмат... Мен сендан бирон нарса илтимос қилмаганман. Чунки мендек сен ҳам ўз аравасини ўзи тортган кишисан. Ерда юрибсан. Биродаринг Ҳасан ака бошқа. У киши Осмонда, дейиш мумкин.

Хусаннинг ҳаёли қочди: “Нега Ҳасанни энди бу эслайпти?”

Лекин эгизаклар бора-бора қарама-қарши қиёфа касб этаётгани рост!

Хусан — камтар, ўзини хокисор (тупроққа тенг) тутишга ҳаракат қилади.

Ҳасан — ўзини баланд парвоз (ҳавода учиб юргандек) тутати. Кибор. Буни табиий ҳол, деб билади.

Уларнинг яшаш ҳолати ҳам шунга яраша!

Унинг ҳаёли бўлинди.

— Илтимос, мени Ҳасан ака билан таништир.

— Нега?

— Менга иш юритиш учун маблағ керак.

— Мен бунга аралашолмайман. Ўзинг таниш. Ўзинг гаплаш... Айниқса, ҳозир бу кўнгилга сиғмайди. Ҳасан оғир ётибди, — “аварияга учраган” дейишга Хусаннинг тили бормади.

— Ётган бўлса, бориб кўришнинг айна мавриди эмасми?

— Эй... — Хусан хафа бўлиб кетди.

Ҳаётда ҳалол йўл билан пул топиш қийин шекилли!

* * *

Шам
лап-лап
ёнади.

Оппоқ капалак қанот қоққандек.

У эриб битгунича атрофни ёритади.

Одам ҳам шу! Умрида атрофни ёритиши керак.

Аммо биз доим бундай қилолмаймиз.

Ўзини шамдек ёқиб, озгина, ожизгина бўлса-да, нур таратишга аксар қурбимиз етмайди.

Бизнинг қонимизда зулмат кўп.

Арофни ёритиш қаёқда? Бизга бирон нафи тегадиган бўлса, йўлда кўринган ШАМлар (ЧИРОҚлар)ни аксинча, ўчириб юрамиз. Тап тортмай!

Кўллариингни қанотдек силкитиш, ўзингни Осмонда деб билиш мумкин. Лекин бу — Парвоз эмас.

Инсон — Жисми, Руҳи пок ҳолатга кириб, атрофни ёритмагунича Осмонга кўтарилолмайди.

Инсоният ҳали Зулматдан қутулгани йўқ.

Биз

МУАЛЛАҚ БИР ҲОЛАТДАмиз.

Худойим! Кечиргин.

Худойим! Бу не ҳол? Сен

ОДАМни ТЕНГ, ОЛАМни ТЎКИС

ЯРАТДИНГ! Кўркам яша, аҳил яша, шукрона қил, ДЕДИНГ!

Бироқ

Одам Ато фарзандлари (яна ўша, Қобил ва Ҳобилдан бошлаб) кўпкарига тушгандек, ўртага ташланган “бузоқ”ни ҳар ёққа тортдилар. Улар — Худбин ва Бадбин, — аҳил, кўркам яшаёлмадилар.

Инсоннинг бундай

НОТЕНГ, НОКОМИЛ

эканлиги, бундай

ТЕЛБА ҲАЁТда

ҲИКМАТ нима, худойим?

... Ҳусан ич-ичидан зил кетаётган эди.

Назарида, ўзини аёвсиз тутган, Ҳамрога озор берганди.

Ҳамро (ичмаганига қарамай) ана-мана йиглайдиган аҳволда қолаверган эди.

Фариб осий банда!

Уларнинг бутун суҳбати икки кишининг алжирашига ўхшар эди.

* * *

Касалхона эшиги бу кун очиқ.

Ҳовлига кириб ингичка йўлқадан узун бино томон йўналган Ҳусан, дарахт-зорда шунчаки вазмин одимлаётган кекса бир беморни кўриб қолди. Бемор ҳам бошини кўтариб унга кўз ташлади.

Марат бобонинг касал эканлигию чолни бу ерда учратишини у хаёлига келтирмаган эди. Бир гал кўчада чолнинг афт-ангорини бобоси Абдурахмон Хўжа, отаси Исмоил Хўжага ўхшатгани ёдига тушди. Олдинги кеча тушида кўрганини ҳам эслади. Шошганича, пешвоз юрди. Ҳол сўрашди.

Шу аснода илм эгаллайман, ёшларни тарбиялайман, деб югуриб-елиб, маҳаллада баъзан маърака-маросимда қатнашишдан нарига ўтмагани, қўни-қўшни, улар орасида Марат бобога то ҳозир ҳеч қачон иши бўлмагани, Бу Одамнинг ҳаёти, қисмати, юракдаги дарди-ҳасрати нима, қизиқмагани...

мана, энди ўзи ҳам кексалик шаробини ютишдан унча узоқда турмаганини... ҳис этди.

Ва шу асно

сўққабош, кимсасиз қарияга лутф кўрсатиб яхши бир сўзлар айтгиси келди.

Аммо сўз тополмади.

Қарияни бағрига босандек бўлди.

Бироқ бу ҳам аллақандай расмий тус олди.

Ниҳоят, жияни ҳам шу касалхонада ётганини айтди.

Марат бобо қўл очиб дуо қилди.

Хусан бинога кириб, ўзига керакли палатани топди.

— Ёмонқул ҳозир чиқиб кетди. Кўрмадингизми?

— Йўқ, — деди Хусан.

— Сизларни роса овора қилибман.

— Биз майли. Даданг...

— Дадам келган эдими? — деб қизиқсинди Ворис. — Кўрмадим.

— Дарагингни билса, учарди-да!

— Ёмонқулдан бошқа ҳеч ким билан хабарлашолмадим. Кўнглимга сиғмади, амаки. Узр!

Улар хонага туташ айвонга чиқиб ўтиришди.

Ворис ҳамшира қизларга чой буюрди.

— Ўзи Навоийда юрибсанми?

— Навоийда! Лекин дадам билан бирга эмас. Сахро этагидан ҳовли олганман.

Кундалик қора меҳнат.

— Даданг ўз ёнида бўлишга қистамайптими?

— Бу ҳам бор. Дадам мени ўзича яхши кўради. Мен ҳам... Лекин мен ақлимни таниганимдан онамнинг қўлида, эркин ўсганман. Дадамнинг уйида туrolмайман.

Зерикаман. Баъзан одамни “ёш бола”га айлантириб юборадилар.

— Ота-бола бундай юрганларинг яхши эмас. Муроса-мадора қилинглар.

— Буниси тўғри, — деди Ворис. Шунинг баробарида, чуқур хўрсиниб қўйди.

— Тўйнинг ошини қачон еймиз?

— Қанақа тўй?

— Ўзингни гўлликка солма. Менга айтавериш мумкин.

Ворис амакисидан барибир уялар экан, дув қизарди:

— Бу ишда ҳам дадам билан келишолмаяпмиз.

— Бу ердан қачон чиқмоқчисан?

— Индин. Туғилган куним! Шунга қараб чиқмоқчи эдим.

— Табриклайман! Бир кун олдинга суриш керак.

— Туғилган кунними?

— Йўқ, албатта. Мен эртага Навоийга бораяпман. Бирга борайлик, демоқчи эдим.

— Мен уч-тўрт кун юрсаммикан? Ёмонқул билан...

— Ҳозир бу қийин, — деди Хусан. — Менинг режам бузилади. Буниси майли.

Даданг оғир ётибди.

— Ҳалигина келди, дедингиз-ку?

— Кейин шунақа бўлиб қолди. Бориш шарт. Қолган гапларни йўлда гаплаша-верамиз.

Ворис амакисининг сўзларига тушунмай гангиб қолган эди.

Хусан ўрнидан турди.

Ворис уни дарвозахонагача кузатди.

* * *

Унинг хаёли биродари ва жияни билан банд эди.

Растага етиб келганида бехос узоқдан оқ кийган гавдали кишини кўрди. Туркидан арвоҳни эслатган киши йўл томон катта-катта одимлаб борарди.

Хусан саросималаниб қолди.

Майдончада рўй берган воқеани бу кун бирон марта эсламагани, тасодиф мулоқотни кутмаганидан, шу дам оёқларидан мадор қочгандек бўлди.

Йўқ. Ўзини дарҳол ўнглади.

Қадамни тезлатди.

Важоҳатли киши йўл ёқасидаги машиналар ортига ўтиб кетди.

Хусан ҳам шу ёққа қараб юрди.

У ҳамон нима дейиши, қандай гаплашишини билмасди.

Аммо назарида, гаплашиш шарт эди.

Машиналар ортига ўтган эди, кўзи тушди:

нариги томондаги кўча бетида кўп эмас, ўн-ўн беш чоғли кекса-ёш устига қизил бахмал ёпилиб олача чопон ташланган кичик бир тобутни кўтариб боришарди.

“Бола!” деб ўйлади ўзича Хусан ва унга бу — ўша, растадаги бола бўлиб туюлди. “Биз кўплашиб уни асраёлмадик!” деган гап хаёлидан кечди.

Гавдали кишини Хусан кўздан қочириб қўйган эди.

Мусулмончилик! Бир дам паришонлангач, югуриб бориб тобутга елка тутди.

Айни сонияда тобутни унга ёнма-ён оқ кийган киши кўтаришиб бораётганини пайқади.

“Бу Инсон одамийлик қила олар экан, нега ҳайвонлик қилди? Ҳайвонлик қилар экан, нега одамгарчилик қилаяпти?”

Дунёнинг ишларига ҳеч қачон

ОХИРИГАЧА

тушуниб бўлмас экан!”

Хусан яна, беихтиёр:

“Воқеага ортиқ қизиқишда маъно йўқ!” деб ўйлади.

* * *

Уйга қараб кетаётиб, ўз болалик кунларини, отаси Исмоил Хўжа амакиси Иброҳим учун қайғуриб, ҳаётда дуч келадиган сарсон-сарғардонликлар ҳақида гапирганини эслади.

Унинг кўз олдига қайтиб биродари Ҳасан, жияни Ворис келди.

“Ота-бола нимани талашади?”

Улардан қай бири айбдор?

Бизга умр бўйи ҳақиқат битта дейишди. Барчани бир йўлга солмоқчи бўлишди. Инсонлар эса ҳар бири Ўз Ҳақиқати билан яшади... Бу нима, адашишми, жаҳолатми ёки азалдан келган “ҳаёт қонуни”ми? Инсониятнинг бошини бириктириб, уни Буюк Ҳақиқат (адолатли, аҳил, бахтли яшаш)га бўйсундириш, ўргатиш мумкинми? Мумкин эмасми?”

Хусан хаёлида айланган саволларга жавоб топмаётган эди.

10

Амакисини дарвозахонагача кузатиб қайтган Ворис, палата эшиги олдида турган — эгнида касалхона кийими, аммо бошида дўппи, ихчам оппоқ соқолли кишини кўрди.

— Бировни кутаяпсизми, отахон?

— Шахматни биласизми? — саволга жавоб ўрнида сўради дабдурустдан қария.

— Ётганимга уч кун бўлди. Ўйнайдиган ўртоқ тополмаяпман.

— Тахта қаерда?

— Хонада. Юринг.

— Сизлар нечи киши?

— Уч киши.

— Бўлмаса, бу ёққа олиб келинг. Мен бир ўзим.

У хонага кириши билан изидан чол шахмат тахтасини кўтариб келди. Стол устига тахтани қўйганича, доналарни тера бошлади. Хатти-ҳаракати эркин ва ғаюр, шу билан бирга, афт-ангори осойишта эди.

Ворис илк қарашда бу одам ўзбекми, татар ёки озарми? — ажрата олмади. Ёшини ҳам тахмин қилолмади.

— Олдин бир пиёла чой ичинг, — деди доналарни териб бўлган қарияга.

— Чой кейин, — деди у.

“Жанг” бошланди.

Ворис чуқур сукутга чўмиб секин ўйнар эди.

Рақибидан ҳам секинроқ ўйнар экан. Лекин ўйнаётиб аллабир қадим ни-
доларни эшитилар-эшитилмас, паст товушда ўзи-ўзича хиргойи қилишга одат-
ланган экан.

Ана, кўп ўтмай хиргойи қилишга тушди:

Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни ковлама...

Буни икки-уч қайтаргач, янги мисрага кўчди:

Маърифатдан беҳабарсан. Гавҳаримни ковлама...

Сал туриб, бутун нидони “янги”лади:

Биҳишт айвонида бўлмоқ иложин орзу қилмай,

Сотарга дину дунёнинг ривожин орзу қилмай,

Яна Руму Хито божу хирожин орзу қилмай,

Шаҳи рўйи заминнинг тахту тожин орзу қилмай —

Гадон фақр бўлдим. Сайр этарман баҳру бар танҳо...

Ворис, умрида ўзи ҳам эҳтимол фақирлик ва танҳоликда баҳру бар (денгиз ва
қуруқлик)да кезган Бу Одамга нисбатан кўнглида қизиқишми—ҳурмат туйди.

Улар уч қўл ўйнашди.

Қария икки марта Ворисни енгди.

Ворис бир марта ютди. Аммо унга чол атай ён бергандек эди.

У ўрнидан туриб, бу гал ўзи чой дамлаб келди. Янги танишини дастурхон
ёзиғи айвонга таклиф қилди.

— Узр. Нечига кирдингиз, отахон?

— Саксонга яқинлашдим... Исмингиз нима, йигит?

— Ворис.

— Ҳали келган Ҳусан Хўжанинг жиянимисиз?

— Амаким! Катта олим. У кишини танийсизми?

— Биз бир маҳалладан... Мени Марат бобо дейди.

— Кечирасиз, нега Марат бобо? — деб эҳтиётланиб сўради Ворис.

— Ким билсин, балки Муроддирман? Бир кунлар Муроддан Марат авло
кўринган бўлса керак, шунақа ёзишган. Аслида, иккиси ҳам эмас... Мен балки,
қароқчилар кемада кўксига тиг санчиб денгизга улоқтирган Дарвеш-қаландар-
дирман? Балки, одамларни ғафлатдан уйғотган, вақти-вақти билан огоҳлантир-
ган Чол-Нуҳдирман? Балки, Она Ери тортиб олинган, мосуво кўйга тушган Шаҳ-
зода? Балки, саҳрода тентираган, зиндонда жандаси қолган яна бир Дарвеш?
Ўзим ҳам билмайман. Умримда исмидан тортиб ҳамма нарса қоришиб кетган...
Фақат, эсимда. Бир пайт бизни қандайдир ғорга олиб боришган. Биз у ерда кўприк
қурганмиз. Нима мақсадда? Айтолмайман. Қатор бўлмалардан иборат ғор. Ҳар қайси
бўлма хонақоҳга ўхшайди. Бир неча тубида сув, чуқур ҳовузми, қўлми? Улар
орасида оролчани эслатган нам ер. Биз мана, шу дўнгликларни “бирлаштирадиган”
осма кўприклар қурганмиз.

— У ғор қаерда?

— Биздан жойни пинҳон тутишган. Ўшандаёқ ғорнинг “оғзи” ҳам ёпиб таш-
ланган. Билмайман... Кўз олдимда кўркам музсарой. Оҳактошдан тикланган ҳай-
батли устунлар. Қандиллардек сумалаклар. Биз қурган осма кўприклар юрганингда
беланчакдай тебранади. Лопиллайди... ғорда чироқ ўрнатиб атроф бир оз ёришга-
нида мени бир нарса айниқса, ажаблантирган. Абадий музлик ичида, хонақоҳ
гумбазидек тепада қушлар учиб юрибди. Кўршапалак бўлиши ҳам мумкин! Лекин
мен қушлар деб ўйлаганман. Улар қачон, қаердан ғорга келиб ин қурганини билиб
бўлмасди... Мен кўрган дунё шу эди!

— Саксон ёш узоқ умр, — деди Ворис. — Бундан бўлак бирон воқеа хотиран-
гизда қолмаганми?

— Менинг бошимга кўп уришган, бу бошимда калтак синди, деган маънода
эмас, аниқ! Ғира-шира алланималарни эслайман... Суянган тўрт оғайним мени сот-
ди. Ҳатто душманга айланиб йўқотишга ҳаракат қилишди. Кетдим... Кўп сарсон-

саргардонликлар кўрдим. Биров сен босмачисан, сен қолоқсан, ваҳшийсан, сенинг тарихинг ҳам, дин-этиқодинг ҳам бир чақа, деб кўксимдан итарди. Биров мени кул қилиб ишлатди... Бир қизни ёқтирардим. Денгизда ғарқ бўлди... Бир гал уйла-ниб, озми-кўпми яшадим ҳам. Лекин ўша, ўзим ёқтирган қизни унутолмадим. Кетдим... Мана, энди қайси макон, қайси замонда юрибман? Ёлғиз худо билади.

Ворис Марат бобонинг сўзларидан қаттиқ таъсирланган, ҳозир у ўзини Бу Олам чегарасидан ташқаридаги Бир Оламга назари тушгандек сезаётган эди.

— Менинг бобом Исмоил Хўжа деган киши эдилар, — деб ҳикоя қила бош-лади Ворис. — Тирик бўлсалар, у кишининг ҳам ёши саксонга яқин борарди. Болалик пайтим бобом баъзан Иброҳим деган акалари йўқолгани тўғрисида гапи-рар, кўпинча кўзларига ёш олар эдилар... Сиз менга уларни эслатдингиз! Мен эртага касалхонадан кетаяпман. Қачондир яна сиз билан кўришиш насиб этади ё йўқ. Шунинг учун, ижозат берсангиз, ҳеч кимга, ҳалигина амакимга ҳам очиқ-ошкор айтмаган баъзи бир гапларни сизга айтсам...

— Айтинг, — деди Марат бобо.

— Бола эдим, ота-онам ажралиб дунёнинг шафқатсизлигига тушунмай, то ҳамон юрагимда бунинг асорати қолди. Асосан, онам қўлида тарбияландим. Бобом Исмоил Хўжа, бувим Бокира бону гоҳ-гоҳ мендан хабар олиб туришарди. Дадам ҳам... онам Курбонной дунёдан ўтгунча ҳам, кейин ҳам менга доим меҳр кўрсатган! Лекин бора-бора дадам билан мен бири-биримиздан узоқлана бошладик. “Бегона”лаша бошладик. Дадам аравани бир ёққа, мен бошқа ёққа тортаяпмиз! Албатта, отанинг оталигини тушунаман, имкон етканича кескин муомаладан сақланиб юраман. Дадам бадавлат, кибор, одамлар ярим қизиқиш, ярим кўрқув билан қарайдиган ҳукмфармо киши! Барчадан кўра яхши еб-ичиш, чиройли кийиниш, дабдабали уйда яшаш, дабдабали юришни ҳаёт мазмуни деб билган, моддий манфаатни биринчи ўринга қўйган ўзи-ўзига хон, ўзи-ўзича бек киши! Шу билан бирга, қизиқ жойи, ичида ожиз, журъатсиз кулни эслатади. Атрофдагилар ҳам унга ўхшаб кул бўлишини истади! Менга мутта-сил, ундай дема, ундай қилма, тарзида талаб қўяди. Оғзига ағрайиб қарашимни, у чизган чизиқдан юришимни — болалик кунларимдан, айниқса энди — бўйнимга юклагиси, мени худди кишан-занжирга солгиси келади. Мен ўзимни озгина эркин тутсам, бу унинг гашига тегади, норози бўлаётгани кўринади. Мен тушунмайман, биз қадимдан қудратли, озод, мағрур аждодлар насли эмасми? Қонимизда мутелик, кул-лик қаердан келди? Ким, қачон бизни бунчалик кулга айлангирди? Дадамнинг олдида юрт ҳақида, миллат ҳақида, тил ҳақида гапириш мумкин эмас. Сен хато йўлга кираяп-сан, алжираяпсан дейди. На узоқ тарих, на далиллар орқали фош бўлаётган яқин тарихни эслаш ҳам мумкин эмас. Чидаялмайди. Сен турли унсурлар, миллатчи-жадид-ларга эргашма, улар гуноҳи борлиги учун қамалган, отиб таниланган, тўғри қилинган дейди. Фитрат, Қодирий, Чўлпонларни ҳам шу сафга қўшади. Уларга хайрихоҳликни адашиш деб билади. Умуман, юрт аҳволи, халқ борасида дадам билан сўзлашмаган дуруст! Инсонга зўравонлик ўтказиб бўлмаслигини тушунтиролмайсан...

— Сизга қийин экан, йигит, — деди Марат бобо сал паришонланиб. — Она-дан, отадан шикоят қилиш, она ёки отанинг кўзига тик қарашнинг ўзи жоиз эмас. Мусулмончиликка кирмайди! Бизга шундай тарбия берилган... Яна айтсам, бировни ортиқча муҳокама қилмаган маъқулроқ бўлиши керак. Бу дунё — у дунё ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради... Бундан ташқари, мен йиллар бўйи ўйлаб, итоат яхшими, эркинлик яхшими? Қай бири афзал? Аниқ ҳукмга келолмадим. Ёшлигим қайтса, балки бошқача яшар эдим. Бу сизга ҳам, дадангизга ҳам тегиш-ли... Умримда бир хулоса ясадим, бизни қусурлар, иллатлар эмас, одамга нафрат билан қарашга ўргатишган, оиладан ташқи тарбиямизда бировни маҳв қилишга мойил кайфиятга “тайёр” турққа “киритишган” экан. Кечирилмас ҳол! Шароит одамий бўлиши керак... Менинг гапларим бетартиб, йигит. Хафа бўлмайсиз.

— Ҳаммаси тўғри. Лекин дадам ҳам мени енгилтаклик қилаяпти, болалик қилаяпти, деб ўйлайди. Ҳолбуки, ёшим ўттизга бораёпти, дунёда минг йиллик қадрланган тушунчалар, муқаддаслик, эзгулик бор, уларга риоя қилмаса, яшаш-

да маъно қани? Мен бир қизни ёқтираман...

— Чиройлими? — деб бехос-дабдурустан қизиқсинди Марат бобо.

— Чиройли. Ақлли. Ҳаёли.

— Исми нима?

— Марварид!

Вориснинг назарида, Марат бобо елкаларини, бошини адл кўтаргандек, кўзлари ярқ этгандек бўлди:

— Марварид?

— Шунақа... Яхши қиз. Биргина айби, қўли қисқа оиладан. Бунинг устига, мендек у ҳам эркин фикр юритади, дадам мени у йўлдан оздираяпти, деб тушунади. Шунинг учун, тиш-тирноғи билан қарши. Менга бошқа бир қиз қидираяпти.

— Ўйлаб кўринг, оқаётган бир ҳовуч сувнинг йўлини тўсса, у ён томонлардан йўл излайди, — деди негадир Марат бобо.

— Мен саҳро этагидаман. Бир гал отда бораётиб узоқдан най садосини эшитдим. Шундан буён ўша садо қулоғимда. Осойишталигим йўқолган. Баъзан тоқат-сизланиб ҳар ёққа от чоптираман. Ўша садони яна, яна эшитгандек бўламан. Бу қаердан келаяпти, ким? Билмайман.

— Саҳро денгиз тубига, денгиз туби саҳрога ўхшайди, — деди Марат бобо ўйчан.

— Мени дуо қилинг, отахон. Шу қиздан ажралмай! Унга етишай!

Марат бобо қўл очиб дуо қилди.

* * *

Эртаси куни Ворис касалхонадан кетаётиб, Марат бобо билан хайрлашгиси келди. Чол ётган палата остонасига борди.

Тўхтади.

Эшик қия очиқ.

Хонада Марат бобо ёлғиз.

Олдида шахмат тахтаси.

Ўзи-ўзича дона сурмоқда, эшитилар-эшитилмас, паст товушда эски бир нидони хиргойи қилмоқда эди:

Хўжа, саййид, беку хон — сардорлар бадкор эса,

Зулм тигин тез этурда — ҳар бири номдор эса,

Коса-лес, каззоб шайхлар — бу ватанда бор эса,

Мазлум эллар инграшубким, парча нонга зор эса —

Куфр элига Машрабидек раҳнамо пайдо бўлур...

Лаҳза ичида Вориснинг кўзи олдида

бутун олам

гўёки чарх урди.

“Бу ватан...

мазлум эллар...

парча нонга зор...

куфр элига раҳнамо...”

Ажабо! Бизга сўнгги асрда расмга киргандек туюлган гаплар неча асрлар бурун (эҳтимол, минг йиллар бурун ҳам) ҳис этилган, айтилган экан.

Бу нима? Одамларни табақалар (синфлар)га бўлиш қадимдан борми?

Ҳаётдаги ҳақиқатми? Уйдирмами?

Табиий ҳолми? Тўқилганми?

Буни “синфий кураш” дегандек сўнгги асрларда ҳукм сурган нотўғри қараш, десангиз минг йиллар давомида “Мазлум ва Золим” тарзида фикр юритилган.

Яна, Халқ (“Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган Халқ”)!

Эл-улус. Фуқаро (“Фақир” сўзининг кўплик шакли эмасми?!)

Ўртада шахмат тахтаси.

Нега доналарнинг ҳақ-ҳуқуқи бир хилда эмас?

Гап биров бой, биров камбағал оилада туғилганида эмас. Гарчи ўшандаёқ

ноҳақлик, адолатсизлик рўй берса-да, инсон интилувчан, ўзгарувчан мавжудот! Бировнинг қисмати бошқага ўхшамайди! Муҳими, бутун Ер юзида ҳамон Ноҳақлик, Адолатсизлик учраб турганида.

Ўртада шахмат тахтаси!

“Хусан амакидан бу борада сўраш керак.

У файласуф. Балки, билади”.

Куфрдан, куфр элига айланиш, яна раҳнамо бўлишдан Ўзинг асра, эй Худо! Барчамизга (ҳар бир бандага) Ўзинг инсоф бер! Диёнат бер!

Жаҳолатдан, турфа исёнлардан, йўлларда тўкилган қонлардан, юз туман фалокат ва ҳалокатлардан Ўзинг асра!

... Ворис Марат бобога халал бергиси келмади.

Орқага чекинди.

Эшикдан секин узоқлашди.

Учинчи қисм

ИНСОН ВА ҲАЙВОН

11

У болалик пайтидан юрагида бир оғриқ сезса-да, баъзи эр-хотин ажралган оилаларда бўлганидек, дадам онамни, мени ташлаб кетган, деб отасидан ҳеч қачон норозиланмаган, ҳатто ўпқаланмаган эди. Вақтида онаси Қурбоной ота-болани бири-бирига қарши қўймаган ҳам эди! Ворис отасига ортиқча бирон эътироз билдиргани ҳам йўқ! Аксинча, ота томонидан унга эътироз билдирилаётган эди. Ота ўз боласи билан кўпдан буён ким кимни енгади, қабилида иш тутиб, унга кескин ҳукмини ўтказишга уринаётган эди.

Ана, амакиси билан у машина ёллаб, Навоийга жўнашди.

Йўлда Хусандан Ворис отаси автофалокатга йўлиққанини эшитди. Шунчаки дадамнинг тоби қочгандир, деб ўйлаган эди, алланечук бўлиб кетди.

Уйдан хафалашиб чиққан эди. Дадам қидириб ҳам юрмасин, деган хаёлда бировга индамай Тошкентга қараб жўнаганди. Мана, энди отаси қайси аҳволдаю икков қандай юзлашишади, билмаганидан қайғуга ботган эди.

Ворис бир неча яқинларини тупроққа топширган. Ота томондан бобоси, бу-виси, она томондан яна бобо ва буви, ниҳоят онаси Қурбоной. Ўлимдан унинг юраги зада эди. Шу боис қўрқаётганди. Инсон дунёда Омонат Вужуд!

Кеч йўлга чиқишган эди, қоронғи тонгда Навоийга етиб келишди.

Уйда барча барвақт туриб нонуштага тайёргарлик кўришаётган экан. Дарҳол дастурхон ёзишди.

Биринчи галда улар Ҳасаннинг аҳволи билан қизиқишди.

Норгул:

— Бир оз енгил тортдилар. Бугун реанимациядан палатага ўтказиши керак, — деди. Бу гапда таскин бўлса-да, Вориснинг ҳамон кўнгли нотинч эди.

Нонуштадан кейин, Норгул, ортидан болалари — Қудрат ва Маъсума, лом-мим демай хонадан чиқиб кетишди. Анча ҳаяллаб, бир маҳал ҳар хил тугун-тугунчаклар кўтариб киришди.

— Туғилган кунингиз билан, ака.

— Табриклайман, ўғлим.

Туғилган кун “эсдан чиққан”дек эди.

Ворис таъсирланиб кўзлари ёшланди.

Сенинг дунёда шулардан яқин кишинг йўқ, деган гап хаёлидан кечди. У дадаси олдида ўзини озми-кўпми айбдор сизди. Менинг касримга отам фалокатга йўлиқиб, оғир ҳолга тушмадимикан, деб ўйлаб изтироб чекди. Шунинг баробари-

да, Ворис ҳис этаётган эди: суг билан кирган жон билан чиқади! У ўз эътиқодидан (раҳматли онаси берган тарбиядан, қолаверса, аждодлардан келган тарбиядан, яна, дейлик, ҳатто Марвариддан) воз кечиб, отаси кўрсатган йўлдан юриши ёки унга ҳамма нарсани қурбон қилишдан сақланиб, яна... яна узоқлашиб бораверишига тўғри келади.

Дунёқараш масаласи нақадар мураккаб!

Бу — азобли, озорли, гоҳида қонли йўл!

Ворис шу палла “Сўна” деган китобни, Артурни эслади.

Ота билан бола бундай тўқнашиши шартмиди?

У эътибор берди. Янги “она”си — Норгул ўзича Ҳусандан кўра Ҳасан катта (алифбода ҳам “а” — “у”дан анча олдин келади, биринчи ҳарф!) деган фикрда бўлса керак, отаси тўғрисида амакисига “акангиз” деб гапирар экан. Ҳусанга мурожаат қилиб:

— Акангиз сизларни кўриб тезроқ туриб кетармиканлар? — деди.

Амаки билан жиян касалхонага боришга шайланишган эди, Норгул яна:

— Шошманглар, — деди. — Ҳозир машина чақираман.

— Ўзимиз бораверамиз.

— Машина барибир, бекор ётибди. Хизмат қилсин!

* * *

Улар кўчага чиқиб, машинани кута бошлашди.

Хижил кайфият, тунд ҳолатда эканлигига қарамай, Вориснинг хаёлидан кечадан буён Марат бобо кетмаётган эди. Ҳусанга:

— Марат бобо деган киши билан танишдим, амаки, — деди.

— Кўпинилардан. Маҳаллада фаол, — деди Ҳусан. — Бир хонали панел уйда туради. Баъзилар ёлғиз экансиз, дейишса “Нега, ёлғиз? Худо бор!” дейди. Барча ёппасига даҳрийликка ўтган бир пайтда ҳам худони унутмаган шундай кишилар учрайди.

— Сиз-чи? — ҳуркибгина сўради Ворис.

— Бизнинг бобомиз, отамиз художўй эдилар. Кейин, кундан-кун бугун эшиклар маҳкам ёпилди. Менинг хатолар, гуноҳларим йўқ эмас, лекин касбим мумтоз фалсафа эканлиги мени қутқарган, юрагимда мен ҳам худодан қайтмаганман. Доим фарзу суннат деб юрмайман-ку, баъзан яширинча илтижолар қиламан.

— Мени сўкманг, амаки, рост, дадамга тушунмайман, одамлардан узилган. Навоийда кексалар бундайларга “дунёсини сотган” ёки “сотилган” дегандек нохуш қарашади. Дадам ишонмайдими, қўрқмайдими...

— Унақа дема. У — сенинг отанг, менинг биродарим! Ҳар қандай киши бошига кулфатми-мусибат тушса, худо дейди. Чунки икки дунё орасида Бир худо билан бир ўзи қолади! Даданг сир бермаса керак. Марат бобого ўхшаганларнинг йўриғи бошқа.

— Фаройиб инсон экан! Кўпни кўрган, — деди Ворис.

— Мен уни яхши билмайман.

— У менга бобом Исмоил Хўжа билан акаси Иброҳимни эслатди.

— У бир гал менга ҳам бобомни, отамни эслатган, — деди Ҳусан. — Одамга одам ўхшайди. Умуман, дарвешсифат киши. Баъзан аллақайси денгизлару кемалар ҳақида гапириб юради.

Дарвоза олдида машина келиб тўхтади.

Ворис ажабланди. Машина — ўша, олдинги машина, ҳайдовчи ҳам — ўша, таниш Абумуслим. Қизиқ, “катта хўжайин” бир ўзи автофалокатга йўлиққанми?

Йўлга тушишгач, ҳайдовчидан сўради:

— Аравангиз зиён кўрмапти шеккилли?

— Бу ҳам бир ёғи пачоқланган, касал эди. Икки кунда тузаттириб беришди.

Энди олиб чиқишим!

— Ёмон иш бўлибди, — гапни Ҳасанга буриб, луқма ташлади Ҳусан.

— Гапирманг. Ёмон, домла! Барибир, сўрайсизлар. Сўрамаганда ҳам, ичларингда

бу воқеа нега рўй берди, деб ўйлайсизлар... Хўжайин ўзим ҳайдайман, дедилар. Кўнмасам бўларкан! Бунинг устига, ёнларида қотиб ухлаб қолибман. Чарчаган эдим. Машина аксига, чап тарафдан дарахтга бориб урилган. Мен зиён кўрмаганим болишдан...

— Болиш?

— Лўла, деймизми, ёстиқми? Хўжайин баъзан орқада ёнбошлардилар, — деб сўзини давом эттирди Абумуслим. — Шуни олиб, кўксимга босиб ухлаётган эдим. Зарбани қайтарган! Энг ёмони, менга ҳеч нарса қилмагани. Оз-моз лат еганман, холос. Касалхонага мени ётқизишмади ҳам! Абжағим чиқса, яхшироқ эди...

— Унақа деманг! — насиҳат қилди Хусан.

— Сиз билмайсиз-да, домла, Ворис акам биладилар.. Хўжайиннинг кечирмай узоқ кек сақлаб юриш одатлари бор. Ҳайдаб юборсалар, майли, шуқр дейман. Мени қийнаб, йўқ қилиб, бола-чақамни қон қақшатишлари мумкин. Ҳали кўрасизлар, у кишининг қўлидан келади. Янгамнинг оёқларига йиқилиб, ёлвориб юрибман.

— Биз ҳам айтамыз. Кечиради, — ваъда берди олийҳиммат Хусан.

Бу “биз” фақат Хусанга тегишли. Ворис Бухородан Навоийга кўчганидан буён расмга кирган зулмдан ўзини қандай қутқаришини ўйлаши керак! Қани, энди ақалли қайтиб Бухорога қочишнинг иложи бўлса! Қўймайди. Кун ҳам бермайди!

У амакисининг ҳурмати, оғир аҳволга тушган отасининг юзи учун бу ёққа келишга келиб, муносабат яхшиланиши мушкул эканлигини сезиб турар эди.

* * *

Касалхонада, тикланиш (реанимация) бўлимидаги мўъжаз бир хонада Ҳасан баланд каравотда ётарди. Унинг боши, елкалари докага ўраб ташланган. Лекин икки бети қип-қизил, кўзлари чақнаган, бу — ўнглиниш аломатими ёки кучли дорилар таъсирими? — билиш қийин. Ўғли билан биродарини кўриб — кутаётган экан! — синиқ жилмайди.

— Бир ўлимдан қолдим, — деди ва шу дамдаёқ сўради: — Уйга кириб чиқдингларми?

— Кирдик.

Улар каравот ёнидаги курсиларни эгаллашди.

— Абумуслим қаёқда экан?

— Кўчада турибди.

— Нега кирмади? Муттаҳам!

— У сиздан қўрқади! Шунинг учун қочиб юргандир?

— Сен ҳам гапирасан! Мард бўлса, қочмасди.

— Сиз уни кечиринг! Ўзи тавбасига таянган, — деб берган ваъдасини бажарди Хусан.

— Кўрамыз! — деди Ҳасан бу гапга ортиқча эътибор бермай.

— Икковларингни ҳам худо асрабди! Айб унда эмас!

Ҳасан бу гапни қулоғи остидан ўтказиб юборди.

У ногоҳ олдингидан бардамроқ товушда “бошидан ўтгани”ни ҳикоя қила бошлади:

— Баъзан оёғим оғриб турарди. Ўша куни ҳаво нам келганиданми, қаттиқ оғриди. Босилармикан, деб рулга ўтирган эдим. Шундай бир воқеа рўй бердики! Айтсам, биров ишонмайди... Йўлда қоп-қора хунук бир махлуқ пайдо бўлиб, машинага қараб юрди, уни четга суриб ташлади...

— Буни ҳар кимга айтиб юрманг, — деди Хусан.

— Мен нима бўлганига тушунмаяпман.

— Илм тили билан айтганда, бу бошқа оламга тегишли ҳолат. Сиздан қандайдир норозилик...

— Катта олимсану бидъат нарсани гапираяпсан. Менинг нимамдан норозиланади?

— Мен шу кунлар ўзимча ўйладим. Сизнинг яхши ишингиз кўп. Лекин ёмон ишлар ҳам... “Ҳеч бир фалокат бекордан рўй бермайди” деган ақида бор.

Суҳбат икки биродар орасида бараётганди. Ҳасан энди Ворисни кўриб-кўрмаганга олаётган, уни гўёки “унутган” эди.

Ворис авваллари эгизаклар учраганида сезмаган экан, Ҳусан “сиз” сираб, Ҳасан “сен” сираши ярашмаган ҳол! Аксинча, ОЛИМга ҳурмат билан қаралмайдими? Шу дамда унинг ақлли ва камтар амакисига нисбатан ҳурмати ошди.

— Кеча Ибод келган эди, — деб мавзунни ўзгартирди Ҳасан. — Эшитиб, тўғри самолётда учиб келибди.

— У биздан чаққонроқ-да! — деди Ҳусан кулиб. — Бизнинг юкимиз оғирроқ. Ҳамро дегани ҳам келиб қолса, ажаб эмас.

— У ким? Танимайман.

— Ўзи танишиб олади... Майли, сизни чарчатиб қўймайлик. Мен ҳали шу ерданман. Дўстларим, шогирдларим бор, баҳонада кўришарман.

— Сен нима қилмоқчисан? — деб туйқусдан жим ўтирган Ворисдан сўради Ҳасан.

— Шу ерданман. Уйимдан бир хабар олсам...

— Дарвоқе, сенинг уйинг бор! — деди Ҳасан кесатиб. — Сен, бола, оёғингни билиб бос...

— Менга қаранг, — даядил сўзлай бошлади яна Ҳусан. — Бу Навоий вилояти! Ҳазрат Навоий Ҳусайн Бойқаро билан ўғилларини яраштиришга умрларини тикканлар, эшитган бўлишингиз керак. Мен у Зотнинг қаршисида бир гардман. Лекин сизни кўришдан ташқари, бу ерга сизларни яраштиргани келдим. Икковларинг ҳам ўйинни тугатинлар. Яхши эмас.

Ворис дадасининг сал чекиниб “сиз” лашга ўтганини пайқади. Лекин унинг дағдағаси пасайгани йўқ.

— Сиз билмайсиз-да, бунинг қилиб юрган ишини, — деди надомат билан. — Баъзи одамларни ночор, баъзи ҳайвонларни, дейлик кўчадаги ит-мушукни қаровсиз, деб ёш-болага ўхшаб, топган пулини сочиб юрибди. Ўзига дахли йўқ нарсаларга араллашиб, ҳар ёқда жанжал-тўполон кўтариб нима қилади? Деворга ҳадеб мих қоқавермаслик керак! Хўп, бу майли. Мустамлака эдик, дейди, қарам эдик, дейди, бу йўлда кўп киши ўлган, дейди. Миллатпарастлик қилади. Хўп. Менинг раъйимга қарамай, бир қизга уйланмоқчи. Тушунмайди, олдиндан келган тартиб, оилада биров бош бўлади, қолганлар унга бўйсунди, итоат қилади. Бўлмаса, ҳар ким кўрпани ҳар ёққа тортиб, бош-оёқ очилиб қолади, бутун ҳаёт тизими бузилади... Яна гап кўп, ҳозир мавриди эмас, айтолмайман.

Ҳасан гапни асослаб айтган эди.

Ҳусан анча сукутга чўмди.

— Қандай бўлмасин, ота-бола бири-бирингни тушунишга ҳаракат қилинлар. Бири-бирига душман эмас, дўст бўлиб муомала тутса, ҳақиқат очилади, — деди ниҳоят. — Сен, жиян, тилиннга эҳтиёт бўл, ҳамма бало тилдан келади. Китобдан олган билимдан ҳаётий билим фарқ қилади. Даданг ҳаётда тажрибали киши. Қадрла! Ўрган! Бундан ташқари, жони ачимаса, сен билан тортишиб юрмасди! — У Ҳасанга юзланди. — Сиз ҳам ҳар нарсага қизишманг. Бугун кечагидан фарқ қилади. Дунё эркин фикрга қараб бораёпти. Ёшлар майдонга кириб келган сайин ҳаёт эски қолипга сиғмай қолар экан! Атрофга қаранг, катта бир ўзгаришлар рўй берадиганга ўхшаяпти.

— Ҳеч нарса ўзгармайди! Мана, мен айтдим! Мен кийимимни алмаштирган билан, ичида ўзимман! — деб тўнғиллаб қўйди Ҳасан.

— Шунга қарамай, йиллар давомида мен ўзгардим, сиз ўзгардингиз! Ҳаёт бир ерда турмайди. Ота-боболарга кўп қайишмасангиз ҳам, сизни бугун минг йиллик бой-камбағал, насл-насаб деган тушунчалар қизиқтиради. Қўлим узун, истаганимни қиламан, деб ўйлайсиз. Мени кечиринг, албатта. Лекин “Саййидсан, хожасан зинҳор мағрури насаб бўлма!” деган эски гап келади. Мен муҳаббат маса-

ласини кўзда тутаяпман. Бу кўнгил иши. Кўйинг, аралашманг. Йигит ўз ҳаётига ўзи эгаллик қилсин...

— Сен ҳам шу ёққа тортаяпсан! — деди яна “сен”лашга ўтиб Ҳасан.

* * *

Улар кўчага чиқишгач, Ҳусан узоқдан гап бошлади.

— Акутагава деган ёзувчи бор. Япон. Бир ҳикояси менга ёқади, — деди. — Будда жаннат ҳовузи бўйида айланиб юрган экан. Оқ нилуфарлар билан қопланган ҳовуз тубида, дўзахда осий бандалар азобланаётган экан. Будданинг Кандата деган қароқчига кўзи тушибди. Қароқчи умрида кўп кишиларга зулм ўтказган, одам ўлдиришдан ҳам тоймаган экан. Лекин у бир куни ўрмонда ўргимчак уясини топташ, ўзини оёғи остида эзиб ташлашдан сақланган экан. Шу хайрли иши учун Будда унга шафқат қилиб, уни жаҳаннам чангалидан қутқармоқчи бўлибди. Жаннат ўргимчагининг нилуфар япроғига илинган кумуш толасини сувга туширибди. Тола эшилиб-чўзилиб дўзахдаги денгиз тубига етиб борибди. Кандата толани тутиб, юқорига чиқа бошлабди. Ана-мана чиқдим, деганида бошқа осийлар ҳам толага осилиб олишганини пайқабди. Бахиллиги тутиб, сенлар ҳамманг эмас, бир мен азобдан қутулишим керак, деб барчага дағдаға қила бошлабди. Шу пайт у тутиб турган тола чирт узилибди... Бу ҳикояда қароқчининг яна бад феълига борганидан ҳам кўра кўпроқ, Будда озгина эзгуликни ҳисобга олиб, кечирмоқчи бўлгани муҳим... Бошқа диндан мисол кетирганим учун худойим мени қаҳрига олмасин. Астафтуруллоҳ... Барча динларда худоки, кечиримли, Раҳим ва Раҳмон экан, биз нега кин-кудурат билан яшаймиз? Сен, жигар, отангни кечиришга, кейин у ҳам сени кечиришига ҳаракат қил! Ҳаётда учраган муаммолардан қочишнинг иложи йўқ...

Улар кўча бошида хайрлашишди.

Ворис боши гувиллаб, қандайдир эсанкираган эди.

Ота билан бола тўқнашиши шартмиди?

“Сўна”. Артур! Артур...

Албатта, отага қарши боролмайсан.

Лекин жадидлар-чи, миллат қайғуси билан яшаганлар?

Ўша, аср бошида (бу Шарққа ёт қандай бедодликки!) ёшлар (жадид, янги авлод) кексалар (қадим, эски авлод) билан, болалар оталар билан қирпичоқ бўлмаганмиди? Оталар ҳаёт бора-бора ботқоққа айланганига бепарво қараган. қотиб қолган жоҳил бўлсалар, нима қилиш керак? Худойим, бандангни кечир.

Вориснинг юрагида ШУНДАЙ БИР ДАРД борки, отаси буни ҳис этмайди. Отага қарши эса боролмайсан!

Амакиси-чи? Кўп нарсани ҳис этади.

Билимли. Диёнатли.

Яхши киши!

Лекин қўли қисқа, машаққат билан умрини ўтқаргани учундир, журъат, жасорати кам.

Ювош-ювош!

Яраш-яраш!

Шунга қарамай (шароит кўтармаганига ҳам қарамай), даласи билан бугун анча қатъий гаплашди. Раҳмат!

Ажабки, амакисига нисбатан дадаси ҳар жиҳатдан кучли. Бунга ҳозиргина яна қаноат ҳосил қилди. Бу нима, баъзан эзгуликдан кўра Ёвузлик кучлироқми?

Ота билан бола тўқнашиши шартмиди?

* * *

У ўз уйига йўл олган эди.

Отасидан ҳарҳолда кўнгли тинчиди.

Тирик экан! Соғая бошлаган экан!

Яшасин, Илоҳим!

Имкон топиб Марварид билан бирон хилват гўшада учрашиш керак. Қиз бола — ота-онаси ортиқча эрк беришмайди!

Марваридни соғинган. Оҳу кўзларини! Ингичка бармоқларини!

Тезроқ кўрмаса, ўлиб қоладигандек...

Йўлда оғайниси Ёмонкул эсига тушди.

Хайрлаша олмаганига ўкинди.

Ёмонкул исмининг “Азиз инсонлар худонинг Яхши Қули, биз Ёмон Қули” деган маъноси ҳам бормикан?

Уйга етиб келгач, отга миниб, сахрога қараб кетди.

Узоқдан най садоси эшитилаётган эди.

Ворисга бу садо қардан чиқиб, узоқларга қандай таралаётганини аниқлама-гунича кўнгли таскин топмайдигандек бўлиб туюлди.

12

Орадан ярим йилдан кўпроқ вақт ўтди.

Ҳасан тузалиб, рўй берган автофалокатни эсидан ҳам чиқара бошлаганди.

Фақат, олдиндан бўлганидек, баъзан оёғи оғрирди.

Ҳаёт бир маромда бораётгандек эди.

Ов — унинг хаёлида йўқ эди.

Тўғри, сўнги йиллар ўзига яқин беш-ўн киши билан Ҳасан гоҳ-гоҳ сахро ичкарасига йўл олишар, тулкими, қуёнми отишар, аммо бу овдан кўра кўпроқ кумга чиқиб дам олиш ниятида амалга оширилар эди.

Ҳозир у шахсан овга бормоқчи ҳам эмасди.

Даврада ўтирган эди, бирдан бу фикр миясига урилди.

Кун шанба эди.

Одатдагидан эртароқ кўчадан уйга қайтган Ҳасан тоғорадаги илиқ сувда оёғини юваётиб, ёнида обдаста тутиб турган Норгулга шикоят қилди:

— Ярим йилдан ошди, Ибод кўринмайди. Касалхонада бир хабар олганича, қорасини кўрсатмай кетди. Менинг қўлимдан нон ер эди, қорни тўйган шекилли. Ўз жигарим Ҳусан ҳам...

— Ҳусан ака кўп кўнғироқ қилдилар.

— Қачон?

— Вақт-вақти билан...

— Нега менга айтмадинг?

— Эсимдан чиқибди.

— Эс бўлса, чиқади-да! Ибод-чи?

— У кишидан хабар йўқ. Ҳусан ака олдинги кунни ҳам кўнғироқ қилган эдилар, бораман, дедилар. Опаларингиз ҳам келмоқчи...

— Опалар яқинда келиб-кетган эди-ку.

— Ким билсин, соғинганмиз, дейишди.

Шу гап устида биров дарвоза тугмасини босди.

— Хў-ўш? — деди ўтирган ўрнида Ҳасан. Сўнги кунлар у дарвозага овоз аппарати ўрнатган. Энди “ўзингни таништирмай” бу ҳовли остонасидан кечол-майсан.

— Хўжайин! Ибодман.

Ҳасан алланечук ҳаяжонланди.

— Хизрни йўқласа бўларкан, — деди хотинига. Оёғини артиб, ўридан турди.

Норгул унинг қўлига сув қуйди. Кейин, шошганича, тоғорадаги сувни тош-новга олиб бориб тўкди.

Ичкаридан югуриб чиққан Қудрат дadasига бир қараб қўйиб, дарвозани бо-риб очди.

Ибод, орқасидан бўйи пастроқ кишини эргаштириб, ҳовлига кирди.

— Бормисиз, хўжайин, — деди ҳали яқинлашмай туриб.

— Мен-ку, борман. Ўзлари... Офтоб қаёқдан чиқди?

— Офтоб доим сиз турган томондан чиқади, хўжайин, — хушомад қилди Ибод.

У Ҳасан билан қучоқлашиб кўришди.

Ёнидаги киши ҳам сал ўнғайсизланиб қучоқлашди.

Ҳасан меҳмонларни катта хонага бошлаб кирди.

Ҳовлида Норгул билан Маъсума югуриб қолишди.

Қудрат дастурхон келтириб ёзди. Чой олиб кирди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Ҳасан ака. Чет элда юрган эдим, — деди ниҳоят, Ибод.

— У ёқларда телефон бўлмас эканми? — кесатди Ҳасан.

— Тараққиёт зўр. Лекин мен ёшликдан, телефонга ишонмаслик керак, теле-фонда ҳар нарсани гапириб бўлмайди, деган тарбия олганман. Ортиқча эҳтиёткор-миз-да, хўжайин! — Ибод мавзуни ўзгартирди. Ёнидаги кишига имо қилди. — Бу Ҳамро. Биродарингиз Ҳусан, мен, бу бир пайтда дорилфунунда ўқиганмиз. Сизни бир кўриш орзуси бор экан. Ҳусан, биласиз, бунақа ишлардан қочиб юради, йиғлаб-сиқтагани учун ўзим олиб келавердим.

— Сиз ҳам адлиядамисиз? — деб Ҳамрога мурожаат қилди Ҳасан.

— Йўқ, мен бир клубда раҳбар. Сизнинг суҳбатингизга муштоқ эдим. Бизга озгина меҳрибонлигингиз ҳам керак.

Ҳасан индамай ўрнидан турди. Девор шкафни очиб, бир боғлам пул олди.

— Клубга ёрдам бермайман. Ҳозир ўзимнинг ишим унча яхши эмас. Лекин мана, бу сизга. Бола-чақа билан уч-тўрт кун байрам қиласизлар. — У ўйланиб, яна бир боғлам пул олди, кулимсираб Ибоднинг олдига ташлади. — Сиз яқинимни қуруқ қолдирмай. Сиз ҳам оилангиз билан...

Шу пайт боягидек овоз аппаратига “жон” кирди.

— Хў-ўш?

— Биз, укажон! Биз.

Мавлуда ва Мавжуда кириб келиб, бошқа хонада ҳам дастурхон ёзилгач, гўёки олдиндан белгилангандек, Ҳусан остона ҳатлади.

Ҳасаннинг оғайниларию шотирлари меҳмон “ҳид”ини тез олишади. Кўп ўтмай, улар (айримлари хотинлари билан) ҳовлини тўлдиришди. Ҳасан қўй сўйдирди. Қозонлар қайнай бошлади.

— Ворисни айтмайсанми? — деди бир маҳал Норгулга Ҳасан.

— Айтдим. Уйда меҳмонлари бор экан.

— Тўйни бошлаб юбормагандир, ҳар қалай? Битта-яримта меҳмон бўлса, етаклаб келавермайдими?

— Ҳозир яна айтаман.

Жилла туриб, Ворис ҳам Ёмонқул деган оғайниси ва кекса бир киши билан келиб қолди.

Шундай қилиб, қутилмаганда Ҳасаннинг хонадониди катта бир давра тўпланди.

* * *

Аввалида бири-бирини танимаганлар танишишди.

Бири-бирини таниганлар кўпроқ эди.

Масалан, Ҳасан бу кунгача аҳамият бермаганди: биродари Ҳусан ёшликдан Ибод, Ҳамроларни билгани кам, Вориснинг “меҳмон”лари — Ёмонқулни ҳам, манови кекса кишини ҳам кўриб юрган экан!

Дарвоқе, кекса киши (нотаниш ва афти-ангори қандайдир “таниш” меҳмон!)

Хусанга маҳалладош бўлган бу ёши улуғ кишининг Ворис билан касалхонада кадр-донлашиб қолганию ўзи-ўзича “дийдорлашгани” келгани Ҳасанни бир оз ажаблантирди. Ҳазиллашган кўйда: “Бизнинг ўғлимиз учратган кишиси билан ҳатто дадаси билан гаплашгандан яхшироқ гаплашиб, дарров иноқланиб кетади!” деди.

Айниқса, чолнинг исми унинг диққатини жалб этди:

Марат бобо!

— Бир мамлакат бошқасини эгаллаганидек, исмлар ҳам баъзан бегона юртга “бостириб” кирар экан, — деди Ҳасан. — Ёшлик йилларимиз бундай исмлар кенг тарқалган эди. Мэлис, Фрунзе...

— Аслида, бу исм ҳам эмас, фамилия. Балки, лақабдир? Эсимда йўқ. Маратнинг исми Жан Пол бўлган, — деди олим Хусан. — Лекин қадимдан у ҳар жойда учрайди. Бунга ажабланмаслик керак. Ана, бир қомусда ўн иккита Маркс деган фамилияга кўзим тушди. Қисқаси, Марат бундан икки асрча бурун Фарангистонда, қирол Людовик XVI ҳукмронлиги даврида майдонга чиққан доҳийлардан эди! Якобинчилар деган қўпоровчи гуруҳ пайдо бўлиб, клуб тузган. Улар қироллик салтанати, монархияни ағдариб, республика барпо этиш учун курашган. Париж Коммунаси, деган гапни эшитганмиз. Бу тўнтаришни тарихда “Буюк Француз инқилоби” ҳам дейишади. Муҳими, доҳийлар халқни кўчага чиқариб, осойишта Фарангистонни ағдар-тўнтар қилишади. Улар “озодлик”, “демократия” деб ҳайқирашади. Лекин ўзлари бу юксак тушунчаларни ниқоб қилиб, бировларни “озодлик душмани”, “демократия душмани”, “халқ душмани” деб қамаб, йўқотиб юборишни авж олдиришади. Марат зулми, қўлини қонга бўяшни ёнидаги бошқа доҳийлардан ҳам ўтказиб юборади. Бедодликдан, қирғиндан норозиланган одамлар орасидан Корде деган аёл эллик ёшли Маратга махфий яқинлашиб, уни пичоқлаб ўлдиради... Тарих кўпинча қайтарилар экан! Бунга ўхшаш воқеалар кейин ҳам рўй берганини биламиз... Исм албатта, манглайга босилган муҳр эмас! Бир хил исм остида ҳар хил одам ўтади. Исмдан обрў-эътибор қидирганлар билан бирга, тасодиф йўлиққанлар... Марат бобо ажойиб инсон! Мен қаттиқ ҳурмат қиламан.

— Сизларга сирни очайми? Хотиндан бўлак зот билмайди, мавриди келмаса, унга айтмасдим... Бир пайт ёшликда менинг ҳам лақабим Марат эди. Кўча болаларига кўшилиб юриб, барчага ном беришган. У пайтлар Марат бизга чинакам қаҳрамон, ҳавас қиладиган инсон бўлиб туюларди-да! Шунақа деб ўргатишган! — Ҳасан Марат бобога юзланди. — Сизу мен турли кишилар бўлсак ҳам, отдош эканмиз, оқсоқол. Келинг, Марат учун ичайлик.

— Марат бобо ичмайдилар, — деди Ворис.

— Олдин ҳам ичмаганмисиз?

— Балки, ичгандирман. Нафс одамни алдайди.

— Энди оғизларига олмайдилар, бу отахоннинг ёшларига ҳам мос келмайди, — изоҳ берди “Марат бобо бўйича билимдон” Ворис.

— Марат бобо учун ҳам олайлик, — гапни андавалади Ҳамро. — Биз ҳам сизнинг ёшингизга етайлик!

— Мен тушунишимча, тарихда бирон инқилобми-тўнтариш бекордан юзага келмаган. Буни Хусан, олим акамиз, мендан яхши биладилар, — одатича, сўзни гиштдек тера бошлади Ибод. — Кўпинча бировлар қутуриб, бировлар қаншоқлашган. Жаҳолат кучайган. Қонунлар эскирган, ишламай қўйган, ҳаёт тарзи яроқсиз бўлиб қолган. Бир ўзгариш ясашга эҳтиёж туғилган. Тўғри, кейин яна қамашлар, хунрезликлар содир бўлгани ёмон. Лекин тарих шу! “Озодлик”, “демократия” дегани нисбий тушунча. Ҳақиқат, адолат ҳам шундай. Эртақдаги орзу! Ҳар қандай жамият семонга ўхшаб тез қотади. Ўз шакли қолипни ҳимоя қила бошлайди. Аксар ҳолда, янги шакл эски мазмунга қайтади. Ҳамма бало шундаки, инсон табиатининг ўзида эзгулик билан бирга ёвузлик, одамийлик билан бирга ваҳшийлик бор.

Ҳусан бехос жўшиб кетди:

— Худонинг ҳикмати, зиддиятсиз мумкин эмас! Ҳазрат Навоийнинг байтлари машҳур, биласизлар.

Одам борки, одамларнинг нақшидир,

Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир.

Анча кескин айтилган! Лекин ҳаётда ҳар ким “икки оёқли махлуқ” қа айла-нишдан асранишни ўйлаши керак. Икки ўртада масофа бир қадам. “Фозил кишилар шаҳри” дегандек тарихда олижаноб одамларнинг қўли баланд келган мамлакатлар, жамоалар ҳам учрайди.

— Отахон, яшашдан маъно нима? Сиз умрингиз давомида қандай хулосага келдингиз? — деб гапга аралашди Ёмонқул.

— Аввалдан худо юрт озод, обод бўлсин, одамлар осойишта, яхшироқ, бахтироқ яшасин, деган гапни кўнглимга солди. Дунёда юз фоиз олижаноб, юз фоиз қабиҳ кишилар ҳам бўлган. Лекин бундайлар кам! Хатосиз, гуноҳсиз яшаш қийин. Шунга қарамай, умримда “Ўзингни гуноҳдан асра!” деган гапга ўргандим. Мен учун ҳозир ҳам шундан бошқа хулоса йўқ! — Кейин, Марат бобо негадир алабир денгиз, саҳро ҳақида гапирди. У яна, айрим кишилар нафс балосига йўлиққанидан нақ ҳайвонга айланганини аниқ кўрганлигини айтди. Унинг ҳикояси ҳаётдаги воқеадан кўра кўпроқ афсонага, ривоятга ўхшар эди.

Илк қарашда давра хуш кайфиятда эди.

Ҳасан ҳам.

У ҳар кимни ёқтиравермайди.

Марат бобо унга ёқди.

Шуурсиз бир ҳолатда бобоси Абдурахмон Хўжа, отаси Исмоил Хўжани эслади. Амакиси Иброҳим ҳақидаги гаплар ҳам ёдига тушди.

Шунинг баробарида, дам сайин давра Ворис уйга бошлаб келган бу таниш-нотаниш чол атрофида йиғилгандек таассурот уйғонганидан Ҳасаннинг энсаси қотди. Ўзи суҳбатни қизиқиб Марат бобога “йўналтириб қўйган” бўлса-да, бировга ёки бировнинг сўзига шайдолик Ҳасанга ёт. У давраларда, айниқса уйда “диққат марказида туриш”га одатланган. Қолаверса, фақат чолнинг ҳикояси эмас, бутун суҳбатни ҳаётга дахлсиз ортиқча “валдираш” деб қабул қилаётган эди.

Бундан ташқари, дунё кўрган, одам таниган, шубҳасиз ақлли, кучли кишилар билан мулоқотда бўлишга ёшлик йилларидан унинг тоқати йўқ. Бу етмагандек, ўғли уни қўйиб қаёқдаги бир чолга қайишгани ҳозир юрагида рашк-адоват ўтини ёқдётган эди. Буларни бири-биридан қандай қилиб узоклаштирса экан, деб ўйлаб безовталана бошлади. Умуман, сўнгги пайтлар Ҳасаннинг жисми-жонида Ворисга нисбатан норозилик камайиш ўрнига юз чандон кўпайган эди.

Шунда ов борасидаги фикр —

хаёлида чақмоқдек чақнади.

* * *

— Ворисбек! Ўғлим! Азиз меҳмонларни эртага қумга олиб чиқиш керакми-кан? Ов баҳона, бир мириқиб дам олишса...

— Ов? Бизга шунчалик меҳрибонлик. Қиёмат одам экансиз! — деди меъеридан ортиқ ичиб, эркаланиб ўтирган Ҳамро.

Ибод тирсаги билан очиқ унинг биқинига туртди.

— Мен ўзим бош бўлиб борардим, лекин қўрқаман. Оёғим оғрияпти. Ҳали унча ўнгламадим ҳам, — деб сўзни давом эттирди Ҳасан. — Сиз бошлаб борасиз, ўғлим. Қумда юрадиган иккита машина, ҳамма нарсани саҳарлаб йигитлар, ана, Ҳалим билан Салим, тайёрлаб қўйишади. Абумуслим билан Қамбар деган йигитларимиз йўлни билишади, машиналарни ҳайдаб боришади... Марат бобо хоҳласалар, мен билан қолсинлар. Иккимиз уйда сизларни кутиб, суҳбатлашиб ўтираемиз.

— Ташаккур. Лекин мен саҳрони соғинганман, — деди Марат бобо. — Бирга боришим керак.

Зиёфат-зарофат тугаган эди.

Меҳмонлар тарқала бошлашди.

Ҳусан аёллар тўпланган хонага бориб опалари Мавлудаю Мавжуда билан дийдорлашиб чиқди. Саҳаргача “озгина мизгиш” учун уни Марат бобо, Ёмонкул билан бирга Ворис ўз уйига олиб кетди.

Ҳамрони уйқу босаётган эди, меҳмонларга ажратилган хонага йўналди.

Ҳасан ҳовлида йигитларга кўрсатма бериб хонага қайтиб кирганида, биргина Ибод дераза ёнидаги оромкурсида хаёл суриб ўтирарди.

— Чарчаб қолмадингизми, хўжайин?

— Аксинча. Яйрадим, — деди Ҳасан.

— Сиз билан гаплашмоқчи эдим.

— Нимани?

— Кайфиятингиз менга ёқмаяпти.

— Ҳаммаси жойида.

— Барибир, бугун машқингиз паст. Ҳатто касал пайтда яхшироқ эдингиз, — деди Ибод.

— Сиз, изқуварлардан гап яшириб бўлмайди. Киши қўлига пичоқ олдим, бир нарсани кесади. Сўнгги пайтлар менинг пичоғим кесмаяпти. Атрофда душманним кўп. Давлатим, номим, даражам кўтарилиш ўрнига пастга қараб оға бошлади. Давр оғир. Бунинг устига, Ворис... Болалигида юз-кўзимга оз-моз қарарди. Энди отнинг жиловидай қўлимдан чиқиб кетди. Қайиришга мажбурман, қайиролмаяпман. Бошқа болаларим аксинча, ундан ўгит олаяпти. Болаларимга тарбия беролмадим, эртага дунёга келиб топганимни булардан биронтасига ишониб топширолмайман.

— Шунга шунчами, Ҳасан ака? Ҳаёт бу... Сиз мендан сўранг, шунақа фожеалар борки! Бир жуфт мисол келтирсам, эсингиз оғиб, кечаси ухлолмай чиқасиз! Қадрдонимсиз, айтаман, ҳаёт изга тушиб кетади. Шукр қилинг.

Ҳасан индамади. Деразага қаради.

Йигитлар ҳовлида ҳамон куймаланаётган эди.

— Абумуслим! Ўзи милтиқ отишни билмайди, лекин овни яхши кўради.

— Сиз-чи? Қизиқмайсизми?

— Меники тескариси. Ёқтирмайман, лекин мўлжалга отаман.

— Сиз нега бормаяпсиз?

Ҳасан кулиб:

— Тергов бошланди-ку! Мен кейинги гал, — деди.

— Марат бобо қолса бўларди. Ўзим ёнингизда қолаверайми?

— Йўқ. Сиз борганингиз дуруст.

“... Жаброил (алайҳиссалом) уруғ олиб келди ва Одам (алайҳиссалом) сочди ва ерни мола қилди. Қазога қарғалар келиб, эккан бугдойни ковлаб олиб, ея бошлади. Одам (а.с.) андоқ кўриб, муножот қилиб айдиким: — Илоҳи, менинг экконимни зоеъ қилмағил! Бас, худойи таоло Жаброил (а.с.) дин Одами Сафийға бир ёй ва неча ўқ йиборди. Чун Одамға ўқ отмоқни ўгротди (ўргатди). Андин сўнг буюрдиким, Одам, бу ўқни қарғалар сори отғил! Бас, Одам (а.с.) отди ва хато қилди (ўқ тегмади). Жаброил (а.с.) табассум қилиб айди: — Яна бир ўқ отғил! Бу кезикда отгани урди. Жаброил (а.с.) шодмон бўлди. Одам (а.с.) сўрдиким: — Эй Жаброил, аввал отқонимда нега табассум қилдинг ва сўнг отқонимда нега шодмон бўлдунг? Жаброил (а.с.) айди: — Ул табассум анинг учун қилдим (ким) ва сўнг шодмон бўлдумким, агар аввалги ўқинг қарғаларга тегса эрди, фарзандла-

ринг (авлодларинг) илкидин (дастидан) қиёматқача ҳеч нимарса халос бўлмағай (Ер юзида инсондан бўлак тирик жон қолмағай) эрди! Ва яна билгилким, ўқ отмоқ худойи таолонинг лутфи эрур... ўқ отмоқликнинг савоби бисёрдур!”

Дунёда ҳар бир касби-корнинг пири бор. Қадимдан шундай келган.

Овнинг пири — Одам Ато.

(Ҳарҳолда, биз оталаримиздан эшитганимиз шу!)

Вақтида инсон учун ов эҳтиёж бўлган.

Бир томондан, ов орқали инсон тўйинган. Кийинган.

Иккинчи томондан, ов орқали инсон ўзини ваҳший ҳайвонлардан (ва бошқа босқинлардан) ҳимоя қилган.

Шу боис, ўқ-ёйга қасидалар битилган.

Ов шараф саналган. Ботирлик, мардлик белгиси деб тушунилган.

Кейин ҳам...

асрлар давомида мерган — қаҳрамон даражасига кўтарилган. Моҳир мерганларга ҳавас қилиб, ҳатто подшоҳлар гоҳ-гоҳ овга (шикорга) чиққанлар.

Инсон учун ҳозир ҳам ов эҳтиёж.

Олдинги ҳолатда бўлмаса-да, баъзан тўйиниш, кийинишга хизмат қилади.

Ҳимоя ҳам керак.

Оддий мисол. Яқин-яқингача ёввойи қушлар инсонга кун бермай қўйгани ёки чигирткалар ёпирилиб “ерни ялаб” ўтгани сингари воқеалар учрагани маълум.

Қаерлардадир оч бўрилар (ёки шер, айиқ) қишлоқларга бостириб келиб, одамга ташланганини эшитамиз.

Шунга қарамай, ҳайвон инсонга эмас, бора-бора инсон ҳайвонга ҳамла қилиб, қирғин солиши расмга кирди.

“Табиатни асраш” деган гап юради. Кимдан? Инсондан, албатта.

“Темир девор” бўлиб олдинга суруниб бораётган инсондан!

Балки, ортиқча ҳашам — қайсидир мушук пар ёстикда ётган, қайсидир итнинг туваги олтинга айлангандир? Лекин катта шаҳарларнинг пастқам кўчаларида қаровсиз юзлаб ит-мушук тўп-тўп бўлиб тентираганини кўрмайсизми?

Одамлар “ҳайвонлар ҳалокати инсон ҳалокатининг бошланиши” деган гапни ўйласалар экан!

Энг даҳшатлиси, қачондир “ҳайвон ови”га ўхшаб “одам ови” (одам ўлдир-иш, турли воситалар билан уни маҳв этиш)га йўл қўйилгандир... Фалончи ёки пистончи жаҳонгир бегона бир мамлакат халқи билан ёнма-ён минглаб ўз фуқаролари устига ўқ ёғдиради. Кейин, бир кун эснаб ўтириб, шу ишни қилмасак ҳам бўлар экан, аммо ўшанда бошқа илож йўқ эди, дейди.

“Ўқ отмоқ худойи таолонинг лутфи” бўлмай қолди.

Бунинг “савоби (ҳам) бисёр” эмас.

Чинакам овчи энди бундай шароитга қайғуриб қарайди.

Браконьер пинагини бузмайди.

“Одам ови”га ўрганганлар эса ҳайвонларга қўшиб овчини ҳам, браконьерни ҳам отиб кетаверади.

* * *

Машинада Вориснинг уйи томон бораётиб, Ҳусан шу гапларни хаёлидан кечирди.

Биродари Ҳасаннинг ўзи бормайдиган овга барчани таклиф қилгани ҳам унга ажабланарли туюлди. Мабодо ота-бола муносабати изга тушган бўлса, эҳтимолки, бунга ажабланмасди. Даврада “улар ораси бузуқ” эканлиги сезилган эди.

Умуман, тасодифан тўпланган давра “жинлар базми” каби таассурот қолдирганди. Марат бобо ва Ворисдан бўлак ҳамма меъёрсиз ичган, суҳбат қанчалик жиддий бўлма-син, айтилган бутун гап-сўзлар гўёки тамаки тутунидек бош устида “ҳалқа”ланган...

Ибод билан Ҳамрони аслида Ҳусаннинг қадрдонлари, дейиш мумкин. Ҳасан буларни меҳмон қилиб, туғишган биродарига нисбатан ҳам ўзига яқин тутгани унга, Ҳусанга, қандайдир малол келганди. Булар иккисини уйда сақлаб қолиб, Ҳусанни Вориснинг уйига жўнатгани шу дамда унга айниқса малол келаётган эди. Ёмонқулга қўшилиб, асосан Ҳусаннинг кўнгли учун сезиб-сезмай кўпроқ ичиб қўйгани сабаб, ҳозир инсон яшашга мажбур бўлган дунёнинг бемаънилигидан қаттиқ норозиланаётганди.

Тун қоронғи, йўлга фақат машина чироқлари нури тушиб турар, машина ичи ҳам нимқоронғи эди. “Овми? Дам олишми?” — эртага Ворис “бошлаб борадиган” сахро сафари тўғрисида улардан ҳеч ким оғиз очмаётганди. Сирасини айтганда, Абумуслим билан Қамбар йўлни билишса, ҳамма нарсани Ҳалим билан Салим тайёрлаб қўйишадиган бўлса, Вориснинг “бошлаб бориши” да маъно нима? — афтидан, бошқалар эмас, унинг ўзи ҳам яхши тушунмаётган эди.

Шунчаки бир гал Ёмонқул Ҳусанга юзланиб:

— Ишонмайсиз устоз, — деди. — Мен Марат бобони билмасдим. Метродан чиқиб Навоийга машина ёлласам, отахон шерик бўлиб машинада ўтирган эканлар. Шунда танишиб қолдик... — Кейин, Вориснинг ёнида, олдинда ўтирган Марат бобога мурожаат қилди: — Овга кўп чиққанмисиз, отахон?

Марат бобо анча сукут сақлаб, ниҳоят:

— Денгизда кўп сузганман, сахрода кезганман. Худо кечирсин, менинг гапим шаръий эмасдир, лекин бирон тирик жонни яшашдан маҳрум қилишга ботинмаганман, — деди. — Бир қизни яхши кўрардим. У ҳайвонларга ачинарди. Уларга қараб, кўзлари ёнланарди. Бундай кишиларни кам кўрганман! Ундан айрилгач, шу “дард” менга юқди. Овни ёқтирмайман. Оёғим ҳам тортмаяпти.

— Бўлмаса, нега Ҳасан аканинг ёнида қолмаяпсиз! — деб сўради Ёмонқул.

Марат бобо қизиқ гап қилди:

— Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер. Мен сизнинг қавмингизданман.

Жилла бурун даврада осойишта, суҳбатга мойил, ўзи ҳақидаги гапларга ҳам бепарво ўтирган Марат бобо энди негадир ўйчан ва маҳзун эди.

* * *

Кун ёришмасдан эшик олдида қумда юрадиган иккита машина келди.

Барча “ов баҳона, дам олиш”га борадиганлар Вориснинг уйида тўпланишган эди. Машиналарга, жойлашишди.

Булар — ҳайдовчилар билан бирга, ўн киши эди:

Марат бобо

Ҳусан

Ибод

Ҳамро

Ёмонқул

Ворис

Ҳалим

Салим

Абумуслим

Қамбар

Машиналар йўлга тушди.

Тўрт соатдан зиёд йўл босишди.

Гоҳ қумли яланг дашт, гоҳ қум тепалиklarини оралаган сўқмоқлардан ўтиб, тўхтамай боришарди.

Кўпчиликнинг кайфияти кўтаринки эди.

Ҳусаннинг ҳам. Кечаги юрагидаги гаш тарқаганди.

У дунё кўрган, лекин шаҳарли зиёли эди. Умрида саҳрога, овга чиқмаганди. Аввалида осмон кўкарди. Ой бўзарди. Юлдузлар чироқлардек бирма-бир ўчди. Сўнг, ярқ этиб, бир қум тепалиги ортидан отилган тўпдек қуёш кўтарилди.

Чор атрофда яшил ва заъфарон ранг қоришган эди.

Ҳусан билмасди, саҳро баъзан китобларда ёзишганидек “қум барханлари”ю қуёшда қовжираган ковгар, явшандан иборат эмас экан. Қизариб — саргайган янтоқ ёнида минг турфа ўсимлик, минг турфа гул. Яккам-дуккам пас-так саксовуллардан боғ бўлиб турган катта саксовулзорларгача саҳронинг тирклиги, кўрки. Унда-бунда аҳён юксак ялангликларда ёки қум тепаликлари ҳалқаси ичида, чуқурликда икки-уч ўтов, баъзан бир қаватли узун оқ иморатлар кўзга ташланади.

Қуёш билан бирга ҳарорат кўтарилмоқда.

Лекин ғир-ғир шамол эсмоқда.

Ниҳоят, икки томон қуюқ саксовулзор майдончага келиб қўнишди.

Қум устига палос тўшалди.

Олдин бу ерга келганлар ўрнатган омонат ўчоқ бор. Ҳалим қозон илди, Қамбар ўтин йиғди, Абумуслим ўт ёқди, Салим овқатга унади. Кейин, қопқоқни ёпиб қўйиб, булар ҳам палос устидан жой олишди.

Дастурхон ёзиғлиқ. Ичкилик, ҳар хил газак муҳайё.

Ҳайдовчилар, Ворис билан Марат бободан бўлак барча ичди.

Ҳусан ҳам, ичмайман, ўзимни тўхтатолмаганим ёмон, деб кеча аҳд қилганига қарамай, бу кун “чиннидек тиниқ ҳаво”да яна “шариатни бузди”.

Марат бобо кечагидек, ўйчан ва маҳзун эди.

Тўғрироғи, унинг юз-кўзида номаълум бир совуқ шарпа кезаётган эди.

14

Ворис, ичмаса ҳамки, аъло кайфиятда.

Ёмонқул, айниқса Марат бобо қутилмаганда уни сўроқлаб келишганидаёқ терисига сигмай суюнган. Бу кунги саҳро сафари унга гўёки қанот бағишлаганди.

Ана, хайрият, узоқ мужодаладан кейин, отаси у билан ҳисоблаша бошлаган, ҳатто номига бўлса-да, уни ўз ўрнида овга юбориб, меҳрибонлик кўрсатган эди.

Йўл бўйи Ворис ўзи кўпинча от суриб саҳро этагидан орқага қайтгани, бу кун илк дафъа чинакам саҳрони кўраётганини ўйлаган, унга мана ниҳоят, най садоси қаердан чиқиб, олисларга қандай таралганини аниқлайдиган пайт етгандек бўлиб туюлган эди. Лекин улар келиб қўнган саҳро қаъри жимжит, гўёки бутун саҳро асрий сукутга чўмган.

— Оқсоқоллар! Овқат пишгунича ов қилайлик. Бир нарса отиш шарт эмас, бунинг гашти бор-да! — деди Абумуслим. — Хўжайин доим шунақа қиладилар.

Палос устида ўтирганлар ҳаммаси ўрнидан турди.

Машиналар орқасидан милтиқлар олинди.

Гуруҳларга бўлинишди:

Ибод, Ҳамро, Ёмонқул — бир гуруҳ.

Ҳалим, Салим, Абумуслим, Қамбар — иккинчи гуруҳ.

Марат бобо, Ҳусан, Ворис — учинчи гуруҳ.

Ҳар ёққа қараб кетишди.

Милтиқ Ҳусаннинг қўлида, Ворис билан Марат бобо шунчаки сайр қилишга чоғланишган. Атроф-жавонибни кўришдан катта бахт йўқ.

Улар иккиси бир қум тепаликка кўтарила бошлашди.

Кўп ўтмай, Ҳусан орқада қолди.

Шу асно Ворис най садосини баралла эшитди.

— Қизиқ. Ким, қаерда чалаётган экан?

— Нимани?

— Найни-да!

Улар тепаликка кўтарилишди.
Атрофда шамол кумни ўйнаётган, сахро денгиздек тўлқинланаётган эди. Ворис негадир Марат бобо олдин айтган бир гапни эслади:
— Сахро денгиз тубига, денгиз туби сахрога ўхшайди!
Энди най яқин жойда, аниқ-тиниқ янграётган эди.
Ворис Марат бобога шу ҳақда ажабланиб яна нималардир дегиси келаётган эди, бехосдан...
уни Марат бобо елкаси билан кескин туртиб юборди.
У тўрт-беш қадам нарига учиб кетди.
“Бу одамни жин урдими, нега туртади? Ҳали бақувват экан! Тавба...”
Ворис юз-кўзларига сачраган кумни сидириб, ўрнидан турди. Марат бобо томон қаради.

Марат бобо жилла нарида кўкси қонга беланиб ётар эди.

* * *

Ворис лаҳза ичида қандай воқеа рўй берганини пайқади.
У най садосига чалғиб сахрода гумбурлаган ўқ овозларини эшитмаган эди.
Ҳол-беҳол Марат бобонинг ёнига бориб тиз чўкди. Биринчи марта:
— Бобожон! — деб мурожаат қилди. — Бу ўқ менга тегишли эди, бобожон!
Сиз бекорга...
Кўксини чангаллаган, бармоқлари орасидан қон сизаётган Марат бобо бошини чайқади. Тушуниксиз бир тарзда:
— Кечиккан ўқ! Етиб келди, — деди.
Ворис Марат бобонинг узун оқ сурп кўйлагини йиртиб, ярани боғлашга урина бошлади. Лекин бундан натижа чиқмади, Марат бобо жон таслим қилаётган эди.

У азобланиб-алаҳлаб, алланарсаларни пичирларди.

Биринчи навбатда, негадир:

— Муҳаббат! — деб пичирлади.

Кейин, Файрат Нусрат ва бошқа аллақайси исмларни тилга олди.

Кейин, яна тушуниксиз бир гапни айтди:

— **Искандар...**

Банда!

Қаландар...

Жанда!

Шундан сўнг, кўкси бир кўтарилиб-тушиб, жон берди.

Ворис атроф-жавонибга диққат қилди.

Сахро қайтиб оғир сукутга чўмган.

Ҳалигина янграётган най садоси тинган эди.

15

Хусан ўқ овозларига ортиқча аҳамият бермаганди.

Йигитлар ов қилишяпти! Табиий ҳол!

Ўзи милтиқни аскардек елкасига остан, ўқ узини хаёлига ҳам келтирмай, шериклари ёнига шошмай бораётган эди.

Кум тепаликка кўтарилгач, Марат бобонинг жасади ва жасад ёнида хўнгири-хўнгири йиғлаб ўтирган Ворисни кўриб, нима бўлганига тушунмай анграйди.

Ворис кўзёшларини қўллари орқаси билан артиб, ўрнидан турди.

— Амакижон! — деди ҳамон йиғи аралаш товушда. — Дадам ов баҳона мени йўқ қилмоқчи бўлган экан. Мен ҳозиргина бир ўлимдан қолдим! Марат бобо мен... мен учун жонини берди! Мен аввалдан сезганман, бу одам сизларнинг амакингиз эди! Дадам ўз амакисини ўлдирди.

Хусан тахтадек қотган эди.

У катта бир олим бўлатуриб, Вориснинг сўзлари мағзини чақолмаётган, нега фалокат рўй берганини тасаввур қилолмаётганди.

Ахийри, ўзини қўлга олди.

Елкасидаги милтиқни ерга қўйиб, жасад ёнига борди. Марат бобонинг кўзларини юмди. Кўйлак йиртиғи билан иягини боғлади. Ворисга:

— Бўлган воқеани бошқаларга билдириш керак, — деди.

* * *

Милтиқни яна елкасига осди.

Ворисни маййит ёнида қолдириб, ўзи тепаликдан пастга энди.

Юраги хуфтон эди.

Бу одам амакими, бегонами? Аҳамияти йўқ. Бегуноҳ бир киши ўлдирилган эди.

Рўй берган воқеа тасодифми ёки Ворис айтмоқчи, бировга атай қасд қилинганми? Қотил ким? Буларни аниқламасдан, бир нарса дейиш қийин.

Қандай бўлмасин, шу сонияда Ҳусан беихтиёр бундан бир неча ой бурун пойтахтда, растада рўй берган воқеани, оқ кийган Гавдали Киши ва Ожизгина Болани эслади. Унутдим, деб ўйлаганди. Унутмаган экан! Ўткинчи бу воқеада гўёки бир рамзий маъно бор эди.

* * *

Икки томон қуюқ саксовулзорда Ибод, Ҳамро, Ёмонқул ниманидир гаплашиб туришарди.

Ҳусан уларга яқинлашиб, рўй берган воқеани айтди.

Ибод дарҳол саргакланиб, осмонга уч марта ўқ узди.

Бир маҳал Салим билан Абумуслим қандайдир ориқ-озғин тулкини кўтариб келишди.

— Қолганлар қани? Кўрмадинларми? — деб сўради Ибод.

Салим секин гап тушунтира бошлади:

— Ҳалим билан Қамбар “акахонимизга телпакбоп совга бўлади” деб иккиси икки милтиқдан манови тулкини отди. Кейин, негадир тулкига ҳам қарамай, шошиб қаёққадир кетишди.

— Қамбар машинасини ҳам қолдириб кетавердимми?

— Шунақа.

— Қаёққа?

— Сал нарида парпарак учадиган майдонча бор, — деди Абумуслим.

— Тушунарли.

Ибод жамоа жиловини қўлга олди.

Чала йиғиштирилган дастурхон йиғиштирилди.

Абумуслим, Ҳамро, Ёмонқул палосни олиб Вориснинг ёнига кетишди.

Салим ов ҳаром кетмасин, деб бир четда ўткир пичоқ билан тулкининг терисини шилишга тутинди. У Ибоднинг бўйруғига бўйсунмай шу ерда қолаверган эди.

Ибод Ҳусанни қўлтиқлаганича саксовулзор этагига бошлади. Марат бобо ҳақида нималарнидир сўраган бўлди. Кейин, Ҳусанни қолдириб, уч йигит изидан ўзи ҳам қум тепаликка қараб кетди.

Ҳусан бормоқчи эди, журъати етмади. У — “ҳаёт дағалликлари”га ўрганмаган зиёли (олим) киши, — умрида биринчи марта жасад ёнида ўтириб кўзларини юмган, иягини боғлаган эди. Бу ҳолатни ҳали кўп тушлар кўради, босинқирайди!

Вориснинг ёнига кетганлар у билан бирга ниҳоят, палосга ўралган маййитни кўтариб келишди.

Ворис энди кўзёшларини қуритган, юз-кўзида алам ва нафрат ифодаси муҳрланган эди.

Хусан ҳамон саксовулзор этагида нафас ютиб, қўлида чўп, ер чизиб ўтирарди.

Ибод бошқалардан ажралиб, унинг ёнига яна келгач, ўрнидан турди.

— Вориснинг гапларига нима дейсиз, олим ака?

— Қанақа гаплар?

— Ўз отасини мени ўлдирмоқчи бўлди, деяпти.

— Ворис ҳозир эсини йўқотган, ўйламай гапираверади.

— Кейин, бу одам амакиларинг эдими?

— Бизнинг амакимиз йўқолганига тахминан эллик йилдан ошган. У ҳаётдаги мингта тўфонни кечиб ёнимизга келиши ақлга сиғмайди. Келса, ошқор қиларди ҳам! Ёки, бу ўз-ўзидан ошқор бўларди. Чол бегона эди, лекин барибир, яхши иш бўлмади.

— Майли, ҳаммасини аниқлаймиз. Бу ерда туришдан маъно йўқ, орқага қайта қолайлик.

Ибод барчага йўл тадоригини кўришни буюрди.

Бир инсон ва бир ҳайвон ўлган эди. Кўплашиб ўроғлиқ палосни машиналардан бири орқасига жойлаштиришди. Салим ўзи шилган тулки терисини ҳам унинг ёнига тиқиштирди. Ибод Қамбарнинг машинасини ўзи ҳайдайдиган бўлди.

Қозонда овқат сабил қолган эди.

Бор нарсани йиғиштириб, йўлга тушишди.

* * *

Вориснинг уйига етиб келишгач, Ибод кўнғироқ қилиб тиб ходимлари ва миршаб чақиртирди.

Йўл бўйи ҳеч ким бири-бири билан гаплашмаганди. Мана, энди Ибод, телефондан бўшагач, барчадан бир хонада тўпланишни сўради.

— Бу тасодиф ўлим, бир ўқ тулкига, бир ўқ чолга теккан, — деди у давра тўплангач. — Лекин барибир, хунук иш бўлди. Ҳалим билан Қамбар айбдор...

— Бу уюштирилган иш! — қайсарланди ўз фикрида туриб олган Ворис.

— Сиз энди шошманг. Тергаш менинг вазифам... Чол сўққабош экан, демак даъвогар йўқ. Лекин бировнинг ўлимини, у денгиздами, саҳродами, яширолмайсан. Ҳалим билан Қамбарни топиб тутишга тўғри келади.

— Биз уларни топиб тутмаймиз-ку! Сиз бу гапларни нега гапираяпсиз, мен тушунмаяпман, — деди Салим.

— Энг аввал, сиз билан Абумуслим гувоҳсизлар. Миршаблар сизларни барибир тергайди. Бундан ташқари, ким бу ерда қолиб, ким мен билан Ҳасан аканинг олдига боради, у киши билан масалани ҳар томонлама аниқлаштиради? Маслаҳатлашиш керак...

Бироқ маслаҳатга ҳожат қолмади!

Ибод гапини тугатар-тугатмас, ҳовлига тиб ходимлари ва миршаблар кириб келишди.

Улар Ибод билан икки оғиз гаплашиб, тиб ходимлари текшириш ўтказиш — экспертиза учун жасадни, миршаблар протокол тўлдириш учун Салим ва Абумуслимни олиб кетишди.

То шу дам ўзини осойишта тутган Ибод энди бехос гангиб қолгандек эди...

* * *

— Ҳамро билан Ёмонқул иккиси шу ерда, Вориснинг ёнида қолишади, — деди у Хусанга. — Сиз, олим ака, мен билан юринг...

У ҳеч кимдан жавоб кутмай, Абумуслимнинг машинасига, ҳайдовчи ўрнига ўтирди. Хусан ҳам индамай унга бўйсуниб, машинага минди. Йўлга тушишгач, шунчаки:

— Ҳасан билан нимани аниқламоқчисиз? — деб сўради.

— Ҳеч нарсани.

— Йўқ, сиз оиладаги оддий ўйиндан ўт чиқди, саҳрода одам ўлдирилди, демоқчимисиз? Шунга аниқлаш керакми?

— Энди буни аниқлаб бўлмайди, — деди Ибод.

— Нера?

— Мен миршаблар билан гаплашдим, улар биз етиб келгунча воқеадан хабар топган экан. Вилоятдаги бошқарма бу ердагилардан олдин ишга киришиб, Ҳалим билан Қамбарни қидиришаётган экан...

— Бунча тезкорлик, ақл бовар қилмайди.

— Буниси майли. Одамлар орасида аҳиллик бўлмаса, улар худбинлик, манфаатпарастлик, қабиҳлик қилиб, яқинми, узоқ кишиларми, бири-бирига душманлик билан қарашдан қайтмаса, ҳаётда нохушлик устига нохушлик чиқаверади. Бардам бўласиз, олим ака, — Ибод негадир машинани йўл четига олиб тўхтатди. — Ишлар пачава...

— Очиқроқ гапиравермайсизми?

— Ҳалим билан Қамбарнинг Ҳасан ака билан ўз ҳисоб-китоблари бўлган. Ҳасан акага хизмат қилиб, улар бошқа бировларга ҳам хизмат қилишган. Катта доирадаги кишилар атрофида баъзан шунақа ишлар бўлиб туради! Қандай бўлмасин, иккиси Ҳасан аканинг уйига келиб, бир қошиқ қонимиздан кечасиз, акахон, биз шунчаки кўрқитиш учун отган ўқ Ворисга тегди, Ворис ўлди, дейишган.

— Эй худойим-эй!

— Ҳасан ака кўксини чангаллаб гурс этиб йиқилган. Юраги ёрилган, дейишапти. У ота, ўғлини барибир яхши кўрарди. Насиба экан, чидайсиз!

Ҳусан ўтирган ўрнида адоитамом бўлиб қолган эди.

Тақдир! Яна нима зарбаларинг бор?

— Ҳасан аввалдан овни нега ташкил қилди? Керакмиди? — деди у, ниҳоят.

— Энди буни билиш қийин. У ўзича ов ҳаёлига борган, кейин ҳалиги йигитлар уни илҳомлантирган бўлиши ҳам мумкин... Яна бир гап. Кўнглингизга олманг, Марат бобо тўғрисида. Дейлик, отаси ёки сиз, амакиси эмас, Ворисга шу одам кўксини қалқон қилиб, жонини берди. Мен буни аниқ текширдим, бу масалада иштибоҳ йўқ. Чолни билмасдим. Очиғи, кўнглимда унга нисбатан ҳурмат, меҳр уйғонди. Мабодо у менинг амаким деб тахмин қилинса, ҳатто оз-моз ўхшаса, сизлардек мен ўзимни ҳар ёққа ташламасдим... Сўққабош бўлса ҳамки, уни ўз манзилига олиб бориб кўмишга тўғри келади.

— Ҳасан нима бўлади?

— Ҳасан акани асрга улгурмасак, бомдод намозига чиқарамиз. Кейин, ё сиз, ё Ворис бу ерда қолиб, иккалангиздан бирингиз мен билан Тошкентга жўнайсиз.

— Менга қўшни бир одамнинг ўлигини олиб бориб, маҳалла-кўйнинг юз-кўзига қараш...

— Маҳалла билан ўзим гаплашаман! Ёмонқул ҳам... маҳалланинг розилигини олиб, отахонни мен ўз уйимдан чиқараман, деяпти.

— Ҳалим билан Қамбарни топиб тутишади, албатта. Улар қамалиб кетадими?

— Марат бобо ишида ҳам, Ҳасан ака борасида ҳам уларга аниқ айб қўйиш қийин. Тасодиф деган гап бор. Улар фақат шартли қамоқ жазоси олиши мумкин. Бу яна, тергов қандай боришига боғлиқ... — Ибод қайтиб машинани ҳайдади.

Ҳусан Ҳасаннинг уйида, дарвозадан кирибоқ ҳовлида ўзини юлиб-юлқиб дод-фарёд солаётган Норгул билан Маъсума, Мавлуда билан Мавжудага рўпара келишини тасаввур қилди. У боя саҳрода Марат бобонинг кўзларини юмгани,

иягини боғлаганидан буён бошига тўқмоқ тушгандек, гаранг ва карахт эди. Ҳозир бехос “тирилиб”, кўнгли бузилганича, кўзларидан юзига ёш оқа бошлади.

Бунга эш ҳолда...

Ҳусан сўнги пайтлар Ибодга нисбатан ўзини кучлироқ сеза бошлаган ҳам эди, “олим ака” деган мурожаатга учган экан!

Ҳозир унга нисбатан

ўзини

ёшлик йилларидаги сингари

ожиз ва ғариб сезди.

* * *

Икки йилдан кейин

Ворис Марваридга уйланди.

Тўй кечаси эди. Давра тўрида, куёвнинг ёнида жўралари, келиннинг ёнида дугоналари ўтиришарди. Базм қизигандан-қизиб борарди... Даврада, дастурхонлар атрофида ўтирганларни ҳорғин ва ўйчан кузатаётган Вориснинг нигоҳи бехосдан бурчакдаги бир дастурхон ёнида ўтирган кекса кишига қадалиб қолди. Бу — бобоси Исмоил Хўжами, у кўрмаган-билмаган Иброҳимми ёки ўз қўллари билан тупроққа қўйган Марат бобомми? — шуларнинг нақ ўзи эди. Бу ким экан, деб ўйлади. Унинг тикилганини пайқагандек, қария кулимсираб қўйди. Кейин, секин қўл очиб дуо қилгандек бўлди... Ворис саросималаниб қолди. Қариядан базм охиригача кетмасликни ким орқали, қандай сўраса, тўй одоби бузилмайди? У дарҳол муайян фикрга келолмади. Қайтиб бурчакка қараганида, қария ғойиб бўлган эди...

* * *

Мен шу тонг деразадан узоқлашиб, анча маҳал хонада нари-бери юрдим.

Ниҳоят, яна дераза олдига келдим.

Тўхтадим.

Тўрт қаватли бино тоmidан баландроққа бўй чўзган кўм-кўк дарахтларга илашган нигоҳим уларга эргашиб осмонга кўчди.

Қарадим.

Осмонда парча-парча булут. Аммо уларни оралаб, —

кун

ёришаётган эди.

Энахон СИДИҚОВА

Сўюнчилар сочинг кунларга

ЖАҲОН АЙВОНИДАН БЎЙЛАЙДИ ЎЗБЕК

Ҳурлик жаранглаган кунлар сувратин
Кўзимга босаман тўкилар гардлар.
Ҳурланган майсалар кўтарар қаддин —
Қувончларим — гулга кирган дарахтлар.

Олмалар тўкилар дувиллаб, қувнаб,
Ўзбекнинг болажон кўчаларига.
Тутзорлар аллалар айтар гуркираб,
Халқнинг бешикдаги гунчаларига.

Ҳурлик жаранглаган кунлардир —
набий —
Фурур кўчиб кирар қароқларимга.
Юрак юлдуз бўлиб кўчар,
илоҳий —
Орзудан тикилган байроқларимга.

Ҳурлик жаранглаган кунлар
кўзимда,
Диллар покланишиб чиқар кўчага.
Озодлик!
Ватан!

Эрк!
Чақнар сўзимда,
Тушга ўхшар маҳкум кунлар кечаги.

Эрк каби баландлаб учади руҳим,
Ғуборларин тўкиб уйғонар кўнгил.
Нажоткор қалъадай
кўтарар туғин —
Ҳурлик лашкарига айланар ҳар дил.

Баргин ҳилпиратиб, чечаклар чопар,
Эрки суюнчилаб маҳзун тунларга.
Манглай шўрин ювган далалар кўпчиб,
Режалар тузади
буюк кунларга.

Ҳурлик жаранглаган кунлар
кўзимда,
Эрк учун яқдилдир бу жон ила тан.
Бахт жиловин тутар
дил узангида
Буюк, ҳур сафарга чиққанда
Ватан!

Яшнайти она юрт,
мангу ва озод,
Яшайди абадий — илоҳий сўздек.
Абадият ичра буюк ва абад —
Жаҳон айвонидан бўйлайди ўзбек...

Буюк эл, халқ бўлиб
топдик қадр, шон,
Қудрат, шавкатимиз жаҳонга татир.
Амир Темур ақл тузуги билан
Дунёни забт этган ўзбекмиз, ахир.

Ахир, руҳимизга муҳрлаган ҳақ —
танда жон кетса ҳам
кетмайди
эрklar.
Дунё ичра токи,
кўрсатиб турсин,
Буюклик нелигин
озод ўзбеклар!..

ОЗОДЛИК, БУ ҚАНДАЙ ЁРУҒ СЎЗ...

Бугун ҳурлик айёми, эна,
Энажоним, беринг суюнчи.
Сандиғингиз жарангларига
Бу кўнгиллар интиғу энчи.

Шу эрк каби табаррук, нури,
Оқ сочингиз толаларидан,
Бу кунларга етмай тўкилган
Бахтингизнинг лолаларидан.

Суюнчилар сочинг кунларга,
Озодликнинг тонгги бўлакча.
Пойингизга бошини қўйиб
Анбар гуллар тутар йўлакча.

Сочқиларни сочинг, энажон,
Юлдузчалар тушмоқда кўкдан.
Кўзимизга суртсак ойланур,
Дилга нурлар ёғдирган эрктан.

Эй шамоллар, суюнчи беринг,
Мовий, ҳарир ёлларингиздан.
Кулгингиздан бир пайса беринг,
Сўзлар, озод тилларингиздан.

Кўзларимдан отар ҳур тонглар,
Энажоним, беринг суюнчи.
Юрагимда кўпчий бошлади
Бедил лаҳзаларнинг соғинчи.

Гуллаётган кўнглимга тангрим,
Булбулларинг қўниб олди-ё.
Озодлик, бу қандай ёруғ сўз,
Бахтдай оқиб борар қонимда.

Энажоним, беринг суюнчи!..

БОЛАМ, БУ БАЙРОҚ...

Ўйлама, бу байроқ ипакдан, нурдан,
Келар ундан фақат жаннатий ифор.
Унда шу эрк учун жонини тиккан
Шаҳид боболарнинг пок руҳлари бор.

Ўйлама, бу байроқ заррин бир мато,
Фақат бахт аксланар толаларида.

Ҳар қатими ҳақдин қилинган ато,
Эркпараст шу элнинг нолаларига.

Дастаси оддий бир дарахт бутоги,
Ўйлама, қуриган ёғочдан, зотан.
У илоҳий бахт, у эркнинг япроғи,
Унинг сиймосида ҳилпирар Ватан.

Юксакларга тиккил, юракларга тик,
Тик кўнгиллар суянган ганжина тоққа.
Токи, ғанимларнинг бўйи етмасин,
Кир қўли етмасин бу ҳур байроққа.

Юксакларга тиккил, юракларга тик,
Айлантиргил озод кўнгил туғига.
Илдизлари токи, юракда бўлсин,
Ифорлари тўлсин миллат руҳига.

Фарғона

Абдуғафур РАСУЛОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ЖАСҮР ҚАЛАМ СОҲИБИ

(Эркин Аъзам ижодига назар)

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида адабиётимизга янги авлод кириб келди. Истеъдодли ёзувчи Эркин Аъзам ана шу авлоднинг пешқадамларидан бири сифатида фаол ижод қилиб келмоқда.

Адиб ижоди билан танишган китобхон кўнглидан камида икки савол-жумбоқ ўтади.

Биринчиси: нега ёзувчи шу пайтгача роман ёзмаган?

Иккинчиси: ёзувчи қамровни кенг олиб, теранликни бой бермаганми?

Маълумки, ижодкор шахси, асарлари борасида фикр юритиш асносида, адабий портрет яратишнинг йўсинлари кўп. Биз Эркин Аъзам ижодини ёзган асарларига тақриз битиш йўлидан бориб ёритишни маъқул кўрдик.

I. 1977 йилда ёш ёзувчи Эркин Аъзамнинг тўрт ҳикоядан иборат “Чироқлар ўчмаган кеча” тўплами нашр этилди. Бошловчи ижодкор одатда маълум ҳаёт малакасига, ёзиш тажрибасига эга бўлгач, тўплам тайёрлашга киришади.

Биринчи тўплам – рағбат, ижод оламига йўлланма, ёш ёзувчи ҳаётининг унутилмас воқеаси. Эркин Аъзамнинг биринчи тўпламидаги ҳикояларида қишлоқ ва шаҳар ҳаёти, ёшлик жўшқинлиги ва изланишлари, янгича қарашлару миллий удумлар акс этган.

“Сой бўйи, чимзор...” ҳикоясининг қаҳрамони Жалил Норбоев – ёш мутахассис. У янги жамоага ишга келган. Иш бор жойда баҳс, тортишув, гоҳ асаббозлик бўлади. Норбоев ишидан, касбидан нолимайди, лекин, ажаб, қачон қисинса, дунё кўзига тор кўринса, қишлоғи, сой бўйи эсига тушаверади.

“Теракзор сой бурилган жойдаги жарликка келиб тугайди. Жарлик қиррасида илдиэлари очилиб сойгача тушган бир туп тугдона сувга эгилиб турибди. Пастда булоқ, тубида патак илдиэ босган майда чағир тош. Булоқ теграсини силлиқ кўкиш харсанглар қуршаган.

Чашма суви доим муздай, харсанглар эса илиқ бўларди. У шошилмай ечиниби, булоқ сувига тикилганича харсанг устида узоқ ўтирарди”.

Булоқ бўйи... Норбоев қаерда бўлмасин, қандай кайфиятда юрмасин, булоқ бўйи, майда чағир тошлар, кўкиш харсанглар ёдига тушади, уларни қўмсайди.

“Чироқлар ўчмаган кеча” ҳикоясида янги йилни кутиб олиш тасвирланади. Ижарада турган талаба ёшлар Вали ота хонадониди янги йилни кутадилар. Янги йил — барчанинг байрами: ҳамма хонадонга, ҳар бир инсон қалбига ташриф буюради. Ёшлар янги йилни ижара хонадонда кутиб олаётганларини унутадилар: аъло кайфият, ўйин-кулги, ёшлик шижоати уларни бутунлай ром этади. Хонадон эгаси Вали ота — ёлғиз. Унинг кампири вафот этган, болалари, неваралари негадир келишмади. Отанинг дард-дунёси қоронғу. Аммо, у ёшлар кайфиятини бузишни истамайди: ўзини мажбурлаб янги йилни ёшлар даврасида қаршилайди. Янги йилда ёққан қор ҳамманинг кайфиятини кўтаради. Ҳикоянинг “Чироқлар ўчмаган кеча” деб номланишида рамзий маъно бор.

Дастлабки ҳикояларидаёқ Эркин Аъзам ҳаётни, кишиларни сиртдан эмас, ич-ичидан тасвирлаш, кўрсатишга интилади. Ёш ёзувчи асарларида матннинг қурчлиги диққатни тортади.

II. “Отойининг туғилган йили” қиссаси Эркин Аъзамни кенг китобхонлар даврасига ўзига хос ёзувчи сифатида олиб кирди. Қисса лирик руҳи, изчил реализми, пишиқ-пукта характерлари билангина эмас, ҳаётга, кишиларга, воқеа-ҳодисаларга танқидий нигоҳи билан диққатни жалб этди. Қисса қаҳрамони — Барно, Раъно, Назира, Вазира, Жовли, Раҳматилла, Муҳиддинларнинг курсдоши; Зиёхон Аҳмадхонов, Дилора Жўраева, Махсумов, Убайдуллаев сингари домлаларнинг талабаси; Бешоғочдаги безори болалар билан муштлашиб, юз-кўзи ёрилган бола. Хуллас, Асқар Шодибеков Тошкентга келдию ҳаммага отнинг қашқасидай танилди-қолди. У ўзига хос йигит: фирромлик, сохталик, мақтанчоқлик, тантиқлик билан чиқиша олмайди.

Асқар Шодибеков — ёнғоқ. Аммо шалдир-шулдур қилаверадиган пуч эмас, мағзи тўқ, мазали ёнғоқ. Аҳмадхонов, масалан, талабаларга “Машрабнинг оти нега Машраб?” деган саволни беради. Гуля, Зуля, Диля, Жовлибой, Раҳматуллалар жавоб излайдилар. Асқар Шодибековгина савол бемаънилигини англайди. Аввало, Машраб — шоирнинг исмимас, тахаллуси. Иккинчидан, шоир Машраб бўлгани билан бирон нарса ўзгариб қоладими? Асқар Шодибеков масала сиртида сирғалмайди, илдизига боқади. Аҳмадхоновнинг бебурд саволи сабаб бўлиб, у ўзбек мумтоз адабиётини синчиклаб ўрганади. Масалалар моҳиятига киради.

Асқар Шодибеков — муҳаббат ёшидаги йигит. Аммо унга Барно, Раъно, Вазира, Назиралар ёқмайди. Улар жиддий фикр юритишдан йироқ. Қизлар ялтир-юлтир кийимлари, антиқа талаффузлари билангина диққатни жалб этадилар. Жовлибойлар ҳам ўзига хос одамчалар. Улар зудлик билан кечаги кунларини нутишга, асл моҳиятларини яширишга интиладилар.

Асқар Шодибеков Бешоғочнинг зўрлари моҳиятини ҳам бир муштлашувдан кейин билиб олади. У акаси, янгаси, Убайдуллаев домла, француз тили ўқитувчиси Дилора Жўраевагагина ихлос қилади. Улар билан самимий гаплашади. Асқар Шодибеков тасодифан Рахшона исмли кўшнисига меҳр кўяди. Сиртдан Рахшона оддийгина, паришонхотиргина, чиройи ҳам ўртачагина қиз. Аммо унинг қалбида бир олам гўзаллик бор. Асқар Шодибеков қизни бир кўради — эътибор беради. Икки бор кўради — қизиқиши ортади. Учинчи бор кўради — севиб қолади. Шу қизга уйланмоқчилигини акасига ишонч, қатъият билан айтади.

Эркин Аъзам услубида кесатиқ, пичинг сезилади. Унинг кесатиқлари ўзига хос. Адиб бу услубни асардан-асарга қурчлатиб бормоқда.

III. “Жавоб” – Эркин Аъзамнинг 1986 йилда чоп этилган қиссалар ва ҳикоялардан ташкил топган тўплами. Тўпламга “Отойининг туғилган йили”, “Жавоб” қиссалари ҳамда “Шайтончалар кўчаси”, “Пиёда” ва “Манана” ҳикоялари киритилган.

“Жавоб” – ўзига хос қисса. Асар қаҳрамонлари – Элчиев ва Мастура кўп йиллар бурун “Отойининг туғилган йили” қиссасида хайрлашганимиз Асқар Шодибеков ва Рахшона бўлиб туюлаверади менга. Элчиев Асқарга ўхшаган қишлоқлик. Тошкентда ўқиган, уйланган, бола-чақали бўлган. Элчиев “синган” қаҳрамон – жўшиб курашмайди, мартабага қизиқмайди, “фақир киши панада” деган нақлга амал қилиб яшайди. Лекин у ожиз, нотавон эмас. Асқардаги ўжарлик, қайсарлик, айтганидан тоймаслик унинг ҳам табиатида бор. Аммо у ўзини ҳаминша жиловлаб яшайди.

Аяган кўзга чўп кирар, деган гап бор. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, арзимаган сабаб билан тўрт маст барзанги Элчиевни ўласи қилиб дўппослайди. Элчиевнинг хўрлиги келади: бошини қаерга уришни билмай қолади. Одамни эзиб юборадигани шундаки, катта-катта одамлар анови бойвачча барзангиларни рўй-рост ҳимоя қила бошлайди. Ўзбекчиликнинг нозик томонлари ишга солинади.

Элчиев умрини оиласига – хотини, қизи Жасура, ўғли Камолиддинга бағишлаган эди. Болалигида ўғли ва қизи ниҳоятда ширин, меҳрибон бўлишган. Айниқса, ўғли Камолиддин жуда ювош эди. У вояга етди. Олий ўқув юртига кира олмади. Армияда хизмат қилди. Сўнг ишлай бошлади. Камолиддин ҳам жисман, ҳам руҳан ўзгарди. Кўчадан бери келмай қолди. Ичадиган бўлди. Чатоғи, опасидан ҳам ёши улуғ, эр кўрган Динага айланишиб қолади. Унга уйланмоқчилигини айтади. Элчиев жонига қасд қилади. Тасодифан тирик қолади. Қиссадаги асосий воқеа – шу.

Шўро адабиётшунослигида сюжетнинг тугун, воқеалар ривожини, кульминацион нуқта, ечим сингари қисмлари бўларди. Шу нуқтага назардан, Эркин Аъзамнинг “Жавоб”и, Асқад Мухтор мазкур китобга ёзган “Бош ташвиш” номли сўнгсўзида айтганидай: “Элчиевнинг қалбида энди кураш руҳи етилганда асар тугаб қолади, афсуски, унинг курашга киргани ва кураш жараёни кўрсатилмаган”. Аслида ҳам шундайми? Менимча, қиссага икки ёзувчи турлича эстетик принцип нуқтага назаридан ёндашган. Асқад Мухтор социалистик реализмдаги кураш, зиддиятлар тўқнашувини мукамал ўзлаштирган адиб. Эркин Аъзам ижодида эса коллизиялар тасвирида биз учун янгилик бўлган томонлар учрайди.

“Отойининг туғилган йилида”ёқ адиб воқеаларни ич-ичидан, моҳиятидан туриб тасвирлаш йўсинини тутгани кўринган эди. “Жавоб”да кураш Элчиев онгида, руҳида узлуксиз оқим тарзида давом этади. Қисса сюжети ретрога асосланган. Қаҳрамон ўйлайди, хотирлайди, хаёлан минг кўчага кириб чиқади. Элчиев ўйларида руҳиятидаги ҳолатлар намоён бўлади.

Чуқурроқ қаралса, Элчиев қўрқиб, чўчиб, ўта огоҳ бўлиб яшайди. У олға интилишдан кўра, эришганини асраш-авайлашга кўпроқ эътибор беради. Уни – билимдон мутахассисни юқори лавозимга кўтармоқчи бўлишади. Қаҳрамонимиз ўзини камтару камсуқум тутиб, четда қолаверади. Ваҳоланки, ҳамқишлоқ дўсти Ҳайдар билимда ҳам, ақл бобида ҳам анча тўпори эди. Лекин елди, югурди, бировни “ака”, бировни “ука” деди, ўзини фан соҳасига урди, номзод, доктор, профессор бўлди. Кечаги тўпори Ҳайдар – бугун “Ҳайдар Самадович”, Элчиевни менсимайди.

Элчиев сира таваккалчиликни ёқтирмайди, қисматга ишонмайди. У ўғли, қизини қоғозга ўралган қанддай асрайди. Лекин болаларни ҳаёт ўз домига тортди. Жасура ҳам, Камолиддин ҳам тамоман бошқача одам бўлиб етишди. Элчиев ҳаминша қисиниб-қимтиниб, ғилофда яшаб ўтаётганини англади. Тарки одат амримаҳоллигини чуқурроқ ҳис эта бошлади. Ҳаётдан кетишни тўғри йўл деб билди. Ўз жонига қасд қилиш мусулмончиликка, умуман, инсонийликка тўғри келмаслигини у ўйлаб кўрмади. Шу жиҳатдан, Элчиев – коммунистик мафкура,

кўрқоқлик фалсафасининг қурбонига айланди. Мастура, Жасура, Камолитдин, ҳатто қалби тоза, хайрихоҳ Дина ҳам Элчиевга ачинади.

“Жавоб” қиссасини ўқиб, битта одамнинг юрагида шунча гап бор эканми, муаллиф уларни қаердан билди, қандай юзага чиқарди, дея ўйланиб қолади киши. “Жавоб” – Эркин Аъзам ижодидаги муҳим асарлардан бири.

“Пиёда” ҳикояси ҳам алоҳида диққатга молик. Ҳикоя қаҳрамони Бердибой – Парда Қурбоннинг тўнғичи; Музаффар. Гулчеҳра, Гулсанам ва Самандарнинг отаси. Бердибой – тажанг, ўжар. У қиз боланинг пойтахтга бориб ўқишини истамайди. Унинг дастидан онаси, хотини Ойрўзи, сингилларига кун йўқ; ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ, дейди. Санам Тошкентга кетмоқчи, модельер-бичиқчиликка ўқимоқчи бўлдию Парда Қурбон хонадони тинчини йўқотди. Бердибой отасиникига келдими, албатта, жанжал чиқаради: ота-она асабийлашган, Санам йиғлаган... Охири, она ўғлини қувиб солади. Бердибой бир-икки кундан кейин яна келаверади. У электр чироққа, телевизорга ҳам қарши эди. Бора-бора кўникди. Укаси Музаффарнинг яшаш тарзини ёқтирмайди. Музаффар биринчи хотинидан ажралиб, яна уйланган. Янги келинни кўргач, Бердибойнинг жини кўзийди: кўйлаги – калта, пиёз пўстидан-да юпқа. Энди синглиси Санам шаҳарга кетиб, шу келин билан бир хонадонда яшамоқчи...

Ҳикоядаги Бердибой ўтмишнинг қолоқ кишиси қилиб тасвирланган. Муаллиф кейинроқ шу ҳикоя асосида киноқисса ёзди. Кино санъати деталларнинг аниқ, тиниқ бўлишини тақозо қилади. Ҳикояда Бердибойнинг зооветеринар экани айтиб ўтилган эди. Киноқисса эмланаётган қорамоллардан бири баданига сукулган ипприц билан қочиб бораётгани тасвиридан бошланади. Бердибойнинг фаросатсизлиги ўйламай-нетмай гапириб юбораверишида, рўзғор тутишида, хотинини қийнашида кўринади. Ойрўзи ақлли-хушли, гап-сўзлари маънили аёл. Аммо у эрининг соясига айланиб қолган, ҳамиша унинг ортидан индамай кетаверади. Ҳолбуки, у қайнонаси, овсин, қайинсингиллари билан очилиб-сочибли гаплашади. Бердибой ҳамма нарсадан камчилик топишга, ўз сўзини ўтказишга ҳаракат қилади. Лекин, қизиғи, у табиатан кесак, зерикарли одам эмас. Мана, куй янграяпти. Бердибой завқ билан рақс тушяпти. Ҳамма унинг ўйинига қойил қоляпти. Рақс манзараси қаҳрамон ҳақидаги қарашларни остин-устун қилиб юборади. Лекин Бердибойнинг юрагида армон, ота-онасидан гина бор. Бир вақтлар Парда Қурбонни туман марказига ишга чақирганларида у онасини ёлғиз ташлаб кетолмай, Бердибой билан Музаффарни қишлоқда қолдириб кетган эди. Она болаларни ўзи билганича “тарбиялади”. Бердибой инс-жинсга, ажиналарга ишонадиган, янги удумларга душманлик билан қарайдиган бўлди. Бора-бора у қолоқ, ўжар, тажанг бир одамга айланди.

Киноқиссада ранглар гармонияси, товушлар симфонияси, деталларнинг тиниқ ва сероблиги, ҳаётдаги янги қирралар яққол кўзга ташланади. Одамлар руҳидаги ўзгаришлар аниқ сезилади. Янги замонга хос савдо-сотик, тадбиркорлик, ишбилармонлик, мақсад сари интилишни кўриш мумкин. Хусусан, асар қаҳрамонларидан бири – Ражаб боди Тошкентда туп қўйиб, палак ёза бошлаган Музаффар билан алоқани яхшилашга интилади.

Эркин Аъзам “Пиёда” ҳикоясини киноқиссага, “Пакананинг ошиқ кўнгли” ни ҳам “Пакана” киноасарига айлантирди. Бадиий асарни киносанъатга айлантириш – ўзига хос, махсус жараён. Бунда ютуқлар қатори йўқотишлар ҳам бўлади. Бадиий асар – арқоғи пишиқ матн демак. Пьеса спектаклга, бадиий асар киносценарийга айланганда, барибир, матнга путур етади. “Пакананинг ошиқ кўнгли” қиссаси билан “Пакана” киноқиссаси қиёсланганда, фарқ кўзга яққол ташланади. Киноқиссада Пакана Шамшодбек номини олган. Асарга яна бир пакана – Дадилбек киритилган. Бирининг бўйи 151, иккинчисининг “адл” гавдаси 149. Шамшодбек уч қиз, Дадилбек шунча ўғил отаси. Шамшод фикрчан санъаткор, юрагида дарди бор одам. Дадилбек – бир қоп ёнғоқ, у билмаган гап йўқ. Унингча, паканалик – ғаройиб неъмат. Ҳамма кашфиёт, не-не муҳим ишларни паканалар амалга оширган. Дадилбек образи “Пакананинг ошиқ кўнгли” қиссасини кинокомедияга айлантириб

юбораёзган. Қисса инсон руҳини, санъаткор қарашларини ёритиб берган теран асар, унда юксак эстетик даража бор эди...

IV. Ёзувчи ижодида 1988 йилда нашр этилган “Байрамдан бошқа кунлар” номли қисса ва ҳикоялардан жамланган китоби алоҳида қимматга эга. Китоб ижодкорнинг аввалги асарларидан ҳажман катта, мазмунан теран.

Адибнинг “Байрамдан бошқа кунлар” асарида маълум маънода романга хос концепция сезилади. Муаллиф шаҳарликларни ижтимоий табақаларга ажратишга уста. Услубида фош қилиш, кесатиқ, пичинг етакчи бўлган адиб диққатини кўпроқ энгилтак қиз-жувонлар – капалаклар (учиб-қўниб, гулзорда нозланиб, ороланиб сайр этувчилар) ҳаёти жалб қилади. Қиссада, асосан, уч оила вакиллари ҳаёти тасвирланган. Барно, Баргида, Басира – Афрўза Камоловнинг эмин-эркин ўсган қизлари. Уларнинг отаси – қариб қуюлмаган чол – Мимо.

Барно замонабоп Чиннибек Қосимовга тегиб олган. Баргида севмади, ўртанмади, зиддиятларга киришмади, лекин Бакирга эга бўлди. Бу аёлда рашк, уйим-жойим деган туйғу, чин ҳузурни ҳис қилиш йўқ. Қандай хоҳласа, шундай яшайди. Ҳеч кимга айтмасдан онасиникига кетиб қолиши, ҳафталаб эрини кўрмаслиги, у ҳақда ўйламаслиги мумкин. Бакир кўнғироқ қилса, гина-кудуратсиз: “Қаёқларда қолиб кетдингиз? Нега келмайсиз? Бугун, албатта, келинг, қадбир бор”, дейиши мумкин. Эри тергагудек бўлса: “Нима бўпти?” деб қўя қолади. Унинг асаби йўқми, деб ҳам ўйлайсан киши. Опа-сингиллар йиғилиб қолишса, оғизлари гапдан бўшамайди. Улар ҳеч нарсани кўнгилларига қаттиқ олмайдилар. Лекин... лозим бўлиб қолса, ҳар қандай тубанликка, аёллик макрига эрк беришлари мумкин. Басира жазманига аччиқ қилибми, кўп миқдорда дори ичиб қўяди. Уни ҳушига келтириш учун она, опа-сингиллари ўлиб-тириладилар.

Мимо – собиқ хонанда, энгилтак одам, қизларнинг отаси. Аммо оилада унинг ота сифатида ўрни, мавқеи йўқ. Бакир Баргида билан яшар экан, бу хонадоннинг чириб, манқуртлашиб бораётганини аниқ кузатади. У қандай осонлик билан уйланган бўлса, шундай осонлик билан Баргидадан воз кечиб кетиши мумкин, аммо...

Қиссадаги асосий қаҳрамонлардан бири – Сафура. У Баргида, Барно, Чиннибек, Басираларнинг дўсти. Асарда хатти-ҳаракатлар, зиддиятлар, мураккабликлар, зиёфатлар марказида Сафура туради.

Сафура – доимий навқиронлик рамзи: унинг ёши ҳечам йигирма олтидан ошмайди. Нима демасин, “браво”, “генацвали”, “о’кей”, “салют”, “мерси”, “чи гап”, “ойбай”, “се ля ви”, “гудбай”, “чао”, “рафтем”, деган сўзларни қўшиб айтади. Сафура бирон жойда ёлчителиб ишламаган. Бир-икки кўрсатувда режиссёрга ёрдамчилик қилган. “Ижоди”нинг юлдузли они шу, холос. Аммо бахил эмас. Икки хонали безатилган уйини Баргидага бериб қўйган. Миша тоға (Муфтилла), Жордес, яна аллакимлар Сафура туфайли Баргидалар тўдасига қўшилиб қолган. Маишатбоз, ўйин-кулгига ишқибоз, шаҳвоний ҳаётга муккасидан кетган одам борки, Сафура уюштирадиган базмларга шамга интилган парвонадек ёпишиб келаверади. Сафурада тўпори Муфтилладан, икки дунёси куйган Мимодан, лўттибоз Чиннибекдан, байрампараст Барною Баргидалардан, ҳатто бўш-баёв, энгилтаккина Бакирдан фарқ қилароқ, ўртанадиган қалб бор, муқаддас олов бор. У ўйнайди, кулади, бировларга яхшилик қилади, бироқ алданаётганини теран англайди. Муҳими, вақти-вақти билан муҳитига сиғмай қолади, “байрам” тўла кунларини дил-дилидан ланнатлайди. Бакир билан суҳбатда Сафура “ёрилади”: “Бояги жойни кўрдингми? У ердагиларнинг бари Сафуранинг болалари, Сафуранинг гуноҳлари. Сафураларни ер ютсин! – У туйқусдан тагидаги тошни муштлаб ҳиқиллай бошлади. – Мен тошман, мана шу тошман! Қани, биратўла тошга айланиб қолсам!”.

Сафура капалаклар ҳаётини, байрамли кунларни, баргидаларни, ўзини фош этади. Мимо, Миша тоға, Жордес, Анвар хўрозлар кўнгилочар кечаларга, кайф-сафога ишқибоз. Сафура иқрорича: “Бошида ҳаммаси яхши кўради, ҳаммасига ёқасан. Биламиз – нима учун! Кейин эса... Эй, ҳамманг бир гўрсан!”.

Баргидалар тўдасини Сафура тарк этиб кетади. Бакир Сафурани соғина бошлайди.

Қиссадаги Ўғай бува, Зиёвиддин сингари ҳаётнинг таянчи бўлган кишилар тимсоли китобхонни ром этади. Автобусчи Бакирнинг шаҳар бўйлаб кезиши, бекатлар номини бурро-бурро айтиши ҳам мароқли. Бекатлар Бакирнинг қадрдонлари, бамисоли тирик одамлар. Уларнинг тақдири, атвори, ёқимли-ёқимсиз томонлари бор. Бакир, бир қарасангиз, Марина, Баргидалар тоифасидаги одам, бир қарасангиз – беғубор, болатабиат йигит. Ҳар куни эрта билан касалхонага иссиқ овқат кўтариб борадиган қизча, “Тошкентнинг машҳур туғуруқхона”сида туғилган, ҳали ўзини танимасдан етим бўлиб қолган гўдак тақдири Бакирни эзиб юборади. Насимнинг отаси жасадни узоқ Деҳқонободга олиб кетаркан, Бакир: “Йўл бўйи мусибатдорларга қўшилиб баббаробар унсиз йиғлаб, изтироб чекиб борган”. Бу йигит опаси, синглиси, Ўғай бувасига меҳрибон. Ўзбекча урф-одатларни ўрнига қўяди. Айни вақтда, у бирмунча енгилтак, байрамона ҳаётга ўч Мариною Баргидалар шайдоси. Хуллас, Бакир – қиссадаги мураккаб характерлардан бири.

“Байрамдан бошқа кунлар” тўпламига саккиз ҳикоя киритилган. Уларнинг ҳаммаси жонли, тирик тимсолларга эга. Аммо “Анойининг жайдари олмаси” ҳикояси – Эркин Аъзам ижодининг нурли чўққиларидан бири. Рамазон – ҳикоячининг дўсти, кўнгли булоқ сувидай топ-тоза, беғубор йигит. Рамазон – одамохун, фидойи дўст, ҳаётсевар, гўл-ишонувчан, сергайрат, иззат-нафсли. У қаерда пайдо бўлса, ўша ерда хуш кайфият, ишонч руҳи кеза бошлайди. Бошқаларни қўятурайлик, муттаҳам олибсотар ҳам, Рамазонни суд қилаётган юрист аёлу Бешоғочни ётқизиб турғизадиган Тош безори ҳам уни ёқтириб қолади. Рамазон тимсоли – Эркин Аъзам ижодидаги порлоқ машъала, инсонийлик туғи. “Байрамдан бошқа кунлар” тўплами ҳақидаги мулоҳазаларни шу ерда тўхтатмоқчи эдим. Аммо “Боғбололик Кўкалдош” ҳикояси, ундаги Кўкал, ёзувчи, тингловчи Нажмиддин, Майрам тоғчи, мансабдор ўтган Дониёров тўғрисида сўзламоқ лозимдай туюлаверди. Кўклам – Кўкал – Кўкалдош гавдали, содда, меҳнаткаш, дунёга тасодифан келиб қолган бепадар... У меҳр кўрмаган. Майрам тоғчи уни қарғгани-қарғанган: она ҳам боласини шунчалар титраб-қақшаб дуоибад қиладими? Кўкал – бепарво: отасизлиги, онасининг қаҳр-ғазаби, ўзидан анча кичик болалар билан синфдош бўлиб қолгани унга гўё аҳамиятсиз. У тинимсиз меҳнат қилади, катталар изнидан чиқмайди, лекин гап эшитаверади, калтакланаверади. Кўкал – боғбололиклар жумбоғи... Нажмиддин бот-бот ёзувчи оғасидан Кўкал ҳақида ёзишни илтимос қилади. Ниҳоят, ёзувчи Кўкал ҳақида ҳикоя битади. Асар ўзига хос, жозибали, тез, завқ билан ўқилади.

Эркин Аъзамнинг “Гули-гули” қиссасини ўқиган китобхон Мўмин – Маймунда Кўкални таниб қолади. Ҳа, Кўкал “Гули-гули”даги Маймун... Бироқ, “Боғбололик Кўкалдош”да муаллиф итоаткор, меҳнаткаш, инсофли қаҳрамон тимсолини яратган. Маймун – довдиргина, бетсизгина, шаҳвоний ҳирсга ружу қилган ҳайвонсифат кимса. Қиссада унинг онаси ҳақида айтилган гап йўқ, отаси инсофсиз, жоҳил одам бўлгани айтилади, холос. Ҳикояда Кўкални муаллим бекордан-бекор уриб кетади. “Бепадар ҳароми!” дейди. Нега? Муаллим – Дониёровнинг укаси, оғасининг қилмишларини яхши билади. “...Мана шу Кўкалнинг онасини – сабил қолган етимча қизни тоғдан Дониёров олиб келган, бирмунча муддат хонадонидан жой ҳам берган...” Дониёров вафот этганида дафнга ҳамма қатнашиди, “ёлғиз Майрам тоғчи келмади азага. Темирчи эрининг кўзи олдида, ундан орттирган беш боласининг кўзи ўнгида сочларини ёйганча ҳовли айланиб, танҳо ўзи садр тушганмиш у...”

Кўкал ҳам Ойтуманни “хилват ёнғоқзорга бошлаб кириб” ўзиники қилиб олган. Аммо бу бошқа ҳол, бошқа манзара.

“Гули-гули” қиссасида Маймуннинг маймунликлари, Олма келин, Мусаллам кокилдорнинг хиёнати ҳақида ёзилган. Шарм-ҳаё, инсоф-иймон кўтарилган жойда файз-футур, қут-барака бўлмайди. Инсонларнинг қорнини тўйдириш, билимли

қилиш яхши, лекин маънавиятли, дин-диёнатли, ҳаромдан жирканадиган этиб тарбиялаш — энг асосий масала. Эркин Аъзам асарларида Ёзувчи (“Ёзувчи”), Болта Мардон (“Сув ёқалаб”), Элчиев (“Жавоб”), Баҳром (“Қарздор”), Жонибек (“Фаришта”), Рамазон (“Анойининг жайдари олмаси”) сингари нурли қаҳрамонлар кўп.

“Боғбололик Кўкалош” ҳикояси ва “Гули-гули” қиссасининг қиёси ёзувчи лабораториясининг сир-синатини англашда муҳим омилдир.

V. Эркин Аъзамнинг 2001 йилда чоп этилган уч қисса, уч ҳикоядан иборат “Пакананинг ошиқ кўнгли” тўплами — катта муаммолар, ёрқин характерлар китоби. “Пакананинг ошиқ кўнгли” қиссаси илк бор шу китобда босилган. Кейинчалик у бошқа тўпламларга киритилди, киноқисса қилинди. Бу — ўзига хос, ички зиддият, мураккаблик, қизиқарли тафсилотларга бой асар. Пакананинг сирти, ташқи кўриниши ҳазил-мутойибага тортади, ҳангомабоп. Бўйнинг калталиги ҳақидагина шунча кўп гапни ўзига хос услубда гапириб бериш мумкин экан-да. Пакананинг уйланини, ота бўлиши — алоҳида ҳангома. Пакана ва рассомлик. Бу жабҳадаги интилишлар... Ниҳоят, Пакананинг ошиқ кўнгли тасвири: сержилолик, сертуйғулик... Пакананинг ширин орзулари... Хаёлдаги малаклару ҳаётдаги жўн, ташвишбанд аёллар... Хуллас, ёзувчи Пакана ҳақида пишиқ-пухта асар яратган.

“Шоирнинг тўйи”, “Чапаклар ёки чалпаклар мамлакати” қиссаларида ҳам — Эркин Аъзам ижодининг ўзига хос қирралари намён бўлган. Адиб “Чапаклар ёки чалпаклар мамлакати” қиссасида памфлет руҳ — моҳиятидан унумли фойдаланган. Қиссада бамисоли вакуумдаги ҳаёт тасвирланган.

“Шоирнинг тўйи” қиссаси “Чапаклар ёки чалпаклар мамлакати” билан гўёки Ҳасан-Ҳусан, ялакатмағиз. “Шоирнинг тўйи” қиссасидаги воқеалар социализмнинг сўнгги йилларида рўй беради. Асар имо-ишора, рамз, умумлашмаларга бой. Қатағон қилиниб, кейинчалик оқланган Оташқалб шоирнинг таваллуд тўйи ҳарбий асирлар томонидан қурилган машҳур кошонада ўтяпти. Катта залда ҳамма жамулжам: Оташқалбни қаматишга “муносиб” ҳисса қўшган Оқсоқол шоир, Ажойиб домла, Маъшуқахоним; мавжуд мафкура тизгинини маҳкам тутиб турган Мафкурахоним; Тепакал, Темирийўлчи, Жиянбека, Заҳматқаш олим, Жасур шоир, Дарбон, Таъқибкор, Оташқалб шоир (руҳи). Қиссадаги ҳар бир образ умумлашма хусусиятга эга. Муаллиф Оташқалбни йўқ қилган Оқсоқол шоир дегандек эса-да, аслида, Оташқалбни маҳв этганлар кўп бўлган. Эркин Аъзам Оқсоқол шоир образини чизар экан, Оташқалбнинг қамалишига ҳисса қўшганларнинг қилмишини ўрни-ўрни билан кўрсатиб боради. Ажойиб домла ҳам умумлашма тимсол. Ўтган асрнинг ўттиз-қирқинчи йилларидаги қатағонларга шоиру адиблар қатори ана шундай домлалар, амалдорлар, санъаткорлар ҳисса қўшгани маълум.

Қиссадаги ўзига хос образлардан бири Мафкурахонимдир. Шўро даврида, айниқса, миллий республикаларда мафкуравий ишларга алоҳида эътибор берилган. Коммунистик мафкурани мустаҳкамлаш учун миллий қадриятлар атайин оёқости қилинган. Мафкура масалалари билан енгилтак, миллий илдиздан узилиб қолган кишилар шуғулланган. Мана, қатағон қилинган, халқ талаби билан номи, асарлари оқланган Оташқалб шоир тўйи ўтказиляпти. Ҳукумат номидан тўйбошчилик қилаётган Мафкурахоним: “Қани, домланинг ўзлари келдиларми?”, деб қолса бўладими?! Ҳамма бир-бирига қараган, ҳамма хижолат”.

Шоирнинг тўйида ҳамма тўлиб-тошиб ўтирибди, айтилаётган ҳар бир гап қалбларда акс-садо беряпти. Биргина Мафкурахоним бепарво, хаёли бошқа ёқда. У залда ўтирганлар орасида Тепакални — собиқ жазманини кўриб қолади. Хаёл курғур уни бошқа ёқларга, шаҳвоний хотиралар бағрига олиб кетади. Жасур шоир, Темирийўлчи куйиб-ёниб ҳақиқатни тикляптилар; Оқсоқол шоир, Ажойиб домлалар зўр бериб кечаги айбларини хаспўшлашга уринмоқдалар; Мафкурахоним эса бутунлай бошқа нарсаларни ўйлаб ўтирибди.

Қиссада Жиянбека, Оташқалб шоирнинг ёшликдаги дўсти образлари бор. Жиянбека Оташқалбни кўрмаган, шеърларининг ашаддий мухлиси ҳам эмас. Ҳозир

шундай вазият пайдо бўлдики, Жиянбека катта амалга миниб қолиши мумкин. У имкониятни бой бермайди. Оташқалбнинг сўнган юлдузи қайта порлай бошлагач, унинг дўстлари, жабр чекканлар сони ортиб қолади. Анжуманда ногирон, абгор Оташқалб шоир тимсоли пайдо бўлади. Аслида, йиғилганларга Оташқалбнинг кераги йўқ. Улар Оташқалбга бағишланган тадбирни ўтказиш учунгина келган, холос.

Тантанали тадбир чоғи Жасур шоир ва Оқсоқол шоир авлодлари аро кураш кетади. Мана шу ҳодиса ҳаётда рўй берган. Улуғ шоир номидаги театрда кечаги авлод билан бугунги ёшлар ўртасида рўй-рост кураш бўлиб ўтган. Анжуманни Мафкурахониму бошқа хонимчалар бошқарган. Ўша йиғилишда шаклланаётган авлод ўз имкониятларини бус-бутун намоеён этган эди.

“Пақананинг ошиқ кўнгли” тўпламига “Навоийни ўқиган болалар”, “Бизнинг тоға”, “Таъзия” ҳикоялари ҳам киритилган. Уларнинг қаҳрамонлари ҳар хил тоифа, феъл-атвордаги кишилар. “Навоийни ўқиган болалар” ҳикоясида уч курсдош – икки ошиқ ва Малика образи яратилган. Қиш. Совуқ. Уч курсдош янги йилни кутиб олгач, кўчага чиқишади. Маликани уйигача кузатишмоқчи. Йўловчи машиналар катта пул сўрайди. Икки дўстда эса пул йўқ ҳисоби. Хуллас, бир машина уларни олиб кетади. Бора-боргунча ёшлар Навоий шеърларини ўқинади. Машина эгаси шинаванда одам экан, ўқилаётган газалларга маҳлиё бўлади. Манзилга етгач, пул олмайди. Икки дўст-курсдош Маликани севади. Қиз ҳикоячи – ровийни яхши кўради. Жаноб – Жанобиддин Сайфиддинов дўстлари йўлига ғов бўлмайди. Умрини Навоий ижодини ўрганишга бағишлайди. Фан номзоди бўлади. Лекин Жаноб табиатига чин ошиқлар фазилати сингиб кетган. XXI аср бўсағасидаги жўшқин, тезкор ҳаёт Жанобни четга суриб чиқара бошлайди. Тасодифан у руҳий хасталиклар шифохонасига келтирилади, шу ерда вафот этади.

“Бизнинг тоға” ҳикоясида кесатиқ, пичинг кучли. Ҳаётда Муҳаммад Ғазанфарга ўхшаш “дигоним дигон” тоифасидаги кишилар кўп. Бу ҳикоядан “Санъаткор”, “Майиз емаган хотин” (Абдулла Қаҳҳор) сингари асарларнинг нафаси келиб туради.

Эркин Аъзамнинг асарларида ўзига тортувчи оҳанрабо бор. Муҳими шуки, ёзувчи асарлари орасида эскириб, замонга мос келмай қолганлари кам. Инсонни тасвирлаган, унинг қалбига йўл топган асар ҳеч қачон завоқ кўрмайди.

VI. Эркин Аъзамнинг 2002 йилда нашр қилинган “Кечикаётган одам” номли тўплами ҳажман катта ва салобатли. Унга адибнинг “Отойининг тугилган йили”, “Жавоб”, “Байрамдан бошқа кунлар”, “Шоирнинг тўйи” қиссалари, “Пиёда”, “Пақана” киноқиссалари жамланган. Бошқача айтсак, адиб шўро даврида ёзган асарларини мустақиллик йиллари ўзбек адабиёти рўйхатидан ўтказган. Эркин Аъзам ҳамиша инсон руҳини, тийнатыни асос деб билгани боис, асарлари эскирмади, замон танловидан тушиб қолмади.

Ўтган асрнинг охири – жорий асрнинг аввалида бадиий асарни экран ё саҳнада кўрсатиш, эшиттириш имконияти кенгайди. Бу жиҳат Эркин Аъзамовга ҳам тааллуқли. Адиб “Пиёда” ҳикоясини, “Пақананинг ошиқ кўнгли” қиссасини экран асарига айлантирди. Унинг “Сув ёқалаб”, “Забаржад”, “Қарздор”, “Фаришта” асарлари киноқисса шаклида пайдо бўлди: китоб ҳолида ўқилди, кино сифатида намойиш этилди.

Бадиий асарни саҳнада кўрсатишнинг хос сир-синаотлари бор. Эркин Аъзам “Жаннат ўзи қайдадир”, “Шажара” драмаларини ёзди. Бу асарлар ҳали танқидчиликда ўз баҳосини олгани йўқ.

Хуллас, Эркин Аъзам — ҳозирги ўзбек адабиётида ҳикоянавис, қиссанавис, киносценарист, драматург сифатида ўз ўрни ва мавқеига эга ижодкор.

Кўчқор НОРҚОБИЛ

Тонг шамоли...

КУЗ

Йиқилади боғларга оқшом,
Бошланади шамоллар ҳарби.
Куз – кўксига яширган одам
Портлаётган юракнинг зарбин.

Тўзғинади ҳавода япроқ,
Ким у –
узган умрим ипини?
Сукут ичра эсади титроқ –
Ҳаётимнинг ожиз эпкини.

Ҳар фаслда кўрсатар аллоҳ
Гуллашиму сўлиш онимни.
Куз, кўрқитдинг мени баногоҳ,
Айт, қасрга қўй жонимни?

БОЛАЛИК

Гарчанд сўлғин, руҳим,
исёним,
Болалигим бироқ ўлмаган.
Бир бола бор... тоза ошёнли,
Хуржунлари ўтга тўлмаган.

Бир бола бор... чўлоқ эшакда
Чизган қишлоқ харитасини –
Узоқ эди ўтрик гўшакдан
Умр кечди олатасирли.

Кўлларидан тушмади ўроқ,
Сигир еди бармоқларини.
Мағрур эди болакай бироқ,
Умид ёқар қароқларини.

Бир бола бор толтуш... тушида
Ухлар эди оппоқ тўшакда.
Бир лаҳзада кетди ҳушидан
Йиқиларкан қайсар эшакдан.

Ор-номусу, орзу зиёда,
Шеърлар ёзди болакай тунлар.
Бахтсиз эди бола дунёда —
Хуржун ўтга тўлмаган кунлар.

Шеър ўқирди далаларда у,
Шеър ўқирди ғумай, ўтларга.
Юрак тўлган паллаларда у
Исм қўйди қари тутларга.

Бир кун... бари тугади, тамом,
Дала, ўроқ ва хуржунлари.
Бола жўнар шаҳарлар томон
Кўз олдидан ўтиб кунлари.

Шаҳар катта...
Кечалар равшан.
Юлдузлардан кўпдир чироқлар.
Базму жамшид, кулгулар шўх-шаън,
Дилни ўртар сузик қароқлар.

Бунда ҳамма пўрим, озода,
Бир-бирини севар, жонимлар.
Гуноҳ эмас, гоҳо базмда
Эри билан отса хонимлар.

Тез тугайди ҳайрату хаёл,
Кўнгил қўмсар дашту далани.
Қай бир кунда сотарди аёл
Ойнавандда ўсган лолани.

Хира тортди...
Юлдузли осмон,
Ортда қолди боғлар, баҳорлар.
Тухфа этиб ҳажру ишқ, дoston.
Дилни ташлаб кетди гулзорлар.

Васли ҳижрон кетди қоришиб,
Ҳаёт окди телба-тескари.
Шомда келар олам ёришиб,
Ёху, тонгда зулмат лашкари.

Оғрир руҳим. Оғрийди руҳим,
Тонг шамоли —
бир ҳазин нола.

Осмонларда изғийди оҳим,
Сени жуда соғиндим, бола.

Ойдан олгин ўроқларингни,
Юлдузларга тўлсин хуржунинг.
Кўкдан сўра гуноҳларимни
Чеки борми қисмат ҳажрининг?!

Дўстдан рақиб бисёр дунё бу,
Юрагимни таларлар гоҳо.
Ёлғиз қолдим – чорладим сени,
Болалигим – энг буюк даҳо.

Руҳим ҳажр, юрагим ҳажр,
Куйга солдим ҳажрларимни.
Юрагимни бир оғриқ ғажир,
Олиб кетгин ҳажрларингни.

Мен йиғладим. Руҳим – исёним,
Болалигим бироқ ўлмаган.
Бир бола бор – тоза ошёним,
Хуржунлари ўтга тўлмаган.

ИНТИҚЛИК

Ҳаллослаган ҳафта бугун олар тин.
Якшанба. Режалар тузмадим турфа.
Яхшиси, дунёни унутиб бир кун
Ерни ёстиқ қилгум, осмонни кўрпа.

Бошимга тош бўлиб ботса ҳам очун,
Елкамни босса ҳам зил-замбил турмуш.
Ахир, ҳаққим бор-ку, ухлашга бир кун,
Жоним, кўзларингни кўрмоқ учун туш...

ТУҒИЛГАН КУН

Столда сувратинг – севги тик қарар,
Кўнглим ёришмайди ёқсанг ҳам чироқ.
Балки, ҳаётимни издан чиқарар,
Балки, изга солар битта кўнғироқ.

Рақаминг теришга бормаяпти кўл –
Кўрқувми, нимадир ёқар ҳар сафар?!
Мени қийнаяпти қирқ бир йиллик йўл –
Телефонгача бўлган олис масофа...

Соғинч кафт ёзди япроқларида

Гавҳар ИБОДУЛЛАЕВА

* * *

Кучиб шудринг – шудринг кузёшим,
Йиғлаб ётар кўксимда бир боғ.
Бир қараш эт олис қуёшим,
Бир назар қил, қўлим етмас моҳ.

Ҳажр ҳазони эзар муттассил,
Васлидамдан йўқ иштибоҳлар.
Келсанг, энар бошқача фасл,
Уна бошлар меҳригиёҳлар.

Қақраб ётар бағримда бағрим,
Бормоқдаман баттар бойланиб.
Чехранг кўриб эрийди ғамим,
Армонларим оқар сойланиб.

Дийдорингдан бенасиб кунлар –
Вужудимни ямлар ёсуман.
Қадамларинг теккан заҳоти
Очилгайдир минг битта чаман.

Наргизланиб, нилуфарланиб,
Бодраб ётар кўксимда соғинч.
Оёқларинг кучиб йиқилгай
Неча фарёд, неча минг нолинч.

Райхонланиб, атиргулланиб,
Тўлиб турар дилимнинг зори.
Кезар бўлсанг бу ошиёни,
Тутиб кетган бахтнинг ифори.

Қай ерларга қўяман, билмам,
Ўкинчлардан фориг бу лошим.
Тоғдай ўсар оёғим таги —
Осмонларга етгайдир бошим.

Лолаланиб, қизғалдоқланиб,
Йўлингга кўз тутаман, эй ёр.
Кўлинг тегса — тўкилар жоним,
Сени шундай кутаман, эй ёр...

Сен ёқларга кетиб қолади кўнглим,
Кўнглимнинг изидан эргашаман жим.
Йўлларга сочилиб бўлмасдан умрим,
Сенинг ҳаётингга келар тўкилгим.

Нечук толедир бу, нечук синоат,
Меҳристон унмоқда қароқларимда?!
Кўнглим ўсиб борар дарахт мисоли,
Соғинч қафт ёзади япроқларимда.

Кўнглим кўтарилар, кўнглим кўкланар,
Фарқин туймай кўйдим тушим-ўнгимнинг.
Насибамда турган дийдорни ўйлаб,
Хаёли тўкилиб кетар кўнглимнинг.

Пойимда жон берар умидвор ғамлар,
Ноумид қувончлар санчилар кўксимга.
Жонимда... сенга деб асрайётирман,
Ташриф қилармисан севгимга?..

Оташ нафасларинг ила соғиндим,
Овозларинг ила қўмсадим ўзимни.
Валлоҳ, калимага келмаган тилим,
Нечук қуйиб кетмас, айтиб бу сўзимни?

Олов бармоқларинг ила истадим
Минг йил силанмаган юзимни.
Ичимга бир уммон тўлқин гизладим,
Токай юмиб яшай кўзимни?

Ўтлуғ нигоҳларинг ила илҳақман,
Зорман, гадосиман қутлуғ дийдорнинг.
Ҳар туним бадарға асирман, нақдман,
Ҳар қуни қайтаман илгидан дорнинг.

Юпатиб, бағримга босгим келадир,
Эркалагим келар мушфиқ бағримни.
Бир оний ларзани кутайвераман,
Ҳеч кимга ишонмай ишқим-сағирни.

Маҳзун ёдинг ила ёдим ямалган,
Сени эслай туриб, мен бутланаман.
Жонимда бир дунё соғинч қамалган,
Сени қўмсай туриб, мен тикланаман.

Қаршимда ҳажрнинг қилқўприклари.
Кетаман, шу йўлдан кетаман.
Йиқилсам, ўзимга келмайман қайтиб,
Билмадим, ўзимга қачон етаман?..

* * *

Умидим дарахтига ишонч гулин сепдим, мен,
Ҳаловат эшикларин маҳкам-маҳкам ёпдим, мен.
Хаёлингиз кўйида беором бўлдим, не бахт,
Шул беоромлик ичра оромимни топдим, мен.

* * *

Кунлардан бир куни... келасан,
Бағримга тегади шамоллар.
Афсуслар узлатга чекинар,
Бош олиб кетади армонлар.

Бугунча вужудим кўз бўлиб,
Йўлларга тикаман ўзимни.
Юракка чаккиллаб кўзёшим,
Ичимга ютаман бўзимни.

Сенам-да, сув бўлса симириб,
Тош бўлса кемириб, еларсан.
Жудолик тоғларин емириб,
Кунлардан бир куни келарсан...

Ўшал кун эртақлар тугайди,
Дунёни босади ғавғолар.
Бирдан очилар ишқ кўзлари —
Тирилар Тоҳирлар, Зухролар.

Қисматнинг пойига чўқар тиз
Устимиздан қулган ёлғонлар.
Бир ойдин ҳақиқат очар юз,
Чорлагай еттинчи осмонлар.

Ва, икков... дунёни унутиб,
Бир гўзал суҳбатлар қургумиз.
Ўшал кун... таваллуд топади сенги,
Воқе бўла бошлар умримиз...
Кунлардан бир куни...

Урганч

Ёқуб УМАР ўғли

ЎН ДОЛЛАР

Ҳикоя

Тез-тез хорижга чиқиб, юрт кўрган ҳар қандай киши каби, Қодир ҳам божхонада ишлаган одамларнинг феъли-хўйи ва хатти-ҳаракатларидан ўша мамлакат ҳақида ҳақиқатга яқин хулоса чиқара оларди. Божхона хизматчисининг қовоғи солиқ, назари муздай совуқ, безовта бўлса, бу: “Оёғингни ўйлаб бос ва ҳушёр бўл! Бу мамлакатда шоширтириб қўядиган турли-туман қийинчиликларга дуч келишинг мумкин”, — дегани эди. Ходимлар очиқ юзли, хушфеъл ва хотиржам бўлса, бу: қонун-қоидаларга амал қилсанг, ҳеч муаммога дуч келмайсан, деган маънони билдирарди. Шундай экан, Қодир ҳам бошқа тажрибали кишилар сингари, келган юртидаги вазиятга, янада тўғрироғи, бу ердаги божхона хизматчилари муомаласига кўра, иш кўришга ҳаракат қиларди. Бир мамлакатга киришда қоидаларга мувофиқ ҳурмат кўрсатган ҳолда, киборларча хушмуомала бўлар, бошқасида эса ишини тезроқ битириш пайида шошаётган, қўпол, бақироқ кишиларга ўхшаб кетарди. Мақсад — ҳужжатларни тезроқ расмийлаштириб, божхона эшигининг у томонига ўтиб олиш.

Тонг палласи.

Қуёшнинг кўз қамаштирадиган порлоқ нурлари самолёт деразаларидан кириб, ичкарини тўлдирди. Самолёт қўниш учун пастлай бошларкан, қуёш тоғлар ортида қолди. Самолёт қўнгач, кўп ўтмай тоғлар ортидан қуёш яна жамолини кўрсатди.

Қодир хорижга, бу мамлакатга биринчи бор келиши эмасди. Божхона қаерда эканини, бу ерда ишлайдиганлар, мамлакатни яхши биларди. Нима қилиш, ўзини қандай тутиш кераклигидан хабардор эди. Даставвал, аэропорт божхонасидан ўтиши, сўнг транзит виза билан бошқа-бошқа иккита таксига чиқиб, қўшни мамлакатга ўтиши керак эди. Шу холос. Жуда оддий. Аммо шундай бўлса-да, “Кўрайлик-чи, бу гал неларга дуч келар эканман?”— деб ўйларди.

Аэропорт киришида виза ишларини расмийлаштириш тез битди. Қўшни мамлакат визаси ва у ерда ишлаш рухсатномасини кўрган мазкур мавқеини писанда қилмоқчидек, паспорт варағига муҳрни қарсиллатиб урди ва қўпол бир йўсинда узатди.

Қодир маъмурга билдирмай бир уҳ тортиб қўйди. “Шу божхона деганлари ёниб кетмасмикан!” — деди ичида. Энди бир такси ёллаб, иккинчи божхонага бориши керак.

Қодир аввал аэропортдан қўшни мамлакат божхонасига яқин бекатга бориши, у ердан бошқа таксига ўтириб, йўлида давом этиши керак эди. Иккинчи таксидан қўшни ўлканинг давлат рақами бўлиши лозим. Асфальт йўл орқали ўтиладиган барча божхоналар ёнида ҳар икки мамлакатга оид автоуловлар давоми бўлади. Мабодо, таксининг рақами бораётган мамлакатники бўлмаса, йўлда дуч келган йўл полициячиси тўхтатиб, назорат баҳонасида пора сўраши мумкин эди. Қодир учун ғоят мушкул иш эди. Буни у ҳам ўзи, ҳам рўпарасидаги кишига нисбатан ҳақорат деб билар, қийналар ва хижолат бўлар эди.

Аэропорт эшигидан чиқмасиданоқ икки киши: “Такси керакми?” — деб эргашди. Қодир уларга ҳеч нарса демай тикилди, эрта тонгданоқ машинасига чиқадиган кишининг юз-кўзи, қиёфасидан қайси бирига ишонил мумкинлигини билиб олишга уринди. Икковига ҳам кўнгли чопмади, олға қадам босди. Талабгорлар бирдан кўпайди. Ораларидан хотиржам, ўрта ёшдан сал ўтган, тўладан келган бирига боши билан розилик маъносидан ишора қилди.

Таксичи ўзига ишонган бир тарзда олдидаги иккита йигитни қўллари билан четлатиб, Қодирнинг юкларини олди.

— Машина анави ерда, қани марҳамат, — деди.

Бошқалар йўловчилар атрофида ўралашар экан, айни чоғда кўз қири билан Қодирнинг таксичи билан савдолашишини кузатиб туришарди. Агар уларнинг савдоси пишмаса, дарҳол орқага қайтиб, йўловчини илиб кетишни кўзлашарди.

— Каёққа борасиз, ака?

Бу савдони ўз фойдасига ҳал қилиш учун ишлатиладиган усул эди.

— Хончайирга, — деди Қодир.

— Юзга кетамиз.

— Қирқ бўлар.

— Аммо, ака, ҳали кеча-ку, кечки нарх шунча бўлади.

Қодир бир қулочча кўтарилган офтобга қаради.

— Мабодо, сен учун яна бир куёш чиқмаса, аллақачон кундуз бўлди. Қирқ етади.

— Бўпти, ака, эллик, — деди таксичи.

Қодир майли деган маънода бош ирғади. Машина Европадан хорижга қандай чиқаришгани номаълум эски “Мерседес” эди.

Ҳорғин мотор зўрға гулдирди.

— Қўшни томонгами, ака? — деди таксичи.

Хончайир икки мамлакат орасида йўловчи ташийдиган таксичилар тўхтайдиган бекат эди. Тажрибали таксичи йўлнинг давомини қийналмай топган эди.

— Ҳа, — деди Қодир.

— Ишончли оғайнилари бор, ака, уларнинг машинасига ўтқазиб юбораман.

— Бўлади, лекин машинанинг рақами уларники бўлсин.

Нон пулини бошқалардан илиб кетишга муваффақ бўлган бу одам Қодирга яхшилик қилмоқчими ёки қўшни таксичидан даллоллик пули олмоқчими? Қодир хаёлига келган бу саволга жавоб ахтариб ҳам ўтирмай, куёш нурига чўмган қирларни томоша қила бошлади.

Иккита йўл назорати постидан ўтдилар. Ҳар гал полиция машинасини кўрганида безовта бўлган таксичи ўз тилида “порахўрлар” дея сўкиниб қўярди.

— Фақат улар порахўрми? — деди Қодир кулимсираб.

— Қайдан билай, ака, бизни ўртаганлари учун шуларни биламиз.

Кейин таксичи болалари ҳақида сўзлай бошлади.

Хончайирда бошқа таксига ўтиш тез ҳал бўлди. Аэропортда топилган машина янгироқ, ҳайдовчиси ҳам ишончли одамга ўхшарди. Қисқагина савдолашувдан сўнг юклар бу машинага жойлаштирилди. Қодир ҳақини тўлаб, ўрта яшар шофёр билан хайрлашди.

Қўшни божхонага тез етиб боришди. Божхона тинч эди. Шофёр:

— Мен машинанинг ўтиш ҳужжатларини расмийлаштираман, унғача сен ҳам ишингни битир. У томонда кўришамиз, — деб Қодирни туширди.

Қодир янги қурилган божхона биносига кирди. Паспорт назорати дарчасини излади. Хона бўм-бўш. Эрталаб энди иш бошлаган маъмурлар атрофга тетик боқишарди. Қодирнинг кўзлари дарча орқасида ўтирган ёш маъмурнинг кўзлари билан тўқнашди. Қодир паспортини узатди.

Маъмур паспортни тез-тез варақлаб, аввало, суратли варақни топди. Бир суратга, бир Қодир юзига тикилди. Паспорт назоратидан ўтишнинг энг бездирадиган они эди бу. Маъмур шубҳали бир тарзда яна суратга ва кейин Қодирнинг юзига диққат билан тикилди. У бу лаҳзани атайлаб узайтираётгандек туюлди. Сурат эгасиники эканига ишонч ҳосил қилгач, мамлакат визасини топиш учун яна саҳифаларни варақдай бошлади.

Қодир индамай кузатиб турарди.

Маъмур виза саҳифасини топди. Шошмай визани текширди. Олдидаги компьютер тугмаларига қўл узатаркан:

— Ишлагани келяпсанми? — деб сўради.

— Ҳа, — деди Қодир. — Қурилиш ширкатиинг бошлиғиман.

Қайси соҳада ва қандай вазифада ишлашини сўрамасиданоқ айтган эди. Барибир сўраган бўларди.

— Мудирмисан?

— Йўқ, мудир ўринбосариман.

Бу орада у Қодирнинг исми шарифини ёзаётган эди.

— Ундай бўлса юз доллар бер.

— Яхши, лекин барча ҳужжатим тўғри-ку, нега юз доллар беришим керак?

Қодирнинг гапларини эшитмагандай тугмаларни босиб, паспорт номерини ёзишда давом этди.

— Мамлакатимизда неча йилдан бери ишляяпсан?

— Тўрт, — деди Қодир.

— Тилимизни яхши ўрганиб олибсан.

Қодирнинг ажнабий эканлигини билмаганлар тоза сўзлагани учун уни шу ерлик деб ўйлардилар.

— Тил курсида ўқидингми?

— Ҳа, келган йилим олти ой тил дарси ўқидим.

Маъмур бош кўтармасдан:

— Ундай бўлса, эллик доллар бер, — деди.

Худди, Қодир ўз тилини яхши гапиришидан мамнун бўлиб, нархни арзонлаштираётгандек эди.

— Яхши, лекин, нима учун беришим керак, менга ёрдам қиладиган бирон иш йўқ-ку. Менинг барча ҳужжатим тўғри бўлса.

Яна у бепарволарча компьютер тугмаларини босишда давом этди.

— Ишлаш учун рухсатноманг борми?

— Бор.

— Ёнингдами?

— Ҳа.

Рухсатномани кўздан кечиргач, уни паспортнинг ёнига қўйиб, тортмадан муҳрни қидира бошлади. Яна бошини кўтармай:

— Майли, бўлмаса йигирма беш доллар бер, — деди.

Қодир кулишини ҳам, аччиқланишини ҳам билолмади.

— Нега беришим керак, айт шуни.

Маъмур муҳрни топиб, олдин бўёққа суркади, сўнг шиддат билан паспортга урди.

Иш рухсатномасини паспорт орасига жойлаштираркан:

— Кел, бир чой ичайлик, — деди.

Таклифни рад этишга вақт ҳам қолдирмай, ўрнидан турган маъмур паспорт ушлаган қўли билан орқасидан эргашишини ишора қилди.

Даҳлиз орқасидаги хонада паспортни қайтарди. Сухбатни Қодир ўз тилини қанчалик яхши билишидан бошлади, сўнг қурилиш соҳасидаги ишларга ўтди. Чой келди. Маъмур чойидан бир хўплам ютгач:

— Бўпти, ўн доллар бер, — деди.

Қодир эса ҳайрон бўлди. Ташвиши битган, паспорти чўнтагида. Энди бу ўн доллар дегани нимаси?

— Бўпти, бераман, лекин нима учун беришим кераклигини айт.

Маъмур Қодирнинг юзига тикилиб:

— Эй, Қодирбей, сен бермасанг, бошқаси бермаса, унда мен ишга жойлашиш учун берган пулни кимдан олишим керак?

Қодир тахтадай қотиб қолди. Эшик томонга тикилган қўйи, ҳамёнини чиқарди ва ўн доллар узатди. Чойини охиригача ичмаёқ, оёққа қалқди.

Маъмур эшикка қадар узатди. Эски танишлардай хайрлашдилар.

Ўзини кутаётган таксини топди, йўлга тушдилар.

Қодир назорат постларида тўхтатсалар, ўн долларни таксичига тўлаттириш йўлини ўйлай бошлади.

Туркчадан Бобохон
Муҳаммад Шариф таржимаси

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демакки жон бўлмасун.
Йўқсиз ул танки, аниғг жони йўқ,
Хуснини нетсин кишиким они йўқ.*

НАВОИЙ

*Хуррият х.и.м.натиқин
хурминурман*

Маҳмуджон НУРМАТОВ

МУШТОҚДИР

Эй дилбар, ой юзингнинг кулгусига муштоқдир,
Кўк юлдузи кўзингнинг ёғдусига муштоқдир,

Еру осмон кутармиш суханларинг соғиниб,
Улар гунча лабларинг инжусига муштоқдир.

Сунбулу сарвларки, юртим тоғида яшнар,
Жамолинг гулшанининг ҳиндусига муштоқдир.

Айланур сайёралар маним тоғларим узра,
Улар ўзбек тоғининг оҳусига муштоқдир.

Раҳм билмас бешафқат, тошюрак сайёдлар,
Ул оҳу ошиқининг қайғусига муштоқдир.

Халқ тарихи очгайдир ҳар куни янги саҳфа,
Дунё халқим тарихин кўзгусига муштоқдир.

Оразингнинг жилваси Ватан жамолидандур,
Диллар мустақилликнинг эзгусига муштоқдир.

“Нигоро!” деб ғазаллар ёзиб масрур Замоний,
Истиқлол ўлкасининг келгусига муштоқдир.

ЗЕБО МУҲАББАТ ФАСЛИ БУ

Гуллаган озод Ватанда зебо муҳаббат фасли бу,
Ўн саккиз минг олам ичра танҳо муҳаббат фасли бу.

Хуррият боғида яйраб андалиблар сайрашур,
Чин атиргулларга доим шайдо муҳаббат фасли бу.

Сидку, меҳру, иззат-икром мубталолар шундадир,
Тоҳиру Зуҳрога ибрат аъло муҳаббат фасли бу.

Мен вафолар гулшанидан боғладим гулдастани,
Оби кавсардан кетургай сабҳо муҳаббат фасли бу.

Бевафолар ишқи аммо бериёзат бўлмагай,
Бошга солса дарди мушкул савдо муҳаббат фасли бу.

Эй Замоний, чин садоқат, чин саодат сайлидир,
Минг чинордан ҳам баландроқ якто муҳаббат фасли бу.

ОҚБУЛОҚ

Бир нафосат масканики, Оқбулоқ қирғоғида,
Эл аро машҳури Чотқол наҳрининг ирмоғида.

Оқбулоқ – юртим замини ичра бир сой-қон томир,
Устувордир кўҳна Чотқол тоғининг белбоғида.

Субҳидамдир жонга роҳат, мисли жаннатдай сўлим,
Минг чирой, юз минг малоҳат қувлашур тонг чоғида.

Ҳар қадам босганда, қалбим истиҳола айламиш,
Гавҳару, тилло, кумуш бор ҳар сиқим тупроғида.

Оқбулоқки, лаҳза-лаҳза сакрамиш оқ той каби,
Бир ажиб сиймин мунаввар оқ қайин япроғида.

Бу гўзаллик гулшанида беюррак кезмиш вужуд,
Қолган экан дил шаҳарда – севгилим қармоғида.

Чин муҳаббат чашмасини Оқбулоқда топмишам,
Топди ҳижрон дарди малҳам оҳунинг қаймоғида.

Эй Замоний, она юртинг Сабззорин куйлагин,
Хуррият ёғдуси порлар ҳур Ватан байроғида.

ГУЛ ҲАЁ

Гул ҳаё тутмиш қўлимга гулнавоз боғбонлар,
Гул ҳаё қурмиш дилимга дилнавоз ошёнлар.

Гул ҳаё бир гулнинг номи, боғ ҳаёси шул эрур,
Гулшану гулзор сафоси машҳури давронлар.

Гул ҳаё рафтори гулзор кўркию ҳусни эрур,
Шу ҳусн бирла гўзалдир гулшану бўстонлар.

Қадрини гулзор топуруму гул ҳаёси бўлмаса,
Ҳам атиргул сайлидан шодланмаса осмонлар.

Ё само ҳусну жамолин гул ҳаёла кўргузур,
Соғиниб сочгай зиёсин ҳар саҳар Чўлпонлар.

Ким ҳаё йўлини тутмас, тентирар мисли гадо,
Ким вафо урфини билмас, айлагай афгонлар.

Гул ҳаё боғида кезсанг, интизор кутгай сени,
Гул ҳаё бирла, Замоний, қалби пок инсонлар.

ЛАҲЗА-ЛАҲЗА

Жамолинг жазбасида ўртанурман лаҳза-лаҳза,
Висолинг матлабида тўлғонурман лаҳза-лаҳза.

Ҳажр дардида қалбим сезиб гоҳо ажиб таскин,
Ситам исканжасида қўзғолурман лаҳза-лаҳза.

Тўқиб тухмат ғанимлар нигоримни этур таъқиб,
Буюк рашк оташида қизғонурман лаҳза-лаҳза.

Ватан осмони узра қилар парвоз кабутарлар,
Хуррият ҳимматидин ҳурланурман лаҳза-лаҳза.

Ҳақиқат ҳикматидан олиб илҳом дафъа-дафъа,
Зафар завқига, дўстлар, чулғанурман лаҳза-лаҳза.

Руҳи жоним самода саболарга бўлиб маҳрам,
Қодир аллоҳ меҳридан нурланурман лаҳза-лаҳза.

Замону замин узра Замоний тарк этиб уйқу,
Гўзаллик даъватидан уйғонурман лаҳза-лаҳза.

БОҒУ ЧАМАН ИЧИНДА

Васлингни изладим ёр, боғу-чаман ичинда,
Ҳар ёзу ҳар қишинда эркин Ватан ичинда.

Айро этурга бизни игво қилур ғанимлар,
Ҳажрингда дил азобда мисли тикан ичинда.

Зебо замон завқидан ороланур чаманлар,
Ақлу ҳушим ўзингда ҳар анжуман ичинда.

Ишқи-ку Ширинининг Фарҳодин жонин олди,
Мен нетайин, дўстгинам, минг ёсуман ичинда.

Рашкинда ёнганимда илкимга тутган эрдинг,
Билмам, гулобми, оғу бир стакан ичинда.

Аҳдим дилимда маҳкам, таскиндадур Замоний,
Ҳам илму фан ичинда, ҳам чин суҳан ичинда.

НОМАЛАРДАГИ НОМАЛАР

КАРИМАБЕГИМ

Ҳикоя

Агарда туман ижодкорларининг ижодий танлови баҳона қўлимдаги машқларни бир бор кўриб чиқиш зарурати туғилмаганда, балки бир покиза аёл қалбидан тўкилган бу дурдоналар мендек ўзини ижодкор санаб юрган бир инсоннинг айби билан кишилар нигоҳидан яна қанча вақт яшириниб ётар эди.

Мен кичик ҳикоячалар деб ўйлаганим аслида варақларга тўкилган бир умр хаёли-иболи аёл сурати эканини қаердан билибман? Уларни ўқиганим сари юрагим тобора типирчилаб қинидан чиқар даражасига ета борди. Охирги варақни дув-дув қўзёшлар билан ўқидим, дунёда ҳамон бегубор муҳаббат борлиги билан фахрланиб кетдим.

Бу қандай туйғу?

1-мақтуб

Мен ёшлигимдан севги, муҳаббат деб аталган туйғуларга унча эътибор бермай катта бўлганман. Оиламиз зиёлилар оиласи бўлганлиги сабабли, гарчи бу борада тўсқинлик бўлмаса-да, битта темир қонун бор эди: “Келажак — фақат билим олишда”.

Мақтабни акам ва опаларим сингари олтин медаль билан битирдим. Олий ўқув юртига сиртдан ўқишга кириб, туман марказидаги кутубхонада ишлай бошладим. Кўп вақтим дарсларга тайёргарлик, кутубхонага келган мижозлар билан суҳбатланиш, турли тадбирлар ўтказишга сарф бўларди. Аммо ёшлик экан, кимнидир севиб қолишни, худди ҳинд кинофильмлари ёхуд эртақлардаги қизлардек ўша севгим, севганим учун жон фидо этишни, чинакам маъшуқа бўлишни орзу қилардим.

Йиллар ўтиб, ёшим улғайиб борарди-ю, бу туйғу дилимга яқин келмасди. Тўғри, йигитлар мени севишар, йўлларимни тўсиб севги изҳор қилишар, уйимга совчилар юборишар эди. Менинг кўнглимга қараган ота-онам совчиларга ўзи била-

ди, деган жавобни бериб келишарди. Мен эса ҳеч кимга рўйхушлик бермасдим. Яширмайман, баъзан кимнидир ёқтириб қолгандек бўлардим. Уни ўйлашга, иш-қида ёнишга ҳаракат қилардим. Аммо кунлар ўтиб, у одамнинг сиймоси, ўзимни қанчалик зўрламай, хиралаша-хиралаша ўчар, дилим эса яна бўм-бўш бўлиб қола-верарди. Шундай пайтларда: “Мен севишга қодир эмасман, бу туйғу покиза қал-барлагина насиб этади. Демак, менинг дилим покиза эмас экан-да”, — дея аф-суслардим.

Ниҳоят, мендан кейинги синглимга ҳам совчилар кела бошлагани сабабли ота-онам опаларим орқали мени қисташга киришдилар. Мен ноилоҳ уларга маъ-кул тушган совчиларга қарашли йигит билан бир-икки бор кўришдим. Бир-биримизни ёқтиргандек бўлдик. Орада тўй ҳам бўлиб ўтди. Бировдан яхши, бировдан ёмон яшаб, бир қиз, икки ўғилли бўлдик. Эр-хотин бир-биримизни ёмон кўрмасак-да, севмасдик ҳам. У ҳам ота-оналари раъйи билан уйланган, шу сабабли яхши эр, яхши оила бошлиғи эди-ю, орамизни боғлаб турувчи ўткир туйғу йўқ эди.

Мен ҳам оила, рўзғор, эр, болалар ташвишларига ўралдим. Муҳаббат ҳақида эса ўйламай ҳам қўйдим. Ҳатто қизлик вақтидаги орзуларим кулгили туюлади-ган ҳам бўлди. “Севги ҳақидаги гаплар тўқима экан. Уларни бирорта менга ўхшаган хаёлпараст топган-у, одамлар ишонган-да”, — деб фикрлайдиган бўлдим.

Лекин... Ҳа, турмуш қурганимизга ўн беш йиллар бўлиб қолган эди, чамаси. Мен институтни битириб, кутубхонадаги ишимни ҳамон давом эттирардим. Кўпдан буён бу ерда ишлаётганим боис, туманда кўзга кўриниб қолдим. Шу сабабли айрим катта тадбирларни бошқаришни менга ишониб топширадиган бўлиб қолишди.

Ўша куни ҳам... Ўша куни ҳам Фарғонадан катта-катта шоирлар келишган, мен эса даврани бошқарар эдим. Навбатдаги ижодкорга сўз бериш учун микрофон ёнига келдим, томошабинларга бир нигоҳ ташладиму... кўзим икки қоп-қора қош остида алангадек ёниб турган бир жуфт оташга тушди. Ҳушим оғиб, қўлимдаги қоғозлар ерга тушиб, сочилиб кетди. Аста эгилиб, титроқ қўлларим билан қоғоз-ларни бир амаллаб йиғиштириб олдим-у, қаддимни ростламоқчи бўлдим. Аммо энди бошим микрофонга урилиб, уни ерга тушириб юбордим. Гумбурлаган овоз дунёни туггандек бўлди. Бир амаллаб гапимни тугатиб, саҳнадан тушиб кетдим. Юрагим гурсиллаб урар, чанқаган одамдек томоғим қақраб кетганди... Беихтиёр парда четидан ўша кўзлар эгаси ўтирган жойга астагина мўраладим. Назаримда гўё у ҳам бетоқат бўлаётгандек бўлиши керакдек эди. Лекин, афсуски, у ёнидаги одам-га ниманидир бепарвогина гапириб ўтирарди.

Кутилмаган қилиғим, ўйлаган ўйимдан ўзим уялиб кетдим. Мен қанақа уят-сиз хотинман ўзи? Эрим, болаларим бор. У одамнинг ҳам оиласи бордир.

Бошим тинимсиз гувилларди. Мазам қочаётганини баҳона қилиб уйга кет-дим. Бу ердан жилсам ўзимга келарман деб умид қилардим. Лекин кечаси билан тўлганиб чиқдим. Кунлар, ойлар ўтиб борар, кечалари уйқусизлик, кундузлари хаёли паришонлик, юрагим ёниши қолмас, аксинча, тобора ку-чайиб борарди.

Кўзларимни юрсам ҳам, очсам ҳам қоп-қора қошлар остидаги алангага тўла кўзлар жонимни оларди. У ким ўзи? Қанақа одам? Қаерлик?

Бу саволлар жавобсиз эди. Йўлларда ҳам уни излайман. Девонадек кўчаларни бемақсад кезаман. Билмадим, уни топсам нима дейман? Буни ҳатто ўйлаб ҳам кўрмайман. Фақатгина бир кўрсам деган илинж, ўша кўзларга бир бор термилиш истаги мени ўтдан олиб ўтга солади. Ҳайронман, жонимни куйдирган қошларми, кўзларми? Бу нима ўзи? Бу қандай туйғу бўлди? Севгими? Йўғ-ей, шу ёшда-я? Ўттиздан ошиб, қирқ ёшга яқинлашганда-я? Уят-ку! Бўлмаса бу нима? Нега у мени ёндиради? Нега тинч қўймайди?

Мен севиб қолдим.

2-мактуб

Ҳа, мен севиб қолдим. Энди бунга шубҳа қолмади. Бу — аниқ. Мана, бир йилдан ўтди ҳамки, мен на роҳат, на азоблигини аниқлаб бўлмайдиган ғалати, мен учун нотаниш бўлган бир ҳисни бошимдан ўтказяпман. Девонага ўхшайман. Ўзимни босишга қанча уринмай, юрак ўз қафасига сиғмайди. Севги қўшиқлари жонимни ларзага солади. Муҳаббат ҳақидаги сатрларни энтикиб ўқийман. Шундай пайтларда кўз ўнгимда ўша кунни кўрганим — қошу кўзлар пайдо бўлади. Бу севги бўлмай нима? Ҳа, бу — севги. Уяту номус билан йўғрилган севги! Ахир, ўзимники туриб, бировга тегишли бахтга кўз тикдим. Йўқ, кўз тикканим йўқ, ўзим хоҳламаган ҳолда севиб қолдим. Нима? Мен айбдорманми? Ахир мен шундай бўлишини истатаганим йўқ-ку!

Энди йўлларда ҳам уни излайман. Йўқ, ҳеч қаерда кўринмайди. Тавба. У одамиди ёки рўё, эҳтимол, шайтондир? Мени йўлдан уриб гуноҳкор қилиш учун ақлимни олгандир. Нима бўлса бўлди, мен севиб қолдим.

Айбим нима?

3-мактуб

Мана, йилларни қувиб йиллар ўтиб кетяпти. Олти йил бўлди. Азобларга, афсусларга тўла олти йил... Бу орада фарзандлар улғайди. Ҳамиша бўйи бўйимга тенглашиб қолган қизим, овози дўриллаб қолган ўғлимга кўзим тушганда, турмуш ўртоғим билан сўзлашганда айбдорлик ҳиссини туйишдан эзилиб, чарчаб кетдим. Болаларни ғалатироқ қараб қолишса юрагим шув этади. Турмуш ўртоғим сал товушини кўтарса, совуқ терга тушиб кетаман. Тавба, нега ахир? Мен нима гуноҳ қилдим?

Бу орада ёстиқдошим оғир бетобланиб, ётиб қолди. Оила юки ёлғиз елкамга тушди. Шифохонама-шифохона югуриш, фарзандлар каму кўстини бутлаш, ишхона ташвишлари анчайин қийнаб юборди. Узундан-узун зерикарли кечаларда бедору хуноб ҳолда йиғлаб чиқаман.

Врачлар муолажаси, югуриб-елишларим самарасиз кетди. Умр йўлдошим вафот этди. Лекин барча азобларим олдинда экан. Энди кечалари у менга термулиб тургандек, “Ҳаммасига сен айбдорсан!” — дея зорланаётгандек туюлар эди. Бир азобим ўн азобга айланди.

Эй, худо! Пешонам шунчалар шўрми? Мен гуноҳ қилмадим-ку! Хиёнат кўчасига кириш нари турсин, ҳатто унга назар ҳам ташламадим-ку!

Дилимга ўзинг оташ солдинг, бунинг эвазига нечун энди бунча қийнайсан? Гуноҳим нима? Айбим нима?

Мен сизни яна кўрдим.

4-мактуб

Азизим, бугун сизни яна кўрдим. Энди кўришдан бутунлай умид узган, кўзимга кўринган шунчаки бир хаёл, деган қарорга келган бир пайтимда...

Орадан саккиз йилдан ортиқроқ вақт ўтганда... Оҳ!.. Жонсизланган оёқларим мени тескари томон судраб борарди-ю, қалбим, вужудим сиз сари интилишини кўймасди.

Қанийди, андиша туйғуси руҳимни қафасга солмаган бўлса-ю, кўксимни ёриб чиқиш учун бетоқат талпинаётган юрагимни оёғингиз остига қизил лолодек пояндоз қилсам. Афсус, шу қадар бахтсизманки, туйғумни бировларга билдириш у ёқда турсин, ҳатто ўзингизга изҳор қилишдан ҳам маҳрумман.

Сиз эса... Сиз эса бепарвогина юриб келдингиз, ҳа, мурда каби қотиб қолган танам олдидан ҳатто бир қиё боқмай ўтиб кетдингиз..

Эй, худо! Қачонгача чидайман? Қачонгача ҳижрон аталмиш бемехр жаллод совуқ пичоғини томоғимга тираб жонимни олади? Қачонгача ёнган юрагимни ноумидлик кўзёшларида чўмилтираман?

Бугун сизни яна учратдим. Унутаёзган, кўришдан умид узаётган бир пайтим йўлиқдингиз. Бу нима? Бахтми, бахтсизлик? Нима бўлса бўлмайдами?! Муҳими, бугун дийдорингиз насиб қилди.

Сўнги мактуб

О, Муҳаббат! Сен менинг ҳаётимга жуда кеч кириб келдинг. Шу қадар кечки, бу ҳақда ҳатто ўйлашнинг ўзи ҳам ноўрин туюлади. Чиндан дил саройим эшигидан бемаврид мўраладинг. Сарой эгасидан сўраб ҳам ўтирмадинг, бемалол кириб келавердинг. Фақат кириб келдинггина эмас, уни бутунлай эгаллаб, ягона хоқону султон бўлиб олдинг.

О, муҳаббат! Сени кимлар қандай таъриф қилмаган? Бевафо ҳам дейишди, вафоли ҳам. Ёлғон ҳам дейишди, шайтон ҳам. Сенга маъбуд каби сизинглар, сен учун жондан кечганлар ҳам бўлди. Сен бевафо деганларнинг ўзлари ёлғон, шайтон деганларнинг ўзлари шайтон эканликларини исботлаб яшайвердинг. Сени деб жондан кечганларга жон бахш этдинг. Маҳбуб деб билганларга меҳр бердинг. Фолиб ошиғу маъшукқа дунё жамолини кўрсатдинг.

Сен, кимлар нима деб атамасин, дунёда яғонасан. Сен, ниҳоят, мени ҳам борлигинга ишонтирдинг.

Яғонам! Самимий туйғуларимни ошқора айлаб, муҳаббат қудрати ва сеҳри ҳақида фикр юритиш орқали сизга мурожаат қила бошлаганимга ҳайрон бўлманг. Чунки мен ўзимни меҳрингиздан айро тасаввур қила олмайман. Дилимни муҳаббат ишғол қилган куни асли сиз кирдингиз. Ёки, аксинча, ҳаётимдан сиз ўрин эгаллаган ондан бошлаб муҳаббат жонимга ҳамроҳ бўлдими? Билмадим, билмадим. Аниғи шуки, энди фақатгина сизни деб нафас оламан. Сизни деб яшайман. Сизни деб куламан. Сизни деб йиғлайман. Сиз эса бу дунёда ёдингиз билангина тириклик нафасини сезиб турган аёл борлигини билмайсиз. Бу — менга алам қилади, жудаям қайғули! Баъзан ёнингизга боргим, кўксингизга бош қўйиб дардларимни айтиб-айтиб йиғлагим келади. Аммо бу фақат хаёл. Бундай оғир дақиқаларда худодан ўзимга ўлим тилайман.

Алвидо, сўнгсиз азоблар! Сизга ҳам алвидо, эй ушалмас орзулар, оғриқли армонлар!

Тамом, ҳаммаси тамом бўлди.

* * *

Азиз ўқувчим! Сиз билан шу ерда хайрлашсак ҳам бўлаверар эди. Лекин ҳикояга нуқта қўйдим-у, барибир, нимадандир кўнглим тўлмаётганини сездим. Анча кун бошим ганғиб юрдим. Охири ўша етишмаётган нарса нима эканини топдим. Мактуб эгаси вафот этганини эшитган эдим. Шундай экан, ота-онасиз қолган фарзандларнинг кейинги ҳаётини билмагунимча кўнглим қандай тинчсин. Муҳаббат опа (худо раҳматига олсин) ҳовлисини сўраб-сўраб топиб бордим. Остонада мени кутиб олган чиройликкина, келишган келинчак катта ўғилнинг хотини бўлиб чиқди. Опа ягона қизини ҳам турмушга берган экан. Кенжа ўғилни эса акаси уйлабди.

Ёшлар тинч-тотув яшаб юришгани кўнглимни ўстирди. Улар муҳаббат нуридан баҳраманд эканига ишониб, руҳим кўтарилиб қайтдим...

Юлдузлар юрагим тубида ёнар

Насиба ЮСУПОВА

* * *

Ой — осмон бағрига чекилган имзо,
Жоним жонинг узра жон топган чечак.
Турфа бўёқларнинг таваллудидан
Бўй чўзиб, қад ростлаб боради юрак.

Жоним пардасига ўралган руҳдай
Соғинч эшигини қоқади оғриқ.
Ҳеч озор етмагай завоқларимдан,
Ҳеч нарса топмадим кўнглимдан ортиб.

Томирим дарёси лолазор янглиғ,
Қалбинг китобидан очган саҳифа.
Кўзингдаги мунглар менинг исмимми,
Сочингдаги қорлар менга дафина...

Юлдузлар юзларин кўз-кўз қилгайдир,
Юлдузлар юрагим тубида ёнар.
Ой — осмон бағрига чекилган имзо,
Соғинч — зумраднафас майсадай қамар.

Сенинг бу дунёдан не хабаринг бор,
Вужуд эҳромлари қулаш пайида.
Ҳаёт тилсимлари мангу донишманд,
Исминг — умримдаги буюк қоида.

Ой — осмон бағрига чекилган имзо...

* * *

Ёмғирга ёлвориб топганларим кўп,
Феруз томчиларга раҳматим бисёр.
Ҳатто шу изғирин олатасирда
Гулга кирай деган умидларим бор.

Вужудим ишқ деган оловда ёниб,
Шамоллар учириб кетдилар кулим.
Кўнгил осмон эди... Ёмғир сўрасам,
Тоғлар тиз чўкдилар, бош эгиб турдим.

Менга даракларинг мангу муборак,
Сенинг йўқловингдан юрак осмонда.
Мен сенга умримни бахшида этай,
Сен зарранг, томчингни раво кўрганда.

Фалак кўзёшларинг оловлар тўкди,
Елларинг учирди елдек умримни.
Мен қачон умримга қўшибман, айтгил,
Ёмғирларсиз ўтган битта кунимни?

Сенинг ташрифингдан топганларим не,
Йўқотганларим не, айтгин, ёмғиржон?!

* * *

Мен кўшиқ, куй бўлмоқ истадим,
Ўзимдан топмагач ўзимни.
Осмонлардан қидириб кўрдим,
Кўкларга туташган кўнглимни.

Камалаклар излаганим рост
Ошиқларнинг дил тўрларидан.
Лойиқ малҳам топилмади ҳеч
Муҳаббатнинг қалб қўрларидан.

Ёмғир бўлиб ёгилавердим,
Булут бўлиб оқардим гоҳи.
Юрагимга кўчиб ўтдилар
Чақинларнинг ўтли титроғи.

Шитирладим, шовулладим, бас,
Рухимдаги кўчкилар кўчди.
Юрагимга жойлашиб бўлгач,
Суронларнинг товуши ўчди.

Мен куй бўлдим, чалинавердим,
Яшаб қолдим шу сонияларда.
Кейин эса бўлиниб кетдим
Катта-кичик симфонияларга.

* * *

Тазарру пойида гуллаган каби
Йиртиб ташлаяпман ниқобларимни.
Азизим, сен фақат тўғриси айт,
Менинг кўзимдаги бахт бизга камми?!

Умримни тўладим, жонимни бердим,
Рухим кўчаётир булут сингари.
Худо юрагинга бир олов солсин,
Юзимдаги бахтни кўрганинг каби.

Омонат сўзларинг борлиги учун,
Менинг юрагимдан жой олди тўзим.
Сен қайси имлода таълим олгансан,
Пешонамдан ўқи бахт деган сўзим.

Биламан, бу йўллар сенга танишдир
Ва яшаб кўргансан бу титроқларни.
Кўзларимдан ёшлар сизиб бормоқда,
Маҳкам қучиб бахтнинг оёқларини.

Кўзимдаги сўроқ, қалбда ғам билан
Бахтсиз бир аёлга ўхшатма мени.
Мен сенинг пойингга сочилиб кетиб,
Энг гўзал бахт бўлиб гуллагим келди.

* * *

Нур қадар дилингга туташа туриб,
Тўлдирдим юрагим бўшлиқларини.
Шу лаҳза ич-ичдан йиғлагим келди,
Тинглаб майсаларнинг қўшиқларини.

Менга очилмаган у қайси эшик,
Мени йўлатмаган қайси бандаргоҳ?
Шу бугун майсалар кўлидан тутиб,
Ўзимнинг ҳолимдан бўляпман огоҳ.

Гоҳо тупроқ узра кетдим сочилиб,
Ўйладимки, ўсиб чиқаман осон.
Сенга шу қадар кўп азоб бердимки,
Раҳмат, мени ташлаб кетмадинг, осмон!

Тушун, бунда ҳамма нарса қоришиқ,
Тушун, бунда ҳамма нарса оловли.
Ишонмайсан, тирик қолишим учун,
Исминг юрагимнинг музларин ёрди.

Нур қадар дилингга туташа туриб...

... Орзу тўларкан дилга

Носиржон ЖУРАЕВ

ЭТЮД

Оқшом сув таралган маъсум далалар
Улкан чилтор каби ястаниб ётар.
Шу соз энг муаззам куйларни чалар,
Шу соз хотирамни қайта уйғотар.

Аммо сув бошини беркитди мироб,
Ҳали кўк бағридан юлдузлар ўчмай...
Кейин хотирамни куйдирди офтоб,
Чилтор сингиб кетди жўяклар ичра...

ҲИЖРОН КЕЧАСИ

Стулга ўтирди бир оғир соя,
Тамаки буюрди ва аччиқ қаҳва.
Унинг оёғига тиз чўкди роял,
Маҳзун куй бошлади муҳаббат ҳақда:

“Армону ҳижронлар келса устма-уст,
Азобу изтироб турса ёнма-ён.
Ҳукм қил, бир бора бўлай юзма-юз,
Мени ўтмиш билан боғла, художон!”

Белларини маҳкам боғлаб пардалар,
Моҳир раққосадай этдилар хиром.
Бир нуқтага боқиб қотди лампалар,
Кўрсатиб машшоққа чуқур эҳтиром.

Кейин ёришди тонг — тугади концерт,
Ноталар дафтарин отди бир четга.
Сўнгги умидлари узилди чирт-чирт,
Эҳтиёж қолмади бошқа концертга...

НАМАНГОН

Ҳар гал қайтганимда бу қора ерга,
Шаҳар оқ ятакда қошимга чиқар.
Чуқур синч солади менга билдирмай,
Бошимдан ўтганин кўзимдан уқар.

Мен эса, зил кетиб бораман, яъни,
Кўксимга қўрғошин куйилётгандай.
Соғиндим деганим, келдим деганим,
Унга миннат бўлиб туюлаётгандай.

Намангон — онамга ўхшаган шаҳар,
Онамдек яшириб ўтдинг дардингни.
Ўғлинг келяпти, деб эшитган маҳал
Рўмолинг учига ёшинг ардингни?!

Боқсам, юзингдаги қуюқ ажиндан
Бўлак-бўлак бўлиб илганар тарих.
Жангда арқон учун кестан сочингдай
Қорадарё бўлиб тўлғонар тарих.

Патқаламда қўйиб гажакдор имзо,
Фитналар тузганда Аҳмад Танбаллар,
Ахси қирларидан Умаршайх Мирзо
Ҳар кун қулаб тушар юрак чангаллаб.

Мулла Бозор Охун — кўҳна пирхона,
Қанча авлиёга мударрис, устоз.
Шикоятхонамас, шоир, шеърхона
Бўлган кунларингда яйраганинг рост.

Қайси бир муаззам, қутлуғ саҳарда
Худо ихлос билан қорган зувала.
Шунданми, ҳар куни Эски шаҳардан —
Бомдоддан қайтади Машраб бувалар?!

Бугун икки қадам биз билан Сибирь,
Бориб-қайтиш мумкин бир кун ичида.
Аммо, ҳануз Усмон йўл қарар дилгир,
Туйнукдан термилиб оёқ учида.

Ҳаёт қайта-қайта яшарар экан,
Такрор-такрор орзу тўларкан дилга.
Бугун олийгоҳга қатнаган укам
Ибрат домла бўлиб кўринар менга.

Намангон – мен учун бир умрлик йўл,
Намангон, мен учун барҳаёт гулсан.
Онажон, мен энди улғайган ўғил,
Кўзёшинг яширма ёнингга келсам.

АФСУС

Толиқдим,
бағримдан шамолинг ўтсин,
жисмим тўзғиб кетсин,
энди арзимас.
Менга деса, бари қолмайми ўксиб,
яшаш – бу менинг қарзиммас.

Хаёл потраб кетар
чироқнур каби,
деворга урилиб синар нигоҳим.
Азоблар – ўзимнинг кутган талабим,
ўзимга ёқади гуноҳим.

Афсусим –
оғриган жойим жонимдир,
сен ҳақда ўйлашга ҳамон қодирман.
Кимга ташлаб кетсам экан ёдимни,
қандай кечсам экан хотирдан?!

ДЕНГИЗ

Эҳтимол тўфондир, тошқиндир балки –
Бехос денгиз босиб кирди хонамга.
Умиду соғинчлар сув узра қалқди,
Мен ҳам улгурмадим ташлашга лангар.

Лиммо-лим сув бўлди тўртта томоним,
Деворлар шўнғиди манжлар тубига.
Мен эса, кўзимга кўринмай жоним,
Денгизга маҳлиё бўлгандим бу гал.

Нақ ўлим қошида турардим, баски,
Ҳаётимни босиб келарди хатар.
Аммо юрагимда бор эди таскин,
Ахир, хонам катта эмас у қадар.

Элас-элас кўрдим чеҳрангни шунда,
Шовқинлар остида нимадир дединг.
Бир баҳя қолганда фарқ бўлишимга,
Денгизни турмаклар уйга жўнадинг.

МЕЪЁР

Тортиброқ боғласам одатдагидан,
Сиртмоққа айланиб қолар бўйинбоғ.
Ҳатто меъёр сақлаб чойнинг рангида
Ичмасам, тушармиш жигаримга доғ.

Қара, ҳар нарсада ўлчов бор шаксиз,
Ҳаддидан ошмайди ҳаёт дегани.
Аммо нега сенинг қийноғинг чексиз,
Нега меъёр билмай севаман сени?!

Абдулла ШЕР

«МАЖНУНТОЛ ТАГИГА ЎТҚАЗИНГ МЕНИ...»

Ўн беш ёшда эдим, саккизинчи синфда ўқирдим, шеър машқ қилишни бошлаганимга кўп вақт бўлган эмас. Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўргалар қабалида, қисқа вақт ичида қалин дафтарлардан бирини тўлдириб ҳам улгурганман. Уйимизда болаликдан шеър тинглаб ўрганганим учун мумтоз шеърятимизни анча-мунча дуруст биламан, лекин замонавий шоирларни кўп ўқиган эмасман. Энг севган китобларимдан бири Миртемирнинг бичими кичкина, бироқ қалин муқовали, ўзи ҳам қалингина, 1947 йилда нашр этилган “Танланган асарлар” тўплами эди.

Тагига беда сепилган боғимиз бўларди, ўша боғда гоҳ айланиб юриб, гоҳ кўм-кўк бедаларга бағримни бериб, мутолаа қилардим. Айниқса, Миртемирнинг ўша китобидаги: “Бугун ўн беш яшар йигитдай шўхман...”, деб бошланган шеъри менга бошқача таъсир қиларди, қалбимга қувонч, орзулар тўла шукуҳ бағишларди. Ўзим ҳам ўн беш яшар эдим-да, эҳтимол шунданми, ҳар ҳолда, шу шеърни қайта-қайта ўқирдим...

Орадан икки йил ўтгач, машқларим ҳам сал эпақага келиб, вазну қофияси жойига тушиб қолганга ўхшарди, у пайтда ўзим ўнинчи синфда ўқирдим. Кунлардан бирида, ўзимга ёққан уч-тўрт шеърим ва бир неча тўртликларимни ўқувчилар дафтарининг ўртасидан олинган икки вараққа орқа-олди қилиб кўчирдим-да, таваккал қилиб, Чиноздан Тошкентга, Ёзувчилар уюшмасига йўл олдим. У пайтда Уюшма 1 Май кўчасида жойлашганди. Мен ҳаяжондан тиззаларим қалтираб, Уюшманинг адабий маслаҳатчилар ўтирадиган бўлимига бордим. Эшик очик эди, зўрға овозим чиқиб, рухсат сўраб, ичкарига кирдим, салом бердим. У ерда мен сувратлари орқали танийдиган ҳурматли адиблар ўтиришарди: бир ёнда Миртемир, бир ёнда Темур Фаттоҳ, бурчакроқда Шотурсун Фуломов. Нима дейишимни билмай, бир четда серрайиб туриб қолдим. Шу пайт, аёл пошналари “тақ-тақ” қилиб, қирқи чиққан чақалоқ билан Саида Зуннунова кириб қолди, чамаси, у ҳам шу ерда ишлар, ҳозир декрет таътилида эди. Ҳаммалари ўринларидан тури-

шиб, чақалоқни кўриб, фарзанд муборак қилишди. Миртемир чақалоқнинг бурнини сал чимчилаб, эркалади-да: “Худди Саид Аҳмаднинг ўзи-я, ё тавба, айниқса, бурни”, — деб ҳазиллашди. Ҳаммалари кулишди. Менга ҳам сал жон кирди, уларга бир оз ўргандим, шекилли, Саида Зунунова чиқиб кетгач, қўлимдаги варақни қалтирабгина Миртемирга бердим. У киши варақни олиб, шу заҳоти ўқиб чиқди, кейин қайтадан яна бир кўрди-да, “Оқшом” деган бир шеър ва икки тўртликни ёнига “плюс” белгиси кўйиб, менга қайтарди: “Мана шулар бўлади”, — деди. Сўнг кимлигимни, қаерданлигимни суриштириб, бир-икки маслаҳат ва далда берди. Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Ахир, бир шеъриму икки тўртлигимни шундай катта шоир кўриб, маъқуллаб берганидан кейин, уларни асар дейиш мумкин эди-да, қолаверса, халқ орасида хурмат қозонган ижодкорларни ўз кўзим билан кўриб турардим. Уюшмадан чиқиб бекатга бордим ва у ерда бир муддат автобусни кутиб қолдим. Бир пайт, Шотурсун Фуломов ҳам келди. Иккаламиз адабиёт, шеърият ҳақида гаплашдик, мен билан ҳақиқий ёзувчи тенгма-тенг гаплашаётганидан бутун борлигимни фахрланиш ҳисси қамраб олган эди.

Йўл-йўлакай китоб дўконига кирдим, “Хазойин ул-маъоний”нинг биринчи жилди чиққан экан, биз томонларга кечроқ боради, дарҳол сотиб олдим. Қайтишда йўлқирага пулим етиб-етмаганидан, шаҳарлараро автобусдан манзилга бир бекат қолганда тушиб, у ёнига пиёда кетдим. Қўлимда Навоийнинг китоби, бу кунёда мендан бахтиёр одам йўқ. Миртемир билан биринчи учрашувим ана шундай содир бўлган эди.

Орадан сал ўтмай, Миртемирнинг “Танланган асарлар”и чиқди. Ундаги “Сурат” лирик қиссаси мени бутунлай ром қилиб олди. Бу дoston шеъриятимиздаги биринчи кўклам нафаси эди. Мен, ҳозир, олтмишинчи йиллар бошидаги ўзбек шеъриятида бурилиш ясаган Эркин Воҳидовнинг дастлабки китоблари ана шу кўклам нафасидан руҳ олган деб ўйлайман. 1956-1957 йилларда ёзилган ушбу дostonда инсон қалбига, авваллари эътиборсиз, майда саналган интим ҳиссиётларига биринчи марта мурожаат қилинган ва бу ҳиссиётлар ички бир тугён билан тасвирланган эди. Инсон — олий қадрият, унинг муҳаббати ҳам, дардлари ҳам қадридир — мана дostonнинг асосий ғояси. Шунинг учун ҳам у, гарчанд, композицион жиҳатдан эркин, қалб парчаларидан ташкил топган бўлса-да, ниҳоятда пухта бадиий яхлитлик сифатида кишини лол қолдирарди. Ундаги тасвирлар, тимсоллар ва ташбеҳлар жуда ўзига хос, бўртиб кўзга ташланарди, асарда доимо ижодкор учун зришилиши қийин бўлган бадиий соддалик ўзининг олий шаклини топган эди. Тошлон ва Ойсулув оқ мрамрдан ясалган, бироқ жонли, ҳаракатдаги қиёфалар сифатида хотирада ўчмас из қолдирарди, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати жуда ҳаётгий ва, айтиш пайтда, шеърий-шоирона эди. Мен дostonни бутунисича ёд олдим, ўн йиллар чамаси уни айтиб юрдим.

Бу орада шеърларим ва кейинчалик ёқиб юборган дostonимни тўплам ҳолига келтириб, Ёзувчилар уюшмасига почта орқали юбордим, 1962 йилнинг баҳор пайтлари эди, мен туман газетасида адабий ходим бўлиб ишлардим. Август ойининг охирларида ҳарбий хизматга чақирилдим, Шарқий Олмонияга жўнатиладиган қисм сафида бўлганим учун аввал Термиз шаҳрида алоҳида тайёргарликдан ўтишим керак эди. Термиздалигимда уйдан олган хатларимдан бирида Ёзувчилар уюшмаси котиби Рамз Бобожон имзо чеккан телеграмма ҳам бўлиб, унда тўпламим Дўрмонда ўтадиган Республика Ёшлар семинарида муҳокамага лойиқ топилгани айтилиб, мен шу семинарга таклиф қилингандим. Бу телеграмма аввал уйга, кейин уйдан Термизга етиб келгунига қадар анча вақт ўтган ва семинар бошланиб кетган эди. Шу сабабли, ҳарбий бошлиғим: “Уч кун ўтиб кетибди, яна бир-икки кун йўлга кетади, шундан шуёққа боргунингизча семинар ҳам охишлаб қолади, бормай кўя қолинг”, — деди мулойимлик билан. Шундай қилиб, мен семинарга боролмадим. Кейин билсам, тўпламимни Миртемир муҳокамага тавсия этган, мен семинарнинг энг кичик ёшдаги — 19 ёшли қатнашчиси эканман. Бу Миртемир билан менинг иккинчи, сиртдан учрашувим эди.

Ҳарбий хизматни тугатиб келгач, университетга кирдим, кейин ўқишни битирмасданок, “Гулистон” журнаliga ишга жойлашдим. Мен адабиёт ва санъат бўлимида ходим, Саъдулла Сиёев бўлим мудирини эди. Саъдулла Сиёев билан, унинг менга ёзиб берган бир китобидаги дастхатидагидек, “қаймоқлашиб” ишлардик. Саъдулла Сиёев ҳам туркистонлик эди, Миртемир билан гоҳ-гоҳ кўришиб турарди. Бир куни у мени Миртемир йўқлаганини, шу болани бир олиб келгин, кўрайин, деганини айтди. Ёшим ўттизга яқинлашиб қолган бўлса ҳам, мен анчагина тортинчоқ эдим, бундай катта шоир билан қандай гаплашаман, деган истиҳола туфайли унинг гапини қулоғимнинг ёнидан ўтказиб юбордим. Орадан бир-икки ой ўтгач, Саъдулла Сиёев мени Миртемир тагин сўраганини айтди. Хўп дейишга хўп дедиму, лекин яна тортинчоқлигим панд бериб, тайсаллайвердим. Шунда Саъдулла Сиёев: “Шоир, бу ёғи энди камтарлик эмас, манманлик, кибр бўлиб кетади, шундай улуғ одам сизни кўрмоқчи бўлади-ю...”, — деб танбеҳ берди. Мен тортинишимни айтдим. Саъдулла Сиёев Миртемирнинг ниҳоятда одамшаванда ва камтарин инсон эканини тушунтириб, менга далла берди. Хуллас, яқин кунларнинг бирида узун-қисқа бўлиб, Миртемирнинг уйига бордик. Устоз ош қилдириб, ҳовлидаги олча тагига дастурхон ёздирган экан. Учаламиз аламаҳалгача суҳбатлашиб ўтирдик.

Миртемир мени қайта-қайта сўраганига сабаб — тўртинчи курсдалик пайтида, “Шарқ юлдузи” журнаליда (1969 йил, 7-сон) Сайёрнинг “Ўттиз ёшим” китобига эълон қилинган “Меъёр, тасодиф ва тил” деган тақризим экан. “Кейинги йилларда адабиётимизда дostonчилик катта ютуқларга эришди. Шоир Миртемир “Сурат”ни яратиш билан эллигинчи йиллар дostonчилигида бурилиш ясади”, деб бошланган бу тақризда мен Сайёрнинг китобидан жой олган беш дostonини таҳлил қилиб, уларнинг тўрттасини умуман ярамайди, фақат биттасини — “Бошсиз ҳайкал”ни дoston деса бўлади, лекин унда ҳам анча-мунча заиф ўринлар бор, деган фикрни билдирган эдим. Тақриз аёвсиз танқиддан иборат эди. Уша пайтгача Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Умарали Норматов, умуман, танқидчиларнинг деярли ҳаммаси Сайёр ижодини алоҳида таҳлил қилмасалар-да, ўз мақолаларида унинг номини ижобий маънода, умидли ёшлар сифатида санаб утишарди. Ана шу манзара орасида Сайёрни дostonчи сифатида йўққа чиқарган бу тақриз ёзда ёққан қордек катта шов-шувга сабаб бўлган ва кўпчилик, бу бола ким экан ўзи, деб мен билан кизиқиб қолган эди. Миртемир ҳам тақризимни синчиклаб ўқиб, бу бола тилимнинг учида турган кўп гапларни айтибди, деб Саъдулла Сиёевга ўз фикрларини билдирган экан. Тақризнинг шакли, таҳлил услуби, қиёсларим устозга маъқул тушиб, уни оддий тақриз эмас, ҳақиқий мақола бўлибди, дебди. Бугунги суҳбатимизда ҳам Миртемир тақриз яхши ёзилганини, ундаги чуқур, холисона таҳлилни, дадилликни мақтади ва шу муносабат билан ёшлар орасидаги тақлидчилик тўғрисида сўзлади. Баъзи ёшлар тақлидчилик босқичида қолиб кетаётганини, натижада, улар учун ўзгаларнинг шоирона топилмаларини, ҳатто, услубини ўзлаштириб олиш одат тусига кириб қолаётганини айтди, шу маънода менинг тақризим яхши нарса бўлганини яна бир бор таъкидлади.

Миртемирнинг бу гапларида асос бор эди. Сайёрнинг энг яхши ҳисобланган “Бошсиз ҳайкал” дostonи сўнггида бир ўрин бўлиб, унда муаллиф “Дилкушо” дostonидаги услубдан фойдалангану лекин муваффақиятга эришмаганди. Шу муносабат билан тақризда мен мана бундай деб ёзгандим:

“Муаллифнинг тил борасидаги энг катта камчилиги шуки, у сўзни ҳис қилмасдан ишлатади. Сўзларнинг мантқиқий кучини, салмоғини, маъно урғусини ҳисобга олмайди. Оқибатда, ҳаяжон бирданига нурсизланиб кетади”. Мана, Сайёрнинг энг яхши дoston ҳисобланган — “Бошсиз ҳайкал”идан бир парча:

*Аёл кетди,
Аммо ҳар дилда
Бир гулгула, бир тўфон қолди(!)*

*Аёл кетди,
Аммо ҳар дилда
Бир орзиқиш, бир армон қолди(!)
Аёл кетди,
Кетди бевафо,
Шарпа каби изсиз йўқолди(...)*

Энди шоир Миртемирнинг 1937 йилда ёзган “Дилкушо” дostonидаги худди шунга ўхшаш ҳолатга диққат қилинг:

*Ғарибларнинг ўксик дилида
Бир ўч қолди, беомон қолди. (!)
Ғадоларнинг бадбахт элида
Кўзгалажак бир бўрон қолди, (!!)
Саҳарларнинг мармар юзида
Битта коса тўла қон қолди. (!!!)
Боболарнинг ўлмас сўзида,
Тарихларда шу дoston қолди. (!!!)*

Шу икки мисолни таққослаб кўрайлик. Биринчи парчадаги “Бир гўлгула, бир тўфон” аввал “Бир орзиқиш, бир армон” даражасигача пасаяди, ундан кейинги “Шарпа каби изсиз йўқолди” мисрасига келиб, бутун жаҳон бирданига изсиз йўқолиб кетади. Иккинчи парчада эса, аксинча. Унда сўзнинг салмоғи тобора ортиб боради, мисралар борган сари ҳаяжонни кучайтиради. Ниҳоят, ҳаяжон ўзининг энг юксак нуқтасига кўтарилгандагина, шоир яқун ясайди: “Тарихларда шу дoston қолди”.

Ўша кеча, ўша суҳбат бугунгидек эсимда, доим кўз олдимда туради: олча барглари оралаб, тушиб турган чироқ нурида, оппоқ дастурхон атрофида гурунг боради, кўпроқ Миртемирни эшитамиз. Гоҳ-гоҳ суҳбат орасида устоз бир зум хаёлга чўмиб, олдидаги қоғоз салфетакага кўрсаткич бармоғи билан арабча нималарнидир ёзган бўлади, Саъдулла Сиёев менга имлаб, кулиб қўяди... Суҳбатимиз ширия эди, анча чўзилди, лекин мен Миртемирга у киши бундан ўн йиллар муқаддам бир шеър у икки тўртлигимни мақуллаб берганини, ундан сал кейин, нашр юзини кўрмаган илк тўпламимни Республика Ёшлар семинари муҳокамасига тавсия этганини айтмадим, истиҳола қилдим. Миртемир бизни кузатар экан, менга энди қадронлардек: “Абдуллажон, келиб турунг, йўқ бўлиб кетманг” — деб хўшлашди.

Шундан кейин гоҳ-гоҳ Миртемирни зиёрат қилиб турадиган бўлдим.

Миртемир сўнгги шеърларининг кўпчилигида ўзи туғилган, болалиги ўтган Туркистон томонларни, она қишлоғини кўмсарди, унинг гўзаллигини ҳам ўзи учун, ҳам китобхон учун яна бир бор қайтадан кашф этарди.

Миртемир жиддий, айни пайтда, хушчақчақ, мағрур, айни пайтда, камтарин инсон, ажойиб суҳбатдош эди. Шоир сифатида ўз қадри, ўз ўрнини яхши билсада, бироқ, ҳеч қачон мен зўр шоирман деган эмас, доимо ўзидан, ёзганларидан кўнгли тўлмасди. Эсимда, мен қайсидир бир байрам муносабати билан “Гулистон” журнали учун шеър ёзиб беришни илтимос қилдим. Миртемир рози бўлди. Муддат келиб, шеърни олиб келгани бордим. Устоз менга бир варақ газета қоғозига, ҳар бир ҳарфи аниқ, катта, чиройли қилиб ёзилган шеърни тутқазди. Тутқаза туриб: “Шеър, назаримда, ҳали қиёмига етмади, Асқадга айтинг, ўзи яхшилаб жиддий таҳрир қилсин”, — деди. Мен келиб, Бош муҳарриримиз Асқад Мухторга Миртемирнинг гапларини айтдим. Асқад Мухтор мийиғида кулиб қўйди-да, шеърнинг бирор ерига қалам урмай журналга тушириб юборди. Шеър чиққанида, Миртемир менга кўнғироқ қилиб, раҳмат айтди-да, сўнг: “Асқадга менинг гапимни етказганмидингиз? Нега Асқад қалам тегизмади, ҳали шеър у қадар пишиб-етил-

маган эди-ку!” – деди. Мен: “Гапингизни Асқад акага етказганман, лекин у киши шеър ўзи яхши экан, деб қалам урмади”, – дедим. Барибир, Миртемирнинг кўнгли тўлмади. Шеърни ҳар нарсадан улуғ ва қутлуғ санаб, уни ўзига қул деб эмас, ўзини унга қул деб ҳисоблаш, ижодни бир умр шеър ёзишни ўрганиш жараёни, бир умр мукамалликка, гўзалликка интилиш деб билиш Миртемирнинг нафақат ҳаётини тамойили, балки яшаш тарзи эди, ундаги камтарликнинг моҳияти ана шу ақидага бориб тақаларди.

Миртемир ёшларга алоҳида эътибор билан қарарди, уларни “киприкларим” деб атарди. Уларни танқид қилганида танқиднинг тагидан меҳр, эзгу тилак уфуриб турарди. Ёдимда, Ёзувчилар уюшмасининг ёшлар семинарида Отаёрнинг илк китоби муҳокама қилиналган бўлди. Янглишмасам, 1974 йил эди. Семинарни Ёзувчилар уюшмасининг котиби Рамз Бобожон бошқарарди. Асосий маърузачи қилиб мен тайинланган эдим. Нима бўлди-ю, таксида келсам ҳам, андак кечикдим. Шошиб келиб, тўғри ҳайъатга чиқдим. Маърузадан сўнг муҳокама бошланди. Мундоқ қарасам, Миртемир залда ўтирибди. Мен Рамз Бобожонга: “Нега Миртемир ҳайъатда эмас?” – дедим шивирлаб. “Бир неча бор таклиф қилдим, ҳеч унамади”, – деб жавоб берди Рамз Бобожон.

Ўша йиғинда Миртемир минбарга чиқмасдан, залда ўрнидан туриб, чорак соатлар чамаси Отаёрнинг шеърлари ҳақида жуда чиройли гапирди, мақтови ҳам, танқиди ҳам ўринли эди, ҳар бир жумласидан оталарча талабчанлик ва меҳрибонлик гупуриб турарди. Ёш шоирнинг шеърларини, аслида, дурустроқ ўқимасдан, у ер-бу еридан чўқилаб, китобни ерга уришга ҳаракат қилган баъзи “танқидчилар” Миртемирнинг сўзлари ва таклифидан кейин тинчиб қолишди. Китоб семинар йиғилишини қарори билан нашрга тавсия этилди.

Миртемирнинг энг ёмон кўргани ўзгаларнинг шеърини топилмаларини ўзлаштириб олиш эди. Мақолаларида ва суҳбатларида шу масалага тез-тез тўхталарди. Суҳбатларидан бирида: “Катта ёзувчиларда ҳам такрор, қайтариқлар кўп. Бу китобхонни кўзга илмаслик, ўзига талабчан бўлмасликнинг оқибати. Таъсир, назира – булар биринчи қадамлардагина сал кечириш мумкин бўлган гап. Тажрибали

ёзувчиларда учраши бу гуноҳ”, – деган эди. Бу ўринда, у бунақа ҳолатни кисса-вурликка ўхшатади. Жўн ҳайқириқларни, олди-қочди, ўткинчи гапларни шеър деб тақдим этишни назмбозлик деб атарди. Ёшларни устоз ана шу иллатлардан қочишга ундарди.

Миртемир Ватанни, ўз халқини чин дилдан севарди. Ўзбекистон учун, ўзбек учун бутун умрини бағишлаган, шу юрт, шу халқ деб гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб ўтган улкан шоир эди.

Миртемир ҳамма нарсага, шу жумладан, ҳақиқий шахс бўлишга ҳам чеклов қўйилган, исон индивид сифатида ўзини эркин кашф этиш имконидан маҳрум этилган шўролар даврида яшаб, ижод этди. Сургун азобини ҳам, кўрсатмалар асосида шеър ёзиш азобини ҳам бошидан кечирди. Лекин букилмади. Мана бу сатрларни ўшанга ишора, тўғрироғи, ўзига хос исён деб аташ мумкин. Улардаги ички бир дард, ҳайқириққа айланган фарёд ҳар қандай лоқайд одамни ҳам сергаклантиради, кишини титратиб юборади:

*Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим.*

Мен ҳозир ҳам Миртемирнинг китобларини қўлимдан қўймайман. Илк шеърларимни кўриб, маъқул топиб, дастлаб менга далда берган, кейинчалик отамдек қадрдон бўлиб кетган бу улуг инсон ва улкан шоирни доимо соғиниб яшайман. Ушбу хотираларимни ўша соғинч овози билан – устоз вафот этганида, унга бағишлаб ёзган шеърим билан якунламоқчиман:

*Ҳатто сўнг нафасин юртга бахш этди –
Январ осмонига қуёшдек тутди;
Гарчанд олис эди қулф урган баҳор,
Эриди музлаган қалбларда ҳам қор.
У кетди қаҳратон бағрини тилиб,
Баҳорни бизларга васият қилиб;
Кетди мажнунтолни қидириб ёлғиз,
Эргашидик ортидан унсиз, қайгули.
Қошида бир лаҳза тик туриб, сўнг биз
Мажнунтол тагига ўтқаздик уни!..
Ажаб гардун экан бу сирли фалак;
Дийдор рамзи экан оний камалак,
Киприклар яшаркан кўзни соғиниб,
Тил ҳам ҳаёт экан сўзни соғиниб,
Тўлқинни соғиниб яшаркан қирғоқ,
Соғинчдан иборат экан яшамоқ.
Ҳатто шеърят ҳам соғинч тутқуни –
Ўқини бой берган салқи ёй мисол...
Мажнунтол тагига ўтқаздик уни,
Мажнунга айланиб бир оҳ тортди тол...
Йиғласин энди тол аталган Мажнун,
Йиғламоқ ҳуқуқи ундадир бугун...
Соғинчдан иборат экан яшамоқ...*

Олимжон ХОЛДОР

«НОВВОТНИНГ ДУРИ...»

... Миртемир домланинг элик ёшлиги Ёзувчилар уюшмасининг Ҳамид Олимжон номидаги адабиётчилар уйида ўтказиладиган бўлди. Андижондан мен ҳам бордим. Домла билан юбилей йиғилишига бир оз кечроқ келдик. Зал тўла одам. Ўша йиллари ҳамма мажлисларда тўрда ўтирувчилар яна тўрда. Юбилярнинг ўзлари эса ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаётир. Шу вақт, мажлисга раислик қилувчи киши юбилей кечасини очиқ деб эълон қилди. Аммо, Миртемир домла тўрда йўқ эди.

— И-э юбилярнинг ўзи қаёқда?

Залнинг ҳеч кимга кўринмайдиган жойида, қисинибгина ўтирган Миртемир домлага кўзи тушган мажлис раиси дарҳол уни юқорига таклиф қилди. Миртемир домла ўтирган жойларидан: “Бошлайверинглар, мен шу ердаяман!” — дедилар. Ҳамма ортга, Миртемир домлага қаради, қарсақлар янгради.

* * *

Бир куни Миртемир домла кечки пайт “Тошкент” меҳмонхонасининг биринчи қаватидаги ресторанга мени таклиф қилиб қолдилар. Бормасликнинг иложи йўқ. Аммо, камхаржроқ бўлганим учун хижолат чека бошладим. Фақат поезд чиптасига етадиган пулим қолган эди. Начора! “Нима бўлса, бўлди!” — дедим-да, бордим. Ресторанга кирдик. Домла ўчакишгандек, хилма-хил овқатларни, ичимликларни буюрдилар. Мен овқатни едимми, овқат мени едими билмайман. Бу ҳам етмагандек, кўшни ўриндиқда ўтирган аллақандай нотаниш хўранданинг пули камлик қилдими, официантка унга ўдағайлай бошлади. “Бойвачча йигит, пулингиз етмаса нима қилардингиз бу ерга кириб?” Домланинг қулоқлари анча оғир бўлса-да, бу масхараомуз гапларни, назаримда, мендан ҳам яхшироқ эшитдилар. Домла официанткани қақриб, хўрандага кўшимча овқатлар ва ичимликлар буюрдилар. У йигит ҳайрон. Мен эса ҳеч нарсани англамас эдим. Шунда, Миртемир домла менга зимдан қараб, мийиқларида кулиб қўйдилар-да: “Ҳайрон бўлманг, йигитликда бу хил воқеалар бўлиб туради. Мен бугун китобга катта пул олганман, ҳеч чатоғи йўқ, хижолатчилик чекманг”, — дедилар.

Хуллас, ҳалиги нотаниш хўранданинг еган-ичганигача ҳаммасининг ҳисоб-китобини ҳам домла тўладилар. У йигит чиқиб кетаётиб, биз ўтирган столга келиб, домланинг кимлиги, исми-шарифини сўради. Домла ҳеч нарса демедилар. Фақат:

“Бўтам, бундай ҳолат менда ҳам бўлиб туради. Ҳеч хижолат бўлманг!” — дедилар, холос. Шундай қилиб, устоз ўша оқшом мени поездгача кузатиб қўйдилар.

Орадан беш-олти ой ўтиб, яна Тошкентга йўлим тушди. Устознинг ҳовлиларида ўтирибмиз. Бирдан ўша нотаниш хўранда эсимга тушиб, йигитдан гап очиб қолдим. Домла қотиб-қотиб кулдилар ва бўлиб ўтган воқеа тафсилотини бир бошдан айтиб бердилар:

— Бир куни, — деб гап бошладилар домла, — дарвоза тугмаси жиринглаб қолди. Очсам бир нотаниш йигит турибди. Уйга таклиф қилдим. Шоир ёки ёзувчи бўлса керак, деб ўйлабман. Ташқарида бир юк машинаси ҳам турарди. Йигит: “Домла, сиз мени танимадингиз-а?” — деди. “Йўқ, бўтам! Шоирмисиз?” — дедим, у қотиб-қотиб кулди-да: “Мен, ўша, бундан бир неча ой олдин ресторанда сизни хижолат қилган йигитман, ўзингиз исми-шарифингизни айтмасангиз ҳам одамлардан сўраб билдим. Сиз Миртемир домласиз, шундайми?” “Ҳа, шундай!” — дедим. «Йигит ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб машинадан қовун-тарвуз, убуларни тушириб, уйимизга таший бошлади. У менинг “тўхта-тўхта”мга ҳам кулоқ солмади. Ҳамма нарсани ташиб киргач, мендан дуо олиб, хайрлашди. Энди мен, ўша йигитнинг қаерлик эканини исми-шарифини сўраб қолмаганимга хижолатдаман», — дедилар устоз.

* * *

Ҳеч қачон эсдан чиқмайдиган яна бир воқеа. Бир куни, домла уйга кечроқ қайтаётганларида уч барзанги йигит йўлларини тўсган:

— Қани, омон қолай десанг узат, пулдан чўз, — деган уларнинг каттаси дағдаға қилиб.

— Пул йўқ! — Домла чўнтақларининг ичу ташини очиб кўрсатганлар.

— Чўз деяпман!

— Марҳамат, ўзларингиз қидириб кўринглар, топганларингиз ўзларингизники бўлсин!

Йўлтўсарлар домланинг ички ва ташқи чўнтақларини қайтадан титиб ташлашган. Ҳеч вақо топишолмаганлар. Шунда, улар: “Сен шоир ёки ўқитувчи бўлсанг керак!” — дейишган.

Домла деганлар:

— Болаларим, тополмадиларингиз, энди, мени уйга олиб бориб қўйинглар, уйдан олиб чиқиб бераман. Уйда пул бор. Ахир, сизларнинг ҳам бола-чақаларингиз бор, тирикчилик қилишларингиз керак-ку!

Йўлтўсарлар бир-бирларига қарашган. Чолнинг қўлидан ҳеч иш келмаслигини фахлаган йигитлар уни қўлтиқлашиб, кўча бошигача бирга келишган.

— Агар алдасанг ёки милицияга телефон қиладиган бўлсанг...

— Мен ҳеч қачон ёлғон гапирган эмасман, ҳозир, шу ерда кутиб турунглар, — деганлар-да, домла уйга кириб кетганлар.

Анчадан кейин домла йигитлар томон кела бошлаганлар. Йигитлар ҳайратга тушганлар. Яқин келиб, бир тутам пулни уларнинг каттасига тутарканлар, шундай деганлар:

— Мана, болаларим! Сизларгаям қийин, бола-чақалик бўлсаларингиз керак?!

Йўлтўсарлар бошлиғи пулни олибоқ, “раҳмат”ни ҳам унутишиб, жуфтакни ростлаб қолганлар.

Марказдаги ресторанга бориб пулни совуришган ва йигитлардан бирининг кайфи ошиб қолганми йиглаб туриб деган:

— Биродарлар, бизлар ҳам одам бўлдикми, ўша чолнинг пулини олиб, едик-ичдик, ундан ҳеч нарса қолмади. Мен бутундан бошлаб бу “ҳунар”ни ташлаганим бўлсин. Йигитлик шаъни шу бўлдими?..

Орадан бир йил ўтгач, учала йўлтўсар домланинг уйларига келишган. Домла эса, бу вақтда ўша ҳангоманинг ҳаммасини унутиб, ўз хаёллари билан банд бўлганлар.

– Хуш келибсизлар йигитлар, бизга қандай хизмат бор, шоир ёки ёзувчимисизлар, қулоғим сизларда, бўталарим!

– Отахон биз ўғрилармиз, йўлтўсарлармиз.

– Тавба, бундай гапларни биринчи марта эшитишим. Ҳеч қачон ўғри: “Мен ўғриман!” – демайди-ку. Қандоқ бўлди тушунмаяпман, бўталарим?!

– Эҳ, отахон, биз бундан бир йил бурун кечаси йўлингизни тўсган ўғрилармиз. Ахир, уйингиздан пул олиб чиқиб бердингиз-ку? Нима деган одам бўлди. Едик, ичдик, ўзимизга таъсир қилди. Ўша, сизни тўсган куннинг эртасигаёқ, бу “ҳунар”ни ташлаб, учаламиз ҳам ишга жойлашдик. Ҳалолдан, меҳнатдан топиб, ўша сиздан олган пулни олиб келдик. Отахон сиз бизни тарбияладингиз, раҳмат, пулингизни олиб қўйсангиз!

– Кечирасизлар, мен ҳеч нарсани эслай олмайман. Бировнинг пулини олишга ҳазар қиламан, ҳеч кимга пул берган эмасман...

Шундай қилиб, устоз, учта йўлтўсарни тарбиялаб, одамлар сафига қўшганлар.

* * *

Андижон сафарларидан бирида Миртемир домла шоир Абдухалил Қорабоевга: “Бозордан новвотнинг дуридан олиб келишини” илтимос қилиб, пул бердилар. Абдухалил Қорабоев бир қоғоз яшиқда тўла новвот олиб келди. Домла жуда хурсанд бўлдилар. “Қани очиб кўрайликчи, дур ҳам икки хил бўлади, оқи ва сариғи, оқи яхшироқ бўлади”, – деб яшиқни очдилар. Абдухалил Қорабоев домлани хурсанд қилганидан жуда мамнун эди. Новвотларни кўриб домланинг пешоналаридаги чизиклар кўпайгандай бўлди. Домла новвотни учга ажратдилар. Икки килограмчасини: “Бу менга. Дур дегани қозонга тегмай ипга теришиб пиширилади. Қолганлари сизга мендан сийлов”, – дедилар. Мен ҳам, Абдухалил Қорабоев ҳам шундан кейин новвотнинг фарқига борадиган бўлди.

* * *

Телефон жиринглаб қолди.

– О-Олимжон, ассалому алайкум, бу мен – Миртемирман. Гап шундай, келаси ҳафта шанба куни тўй, қизни куёвга узатяпмиз.

– Жуда яхши, албатта, бораман. Бизга қандай хизмат бор?

– Андижонлик ҳофиз Фаттоҳонни Тошкентда доврўғи баланд. Иложи бўлса менинг номимдан тўйга таклиф қилсангиз.

– Хўп бўлади.

Устоз билан хайрлашиб гўшакни жойига қўйдим. Энди Фаттоҳонни топишим керак. У нима дер экан. Ҳофиз менинг энг яқин қадрдоним, “йўқ” демас. Тўғри ҳовлисига бордим. Ўғли Имомжон: “Дадам Тошкентда, ҳаваскор моқомчиларни телевизорга олиб кетган, менимча, улар “Дўстлик” меҳмонхонасига тушган бўлсалар керак”, – деди.

Тўйдан икки кун аввал, Тошкентга учдим. Тўйхона эмас, меҳмонхонага йўл олдим. Фаттоҳонга учраб, бор гапни айтишим керак, ахир, ваъда бериб қўйганман.

Меҳмонхона остонасига энди қадам босган эдимки, Фаттоҳоннинг ўзлари ичкаридан чиқиб келдилар. Лотереясига ютуқ чиққан одамлардай суюниб кетдим, кучоқлашиб кўришдик.

– Сизни излаб келдим.

– Йўғ-э!

– Ҳа шундай, Миртемир домлани биласизми?

– У кишини ким билмайди.

– Шу одам сизни тўйга айтган, қизини куёвга узатяпти экан. Эртага тўй.

– Албатта, бораман.

– Мен ҳозир бориб домлани тинчитай, эртага саҳар келиб сизни олиб кетаман.

- Овора бўлманг, уйларини биламан, ўзим боравераман.
- Бирга борганимиз яхшимасми, ҳурматингиз.
- Унда, майлингиз – деди Фаттоҳхон.

Тошкент тўйлари бошқачароқ бўларкан. Таниқли санъаткорлар келишиб, битта-иккитадан ашула айтишиб кетаверар эканлар. Эртаманги ошдан токи оқшомгача шундай давом этаверар экан. Айниқса, кечқурунги базм қизигандан-қизиркан. Навбат Фаттоҳхонга келганда, у овоз кучайтиргични бир ёнга суриб қўйиб, йигирмадан ортиқ кўшиқни бир-бирига улаб ташлади. Ана олқиш, ана қарсақ. Базм тонггача давом этди, ҳеч ким ухламади, домланинг хурсандчиликлари ҳам бир олам эди.

Нонуштадан кейин, домла мени ёнларига чақириб: “Ҳофизни рози қилишим керак” – деб қолдилар. Домланинг хатти-ҳаракатларини фаҳмлаган Фаттоҳхон икки шойи чорсига уч-уч қилиб тугуб қўйилган, базмда тушган пулларни домланинг қўлларига тутқазмоқчи бўлиб:

– Миртемир ака, бу биздан тўйга қўшанч. Сиздан ҳеч нарса керак эмас, – деди.

Миртемир домла ҳайратда гоҳ менга, гоҳ Фаттоҳхонга қараб: “Ажаб, ажаб!” – деб турардилар.

* * *

Тўйнинг эртасига Тўра Сулаймон, Ҳусан Рўзиматов, Фаффор Мўминов ва камина таниқли олим Наим Каримовнинг хонадонига бориб “хордиқ” чиқардик. Қанақа дам олиш? Наим ака бизни меҳмон қилди. Сўнгра карта ташладик. Менинг қўлим баланд келиб, мезбонни ҳам, меҳмонларни ҳам қоқлаб қўйдим. Тўра Сулаймонни ҳатто устибошларигача ютиб олдим.

– Тўражон, энди, бас қилинг, яна ўйнамоқчи бўлсангиз бир шарт бор. Коньякдан бир пиёла ичасиз, ўн сўм бераман.

– Рос-а, ҳеч кимга айтиш йўғ-а?

– Гап битта бўлади, – деди Наим ака жиддий.

Тўра Сулаймон бир пиёла коньякни олди, ўн сўм бердим. У биринчи қўлдаёқ яна ютқазди. Иккинчи, учинчи пиёлага ҳам ўн сўмдан бердим. Аммо, барибир, иши юришмади...

Тонгга яқин қотиб ухлаб қолибмиз. Бир вақт кўзимни очсам, Тўра Сулаймон чўнтақларимни ковлаб: “Ҳеч бўлмаса йўлқира беринг!” – деб илжайди. Кулакула пулларни эгаларига қайтариб бердим...

Эрталаб “Ҳорманг”га тўйхонага бордик. Миртемир домла одатларича бизларни илиқ кутиб олдилар. Нонушта тайёр эди. Бош оғриғи қилдик. Тўра Сулаймон эса аввалгидай ўзини “сўпи” кўрсатиб, сир бермай, “ичмайман” деб турарди. Шунда устоз: “Тўражон, бир пиёла олсангиз биз ҳам ўн сўм берамиз!” – дедилар.

Ўртада шавқли кулги кўтарилди.

* * *

Миртемир домла тайинлаган дориларни олиб, Тошкентга етиб бордим. Таниқли кишилар даволанадиган шифохонадамиз. Касалхонанинг даволовчи шифокори дориларни кўздан кечирар экан: “Мўмиёй асил” деганлари шу, бунақаси аптекаларда бўлмайди, зап топибсиз, домлангизнинг дардига даво шу. Дарҳол қайнатилган сутга қориштириб ичиш керак”, – деди.

Шу хонанинг ўзида дори тайёрланди, домла “мўмиёй асил” аралашмасини ичдилар. “Мазза-ку!” – деб мақтаниб қўйдилар. Сўнгра, озгин қўлларини юзларига суртиб: “Умрингдан барака топ, кам бўлма бўтам!” – деб дуо қилдилар. “Бу йигит шогирдим Олимжон, андижонлик” – деб мени докторга таништирдилар. Оғриқ анча бўшашди, шекилли, домла озгина мизгиган бўлдилар. Анчадан кейин кўзларини очиб: “Ҳеч ухлолмаётган эдим, анча мизғидим, шекилли?” – деб яна дуога қўл очдилар. Устоз, бирдан нима учундир, ҳазрат Навойини эслаб кетдилар.

– Ҳусайн Бойқаро дўсти – Алишер Навоий вафотидан бир ҳафта ўтгач, бомдод намозини ўқиб бўлиб, ташқарига қараса, лопиллатиб қор ёғаяпти, ҳаммаёқ оқ либосда. Кийиниб, дўсти қабрини зиёрат қилиш учун ҳозирлик кўра бошлади. Икки мулозими билан йўлга чиқди.

Ҳусайн Бойқаро даҳма ичида, дўстининг қабри устида йиғлаб турган бир қизга кўзи тушди. Бироқ, унга кўпам эътибор бермади. Қуръон тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортгандан сўнг, қараса, ярим ўкинч, ярим адоват билан ёшли кўзларини унга тикиб турган бу қиз танишга ўхшарди. “Ажабо, бу ким бўлди, ким? Ахир, бу Гули-ку! Гули! У ўлганига кўп бўлган ёки арвоҳмикан?”

Ҳусайн Бойқаро сўз қотмай, ташқарига чиқди. Отини етаклаб ўйлар оғушида анча пиёда юрди... “Айтишларича, бу аёл шоир дафн этилган кундан бошлаб, ҳар куни пайдо бўлар, қабр ёнида йиғлаб ўтирар эмиш. Бу ким? Ҳа, бу севги маликаси, Алишерни шоир қилган ўша Гули эди.

Бундайлар ҳеч қачон ўлмайдилар. Алишер ўлмайди, Гули ҳам ўлмайди. Тириклигида ўз юртида ном таратган бундай зотлар, ўлганларидан кейин дунёга танилади, уларни жаҳон билади. Ҳа, шундай!..”

Устоз Миртемирнинг ушбу башоратли ривоятлари тафсилини кўп йиллар ўтиб, энди-энди англаётгандайман. Бу устоз билан охирги суҳбатимиз ва учрашувимиз эди.

Миртемир домла ўлмайдилар. Домла ҳамиша биз билан, ҳамиша барҳаёт. Бизни қўйинг, кейинги невара, чевара, эвара шогирдлари ҳам Миртемир домла мактабларидан ҳали кўп баҳраманд бўладилар...

* * *

Камина Миртемир домла билан бўлган баъзи учрашувлар, суҳбатлар, шунингдек, ўзим гувоҳи бўлган айрим воқеаларни эсладим, холос. Устоз ҳақида кўп ёзиш, сўзлаш, хотирлаш мумкин.

Ўзбекистон халқ шоири, камтар инсон, устоз Миртемир руҳига ҳамиша таъзим қиламан. У киши мен ва бошқа шогирдлари учун доимо ибратдир. Устознинг ўтнафас лирик шеърларидан баҳраманд бўлаётган мустақиллик даври ёшлари фахр билан Миртемир домлани ўзларига маънавий устоз деб билишларига ишончим комил.

*Билиб қўй, биз ёмон одам эмасмиз,
Бизга қўймасинлар майлига ҳайкал.
Биздан кейин мотам тутинг, демасмиз,
Етар эслаб, лаблар титраса сал-пал...*

Ҳаётилда Борсан...

**Халилла
ДАВЛАТНАЗАРОВ**

БУРГУТ

Баланд-баланд тоғлар, мангу чўққилар,
Бунда ер садоси кўкни забт қилар,
Темирқанот кушлар, амал қилинлар –
Яшашни ўрганмоқ керак бургутдан.

Муҳаббат жуфт қилган ошиқлар каби,
То сўнгги дамгача бир урар қалби,
Жилови-мардликдан, тўғрилиқ-ипи,
Вафони ўрганмоқ керак бургутдан.

Фанимлар кўксига панжа урмоқни,
Бир ёқли бўлгунча саваш қурмоқни,
Жасур, мард, ботирдай қайтмай турмоқни –
Бекликни ўрганмоқ керак бургутдан.

Бўғизланса – қўйдаи маърай билмайди,
Кўзилардай чопиб, қарай билмайди –
Буни хорлик билар, обрў билмайди,
Номусни ўрганмоқ керак бургутдан.

Чақмоқ умри тахлит умридир қисқа,
Ноёб нарсаларда оз бўлар нусха,
Ҳавас қилманг пир-пир учган ҳар қушга,
Мардликни ўрганмоқ керак бургутдан.

Қайсарлик, назокат ака-сингилдай,
Бири-қийин, бири эса енгилдай,

Инсон манглайдаги шўрдан билингай,
Курашни ўрганмоқ керак бургутдан.

Бу қуш қанотида матонат оққан,
Юраги, кўзлари ясалган чўғдан,
Тезлик, телбалиги қолишмас ўқдан —
Учишни ўрганмоқ керак бургутдан.

Қадрига салгина дарз кетса — тамом,
Ўзин тоғдан ташлар, қолдирмас омон,
Етарми жон, бундай эрликка чама —
Ўлишни ўрганмоқ керак бургутдан.

ОШИҚ БЎБ ЯШАНГ

Дунё-шодлик ила мунгдан иборат,
Иқбол таомига қотилмишдир дард,
Ҳар қандай офатдан асрар муҳаббат,
Агар мумкин бўлса, ошиқ бўб яшанг.

Бундай беҳуш қилар шароб йўқ, балким,
Бунча сулув ойна-тароқ йўқ, балким,
Унинг азобидай азоб йўқ, балким,
Лекин, чидаб-тўзиб, ошиқ бўб яшанг.

Умр дарахтига мева боғлатар,
Орзу бўстонида булбул сайратар,
Илоҳий нур тараб, жонинг яйратар,
Ҳақ бўлгингиз келса, ошиқ бўб яшанг.

Билиб туриб бошин савдога солган,
Ким гўдайган, кимдир ғавгога қолган,
Барибир, севгидан бошқаси ёлғон,
Мард бўлгингиз келса, ошиқ бўб яшанг.

Ишқни касб этмаса одамнинг кўнгли,
Гуноҳга ботарсан, бўлмасанг ўнгли,
Тўнғич муҳаббатми ё балки сўнғи —
Барибирдир, севинг, ошиқ бўб яшанг.

Ишқ йўлинда гулмас, қалбни тўшангиз,
Меҳрга лиммо-лим тўлсин қосангиз,
Дунё ҳур, беғубор бўлсин десангиз,
Дўст бўлгингиз келса, ошиқ бўб яшанг.

Ҳайҳот, хоҳиш ила бўлмайди бул иш,
Севмаслик — қалбда бошланган чириш,
Муҳаббат — муқаддас, илоҳий ташвиш,
Қўлингиздан келса, ошиқ бўб яшанг.

ДАРДИНГДАН

Қушиқ

Кўп вақт бўлди, кўнгил кўзгум синганди,
Қалбимда мавжли оқим тинганди,
Дийдор эшиклари тамба қўйганди,
Умидим хазонлар тўқди дардингдан.

Кўзинг — муҳаббатнинг кескир яроғи,
Бўсаларинг — сирли севги шароби,
Соғинчлар — юракнинг титроқ зардоби,
Умрим шу зардобга чўқди дардингдан.

Ҳижрон кўкрагимга солди сўқмоғин,
Қалбимни эзгилаб урди тўқмоғин,
Мунг-ташвишнинг янчиб гиёҳ-кўкноғин,
Кўксимга идишдай қўйдим дардингдан.

Қуршовида қолдим қирқ минг хаёлнинг,
Ҳам раҳатдан, ҳам азобдан пай олдим,
Жонимни бир рўмолчага туёлдинг,
Энди очилмоғим қийин дардингдан.

Шундай, юрак дард — пичоққа қин бўлди,
Қалбимдаги ямоқ магар минг бўлди,
Менинг жоним — қуши қочган ин бўлди,
Пешам — баландга кўз сотиш, дардингдан.

Ҳаётимда борсан, ўзимда йўқсан,
Кўксимда кўмилиб қийналган ўқсан,
Мисли кул остида қўр босган чўғсан,
Эллар қуйиб, юртлар пишди дардингдан.

ЗИЁРАТ

Ҳаёт ташвишлари ҳеч адо бўлмас,
Онажон, ўғлингизда дардларнинг бари.
Биламан, дунёнинг кемтиги тўлмас,
Сизни кўрмоқнинг ҳеч келмайди гали.

Йўл бошласа экан яхшиликлар зап,
Ҳар кун бориб турсам асил маъвога.
Уч юз олтмиш авлиёни оралаб,
Сизни олиб кетсам дейман Каъбага.

Юрагим товланар, ҳапқирар жоним,
Ғариб кўнглингизни қилгали обод.
Ўзга юртга сира тортмас товоним,
Оламда бор экан сиз ва Халқобод¹.

¹ Халқобод — шоир туғилган макон.

Иқболни кўп кутдим кўзим оқариб,
Ўзингиз – эзгулик, меҳрим, паноҳим.
Пир излаб, қўл бериб, ҳажга ҳам бориб,
Минг ювиб-чайгудай борми гуноҳим?

Сизни кўра қўйсам кўнгил боғимга
Энг азиз туйғулар экилмасмиди?
Фаришталар қулоқ қўйиб оҳимга,
Ҳеч гуноҳим қолмай – тўкилмасмиди?

Йўллар бизни шундан айласа йироқ,
Қалбимда “Ватан” деб қоқилар довул.
Сизни кўрсам эди, балки ҳозироқ
Барча зиёратлар бўларди қабул!..

**Қорақалпоқ тилидан
Музаффар АҲМАД таржимаси**

ҚАЙТИШ

Ҳикоя

Салим АБДУРАҲМОН

Оқ тулпор булутлар узра парвоз қилармиш. Исмат фермер ёлларида маҳкам тутиб, “чу, жонивор. чу!” деб бақирармиш. Икки ёнидан қанот ўсиб чиққан тулпор яна ва яна юқорига кўтарилармиш. Лекин шу пайт қанотлари йўқолиб, куйига шўнғиган эмиш.

“Чу, жонивор, чу” деганча уйғониб кетди. Тепасида хотини турарди.

– Тушингизда ҳам от чоптириб юрибсизми? – жилмайди у.

Ҳамон гарангсиб турган Исмат фермер ўзини от устида учиб юргандек ҳис қилар, тушидаги ҳолати юзида яққол акс этиб турарди.

Фермер ҳовлига чиқди. Тонг ёришиб келарди. Уй олдидаги ўрик фарқ пишган, ерга тўкилиб ётарди. Майин шабада эсар, дарахтлар шохида чумчуқлар чириллар, юз қадамча наридан оқиб ўтувчи сойнинг шовуллаши эшитилар, қурбақалар вақилларди. Оғил ёнидаги катакда хўроз қичқирди. Хўтикдай келадиган ит бошини кўтариб қаради-да, яна аввалгидай ётаверди...

Фермер супада турган обдастан юз-қўлини ювиб, ўрик шохига илинган сочиққа артинди. Оғилга тушиб, мол-ҳолдан хабар олди. Сигирлар кавш қайтариб ётар, сим тўрдан қилинган кўрада бузоқчалар мўлтираб қараб турарди. Отхонада саман қашқа беда чайнарди. Қашов билан яхшилаб қашлаб чиқди. Отга бу хуш ёқиб, қулоқларини динг қилганча кишнади. Кейин қозиққа илиғлиқ турган жабдуқни олиб эгарлади. Қизилқош эгар қашқага ярашиб тушди.

Исмат фермер отига бошқача кўз билан қарайди. Саман биясининг боласи. Ёшлигидан тарбия қилган. Ҳеч кимга ишонмайди. Ўтган йилдан бошлаб кўпқари-га ҳам кўшди. Қишлоқдаги моҳир чавандоз – Ботир полвон чопиб, зўр-зўр совринларни оладиган бўлди.

Ортига қайтди. Хотини ўрик остидаги чорпояга кўрпача солиб, ўртадаги хонтахтани тузаб қўйибди.

Энгил нонушта қилиб, достурхонга фотиҳа ўқиди. Энди ўрнидан турмоқчи эди, кўча эшикдан кириб келаётган Ғулом оқсоқолга кўзи тушди. “Бир балони бошлаган. Бекорга келмайди бу чол”, дея ичида тўнғиллади. Кайфияти бадтар

бузилди. Чорпоядан тушиб, қул бериб кўришди. Бир пиёладан чой ичишгач, оқсоқол мудлаога ўтди.

– Шу, сен билан маслаҳатлашгани келдим.

“Яна қандай маслаҳат? – ўйлади фермер. – Ўтган йили қишлоқ аҳли ҳашар қилиб шифохонани таъмирлаган, камина шиферини янгилаб бергандим. Яна гарданамга нима юкламоқчи бу?”.

Ғулом оқсоқол ҳар йили маҳаллага бош бўлиб, бирор савоб ишни бошлар, якунига етмагунча қўймасди. Ҳамма оқсоқол ишидан мамнун, оғиз очишини пойлаб турар, айтганини жон деб бажарарди. Биронтаси маърака қилса, албатта олдиан ўтарди. Бу биргина Исмат фермерга ёқмас: “Ҳемиринг йўғ-у, осмондан келишинга ўлайми?” – деб ичидан гижинарди. “Қўлим узатган жойга етади, оқсоқоллик менга ярашади”, – хиёл қиларди у. Буни сиртига чиқармас, оқсоқол олдида мулойим кулиб турарди.

Исмат фермер авваллари юк машина ҳайдар, ем-хашак ташиб кун кўрарди. Хизмат қилиш савоб деб ҳар ким берган пулни олиб кетаверарди. Фермер бўлди-ю, давлати кўлайиб, уч-тўрт йилдан бери батамом ўзгарди. Орқаворотдан “кўрмаганнинг кўргани курсин” деган гаплар бўлди...

– Ҳўш, бизга қандай хизмат бор экан, Ғулом ака?

– Мачитни таъмирлаётганимизни биласан. Устини гумбаз қилиб, дарвозасини янгилашга ёрдам берсанг. Қолганлар ҳам қўлдан келгунича ҳаракат қилаяпти.

Ғулом оқсоқол икки ойдан бери эски мачитни созлашга киришганди. Олдини айвон қилдириди. Кимдир тахтаси, кимдир шиферига қарашди. Бирови дарвозасига тош тўктириб берди. Кўчадан ким ўтса, оқсоқол икки-уч замбил шағални ичкарига ташитиб қолар, савоб бўлади дерди. Исмат фермер илк маслаҳатга борган, кейин ўз ташвиши билан бўлиб, кўриниш бермай қўйганди.

– Ғулом ака, шу десангиз, машинага навбатга ёзилиб қўювдим. – тўсатдан шу гап оғзидан чиқиб, юзи дув қизарди. – Э-э, бу унча шартмас. Бу йил ният қилгандим. Ҳаж сафарига... гумбазга ҳазилакам пул...

Оқсоқол ортиқ ҳеч нарса демай, ўрнидан турди.

Фермер ерга тикилганча жим қолди. Ичидан зил кетди. Саман қашқани миниб даласига жўнаркан, хато гапириб қўйганидан юраги хижил тортарди.

– Э, – деди охири, – нима, мендан бошқа гумбаз қилдириб берадиган қуриб кетибдими? Кафиллигини олганманми? Нима бўлса Исмат фермер деб келишади.

Даласига етиб келгач, кўзлари бир оз қувонди. Буғдой гарқ пишган, белдан келади. Азобли хаёллардан қутулгандай бўлди. Беш-ўн қалам юргач, бирдан тутатди. От излари. Кечаси отлар оралаб, истаганча еб, кўп жойни пайҳон қилиб кетибди. Экинни яна бир сидра кўздан кечириб, жаҳл билан ортига қайтди.

У ҳар куни туш вақти ўрик сояси тушиб турадиган чорпояда ухлайди. Уйда ётай деса, чивин талаб, тинч қўймайди.

Фермер ўзини тўшакка ташлади. Бир оздан кейин кўзи илинди. Туш кўрибди. Тушида яна ўша оқ от булутлар узра парвоз қилармиш, лекин қанотлари қайрилган эмиш. У эса ҳайқирармиш.

– Отаси, тўғри ётинг, босинқираяпсиз.

– О, жонивор! – сакраб туриб кетди фермер.

Хотини бош чайқаганча нари жилди. Фермер ётган жойида калима қайтарди. Ухлашга ҳаракат қилди-ю, бўлмади. Кўзини юмди дегунча кўз олдида ўша қаноти қайрилган оқ от пайдо бўлиб, оромини ўғирларди.

Қўшниси Абдибой жанозасидан бери айниқса тинч ухломмайди. Абдибой маҳалланинг энг бадавлат одами эди. Ажал бунга қараб ўтирмади. Мол-дунёсининг ҳам фойдаси тегмади. Оққон экан... У ҳам қабристонга борди. Дўппайиб турган қабрга тикиларкан, сесканиб кетди. “Эртага бир кун мен ҳам...”. Уйига келди. Ўтиролмади. Худди деразадан асроил мўралаётгандай юраги така-пука эди. Янги қазилаётган қудуқ ёнида ўғли Шавкат ва мардикор йигит турарди. Борди.

- Сув чиқиб кетди, – деди йигит. – Иложи бўлмаяпти.
- Челақда тортиб ташлаб қазинглар.
- Фойдаси йўқ.
- Ўзим тушаман.

Шавкат ҳайрон бўлди. “Отамга нима бўлаяпти?”, деб ўйлади. Лекин феълени билгани учун индамади. Белига арқон боғлаб туширди. Челақни тўлдиргач, тепадан тортишди. Аста-секин баландлаб бораётган челақка тикиларкан, ўтақаси ёрилди. Арқон узилиб тушиб кетса-чи? Пешонасини совуқ тер қоплади. Иккинчи гал фермерни тортиб олишди...

Қоронғи тушганда овқат пишди, хотини еб кетинг деганига ҳам қарамай, қўшотарини елкасига илиб, даласига жўнади. Саман қашқа қозигини экинга етмайдиган жойга қоқди-да, ўзи анча нари бориб, хашақлар устига чўзилди. Қайсар феъли бор эди. Қандайдир иш бошласа, охирига етказмагунча қўймасди. Бугун ҳам экинни пайҳон қилган отларни бир ёқли қилмагунча кўнгли жойига тушмайди.

Зим-зиё тун. Саноқсиз юлдузлар жилва қилар, ҳар-ҳар замонда бирор юлдуз кучли нур сочарди-ю, бирдан сўниб, кўринмай қоларди. Яқинида чегиртка чириллайди. Сал нарида бошқаси жўр бўлади. Шабада эсиб, танга ҳузур бағишлайди. Нақадар гўзал. Бундай кечада юлдузларга тикилганча дунёни унутгинг келади. Лекин кўзига бу гўзаллик кўринмайди. Кўнглига қил сиғмайди. Фигони кўкка чиқиб, отларни кутади. Кўзи илиниб кетай дейди. Ўрнидан туриб ўтиради. Қовоқларини уқалаб, ухламасликка ҳаракат қилади. Бир оздан сўнг боши оғади-ю, чўчиб тушади, сал ўтмай яна шу аҳвол. Идишдаги муздек сувда юзини чайди. Қўрқинчли хаёллар яна исқанжага олди. Ўлим шарпаси таъқиб этаётгандай ҳадиксираб милтигини бағрига босди. Кўз олдига яна Абдибойнинг мағрур нигоҳи келди. Шундай одам ўтиб кетди-я. Одамлар ҳам унута бошлади. Маҳаллага бирор иш қилиб қўйган бўлсаки... Қирқи ўтмай катта ўғли ичиб юрганини ҳам эшитди. “Эрта бир кун мен ҳам... Абдибойнинг куни бошимга тушса-я. Нима қилиб қўйдимки, одамлар эсласа. Фулом оқсоқол халқнинг қалбида абадий яшайди. Шунча ўзгариб кетдимми?” Ўтган йили уйига қовун туширгани ёдига келди. Одамларнинг ишини қилиб кун кўриб юрадиган ёлғиз қария – Бектош аканикига бир-иккита чиқариб беринглар демабди ҳам. Қудуғини дастлаб шу киши қазиб берганди. Бу одамга қанча қарашса ҳам ярашарди. Натижада нима бўлди? Бозорда сотаётганда бир одам билан тортишиб қолиб, қовуннинг бор пулини бериб қутилди...

Йўқ, энди ундай бўлмайди. Эртаданоқ айбини ювади. Аввало садақа қилиб юборлади. Мачит гумбазини тиклашга киришади...

Ёнида нимадир шитирлади. Илон бўлса-я. Сакраб туриб кетди. Қовжираб қолган кўзиқулоқ танаси шабадада қимирлаб турарди. Худога шукур. Тепа тугмалари ечилган қўйлагининг ёқасидан тутиб, кўксига туфлади: “Бунча талвасага тушмасам. Ажал тепамда тургандай безовтаман”.

Ногоҳ экинзорда қандайдир шарпа пайдо бўлди. Бирдан сергакланди. Ўзи сезмаган ҳолда қўшотарини тўғрилади. Шарпа бемалол экинни оралаб, курт-курт овоз чиқариб, у томон бостириб келарди.

Тун сукунатини гумбурлаган овоз бузди...

Ўғли Шавкат билан қўшниси Иброҳим етиб борганда ҳушидан кетган, экин ичида саман қашқа ўлиб ётарди. От арқондан ечилиб, экинни оралаган экан. Ўқ пешонасини тешиб ўтган, фермер мўлжални аниқ олганди...

Исмат фермер аҳволи оғир эди. Шавкат қишлоқ врач Қосим акани айтиб келди. У керакли муолажани қилгач, тонг отгунча ўнганмаса, шифохонага олиб кетамиз деб тепасида ўтирди.

Ярим кечадан ошганда қимирлади. Кўзлари пирпираб, нималардир деб пичирлади.

– Алаҳлаяпти, – деди доктор. – Худо хоҳласа кўрмагандай бўлиб кетади.

– От, оқ от, – деб бақариб юборди Исмат фермер. – У қайтаяпти. Осмондан тушиб келаяпти.

Доктор тинчлантиришга ҳаракат қилди:

– Ҳа, отингиз шу ерда. Отхонада.

– Йўқ, ана у, мени олиб кетса керак!

Тинчлантирувчи уколдан кейин жим бўлиб қолди. Тонгга яқин кўзларини оҳишта очди.

Тепасида хотини, ўғли ва Қосим докторни кўриб ажабланди. Шавкат бошини хиёл кўтариб пиёлада сув тутди. Қулт этган овоз эшитилди-ю, бир неча томчи лаблари орасидан сизиб чиқиб, ёстиқни ҳўл қилди.

– Бир-икки сўм топдим деб, энг катта бойлигим – иймонимни йўқотган эканман, ўғлим. Минг осмонда бўлсанг ҳам бир кун ерга тушаркансан. Энг ёмони, бошингга ажал соя солганда... Гапларимни ёдингга тут. Халқ билан бўл. Мачитни гумбаз қилдириб, дарвоза ўрнатиб бер. Ҳеч қачон элдан чиқма. Шундагина мен сендан рози...

Исмат фермер ортиқ гапира олмади. Боши шилқ этиб ёстиққа тушди.

– Нима деяпсиз, ота? Сиз ҳали кўп яшайсиз.

Шавкат хўнграб йиғлаб юборди...

*Дунёдаги барча неъматлардан фақат
яхши ном қолади, хатто шуни ҳам қол-
дирилмаган одам бахтсиздир.*

САЪДИЙ

Дунёни уйғотим келяпти

БАРНОГУЛ,
Андижон Давлат университети
учинчи босқич толибаси

МАКТУБ

Мактубларинг устида йиглаб,
Ухлаб қолсам, жийдагул каби.
Тушларимда келасан шу кеч:
“Менинг гулим, гулгинам қани?”

Тушларингни айтган сувларга,
Ўзимни ташлайман, қараб тур.
“Севаман!” қушигин айтмайман,
Энди хатлар ёзмас Барногул.

Ёнаётган мактубдай йиглаб,
Ухлаб қолсанг, уйғотар анҳор.
Чақирази жийда дарахти,
Кузларингда жовдираб зор-зор...

Хаёлларга айланамиз, кел,
Варрақларга бойланамиз, кел!
Қачонгача бир-биримизга
Жийдагулдек сарғаямиз, кел?!

НИДО

Тасодифлар мунча ёқади,
Мени севиб қолмадингизми?
Не ойларнинг сочи оқарди,
Йулларимни пойладингизми?

Кузларимдан тукилса согинч,
Мен уша деб ўйладингизми?
Рашкларингиз бамисли қилич,
Жон бермадим, курмадингизми?

Осмон билар, кузёшлар билар,
Қуёшга лаб босганингизни.
“Барногулим, оймомам!” деманг,
Оловларга ёқмадингизми?

Дун тоғини булиб ташладим,
Синайвериб тоқатингизни.
Айтаверинг, ростини айтинг,
Мендек қизни топмадингизми?

Куксингизга куксим санчилди,
Гуллар боссин умганингизни.
Яхши курдим, мени соғиниб,
Гунчаларни угганингизни.

МУҲАББАТ

Рашкингиз куксимга уқ отса,
Севгимиз куксини тутди-я.
Улғайди биз эккан мажнунтол,
Муҳаббат умидвор кетди-я.

Биз юрган йулақлар сукутда,
Ҳали ҳам сузлашни билмайди.
Изимиз шамолнинг чангида,
Согинса, акс-садо бермайди.

Эй вафо самода чақмоқ бул,
Булутлар чинқириб йиғласин.
Кузёши селларин оқизиб,
Мажнунтол сочлари кукласин.

Ишқимиз ҳам рози-мажнунтол,
Севишган қалбларга қулоқ сол.
Изимиз учирсин излари,
Уларнинг севгисин асраб қол.

«ТРАГЕДИЯ»

Саҳна. Биринчи парда,
Қизни ташлаб кетади, ҳозир.
Буни кузатётган одамлар
Йулларини тусишга қодир.

Юрак-йиртилган парда,
Ёнаётган ишқий мактублар.
Лабларида сунгги сигара,
Бирлашмайди энди қутблар.

Тун. Ун бешинчи парда ортида,
Қирқ ёшли йигитга қараб,
Борлигини йуқотган қизча,
Йиғлар, олтин сочларин тараб.

Сунгги парда ортида қулиб,
Заҳар ичиб олади бола.
Қарсақ чалинг, энди, одамлар...
Томоша тамом... нола ...

ЧИНОР

Урик шохи, хоҳла, кучоғингламан,
Товонимни қўйиб юборма, тикон,
Бағрингни бошимга босмагин, осмон,
Кутманг мени, кутмангиз тоғлар,
Севиб қолдим кекса чинорни.
Қунглим-тикон,
Қунглим ўсяпти,
Барногул, дейдилар, мени,
Нур бер, нур бергин само,
Чинорни гуллатгим келяпти,
Дунёни уйғотгим келяпти...

Андижон

СИРТЛОН

Ҳикоя

Шомирза ТУРДИМОВ

У кун қизиган пайт, тиқилинч автобусда уйига қайтди.

Бир томони рўзачилик, иссиқда йўл юриш оғир келдими, юзлари қизариб кетди.

Эшик очган қизи уни кўриб ажабланди:

– Ичдингизми?

Савол унга эриш туюлди. Кесатиб жавоб берди.

– Пиво!

– Вой, рўзангиз-чи?

– Ухлади.

– Ичганга ўхшаяпсиз.

– Ўзинг ўхшайсан.

У жаҳл билан ички уй томон юрар экан, ҳовли бурчагида ўзига ҳушёр тикилиб турган ити – Сиртлонга кўзи тушди. Сиртлон эгасини кўриб ўрнидан турди, сўнг керишиб уйчасига қайтиб кирди...

* * *

Кўлида қизил елим челақ билан ариқ лабида турибди. Ариқнинг икки қирғоғи бетонланган. Сув тиниқ, бир қаричча пастда сокин кўринади, оқаётгани сезилмайди. Ариқ кичкина кўприкка тақалган, гўё сув шу кўприкдан чиқаётгандек. Кўприкнинг баландроқда жойлашгани шундай таассурот уйғотади. Кўприкдан машиналар бемалол ўтса бўлади, лекин икки четида белдовлари йўқ.

Аёлини кўприкнинг сув чиққан жойида кўрди. Аёл эрига хавотирли қарайди.

Кўприкдан юрса қулай эди, нимагадир ариқдан ҳатламоқчи бўлди. Ариқни чамалади. Кенглик бир одим. Ўтишга тараддуд кўрар экан, кўзи қарама-қарши томонда ўтирган икки бегона хотинга тушди. “Бозорчилар”, лип этиб хаёлидан

ўтди. Ҳатлашга чоғланди, бирдан ўзини нохуш сезди. Оёғи, қўллари ўзига бўйсунмай сархуш бир кайфият туйди.

Аёли сергак тортди:

— Ҳой, бу нетади?!

Аёл бошқа сўз айтишга улгурмади.

Қадам олинган, оёқ ердан узилган эди. Гавда эгасига бўйсунмасди. Ҳуши ҳали ўзида, бор кучини йиғиб ариққа юзтубан йиқилмасликка интилди. Кўтарилган оёқ ариқнинг у қирғоғига ярим улашиб тушди, қадди эгилди. Қизил елим челақ тугган қўл сувга ботди.

Узилган барг сокин, солланиб-солланиб ерга учиб тушгандек, аёлининг кўз ўнгида у ҳам оҳиста ариқ устига энгашиб букчайган ҳолатда тўхтади.

“Итнинг овқати сувга кетди!” Қизил елим челақнинг сувга ботаётганини имконсиз кузатар экан, тортиб олишга мадори келмай хаёлидан шу фикрни ўткарди.

Қўллар унга бўйсунмасди. Гавдасини тўхтатиб қолишга куч топди, холос.

Челақни қўл билагигача сувга кирди, сув юзига ёғ ҳалқаланиб ёйилди, тўрт-беш макарон ва ушоқлар қалқиб чиқди. “Суяқлар оғир, тубда қолар”. Ҳеч бўлмаганда итига суяк борса ҳам майли, шунисига ҳам шукр қилади.

Аёл нимагадир: “Туриг!”, деган сўз айтди. Кутилмаган ҳолат таъсир қилди-ми, жойидан жилмади, ёрдам беришга шошмади.

У бу пайт кўприк устида қотиб турган аёлини, нарида текин томошабин бозорчи хотинларни бутунлай унутганди.

Итнинг овқати оқиб кетса, нима қилади, “Итим оч, итим оч”, деган ўй асири эди, тамом...

Ичида қандайдир куч уйғонди. Сархушлик тарқалди. Танасига бўйсунмай осилиб турган қўллари, эгилиб, букилаётган оёқларига қайта жон кирди. Шошилишча қизил челақни сувдан шалолатиб кўтарди. Челақни сувдан айириш баробарида қаддини ростлаб, нариги қирғоққа ўтди. Челаққа қаради. Итнинг насибаси омон қолибди. Челаққа кирган сувни тўкди, суягу сарқитларни чамалаб кўрди: “Лайчага етади”. Таскин топди.

— Дадаси, ана улар итга овқат олганларни қамаяпти. Ташланг буни.

Аёлининг овозида кўҳна хавотир бор эди.

Узоқдан шошилишча келаётган икки кишини кўриб аёлининг рост гапирганига ишонди. Кишилар тўғри эру хотинни мўлжаллаб юришди.

“Челақимни олиб қўяди”. Кўнглида шубҳа уйғонди. “Бу айтдимми?” Аёлига синчил тикилди, “итимни азал-абад ёмон кўрган, шу айтган”. Аёлининг юзу кўзидан шубҳасига тасдиқ ахтарди. Кўнглини юпатувчи ҳеч нарса топмади.

Аёл эрининг қўлидан челақни олиб бекитмоқчи бўлди.

Эр челақни кишиларга беради, деган хаёлда, аёли қўлини итарди. Шубҳасига истаган тасдиғини олгандай бўлди. “Айб ундан ўтди, мен ҳақман, ҳақман, ҳақман...” деб такрорлаганича чопқиллаб, ўзи билмаган ҳолда бозорчи хотинлар томон ўтди. Бир қарашда улар кимлигини билиб бўлмасди. Хомуш тортиб ўйлади: “Бозорчининг бари бир гўр. Савдочи чорбозорчиларнинг на ирқи, на миллати, на жинси бўлади. Фойда тушса бўлди”. Хотинлар олдида итларнинг овқати уйиб қўйилганини кўриб, нажот топгандай бўлди. “Булар итга овқат сотади-ку”, қабилидаги ўй, челақни шуларга берсам, айбсиз қоламан, деган фикрни туғдирди. Челақни шошилишча бозорчи хотиннинг олдига қўйиб, йўлнинг у томонида қолдирган аёлига “уддаладимми” дегандай қаради. Имконсизлик олами топқир этади. У бозорчи аёлни бир сўз демай ўзига эл қилиб, ҳамкорига айлантирганига ўзи қойил қолди. Аёлига ҳам буни кўрсатмоқчи эди. Аёлининг ариққа юз буриб турганидан, унинг санъатини сезмаганлигини англади. Аёлининг ёнига қайтди.

Текширувчилар тўғри уларнинг ёнига келишди. Буларда кийимдан бўлак нарса топмай изига қайтиб кетишди.

Негадир текширувчилар бозорчи хотинлар томон бормади, гўё улар бу ҳудудда йўқдай безътибор ўтиб кетишди. Ҳайрон қолган жойики, текширувчи дегани кимдир итга деб бир нарса олиб келганини кўриб қолса, ур калтак, сур калтак қилади-ю, бутун бошли бозор очиб ўтирган хотинларни кўрмайди. Замонанинг зўрини кўринг. Булар очиқча ит еми сотади, униси беҳабар.

Аёлига шу гапни айтмоқчи эди, ёнига бурилиб топмади. Аёли қачон кетган, хаёл олиб қочганда сезмай қолибди.

Нимагадир хавотир олмади. Ўй-хаёлини яна ити эгаллади.

Текширувчилар кўздан йитди. У бозорчи хотинлар ёнига бориб челагини олмоқчи бўлди. Челагини бўм-бўш кўриб кайфи учди. Бозорчи хотинларнинг хайрихоҳлиги уни тунаш экан-ку, деган ҳукмга келди.

У энди гапга оғиз жуфтлаётган эди, хотинлардан бири челаққа ҳар хил эту суяклардан солиб қўлига тутди. Унинг гапи оғзида қолди.

Ўз-ўзидан кўнглида: “Ит эту суяк билан тирик, одамнинг этига, итидан яқин йўқ”, деган фикр уйғонди.

* * *

У итим ёлғиз очликдан силласи қуриб ўтиргандир, деб борди-ю, лол қолди. Дунёда шунча оч ит борлигини кўриб ваҳимага тушди. У ер юзида одам кўп, деб ўйларди, кўрдик, оч ит кўп экан. Ҳар бир итлар борки, томдай-томдай. Занжирларини шарақлатиб, кўринганга ўзини ташлайди.

Сарҳадсиз ҳудудни эгаллаган бу итларни боқишнинг ўзи бўладими?.. У четдан сер солиб, лайчасини ахтарди. Лайча кўринмади. Кузатганлари хаёлини олди. Бир четда икки катта ит кучукчани ўртага олиб кетказгани кўймайди. Кучукча, қочсам, деб йўл ахтаради. Ўзини четга олса, катта итлар оёқлари билан босиб, кучукчани ерга қоғоздек ёпиштириб қўйишади. Ит оёғини олади, кучукча дам кирган коптокдек қад ростлаб кетмоқчи бўлади, бошқа ит бошидан босиб, ерга қапиштиради. Катталарга эрмак, кучукчага қисмат. Унинг кўзи катта бир қанжиққа тушди. Қанжиқ безовта, жонсарак ҳаллослаб чопқиллайди, орқасидан боласи тугилиб ерга тушмоқчи, типирчилайди. Изидан семиз, иржит бир чўчқа искаланиб эргашади. Кучукча тугилиб, тўғри чўчқанинг оғзига тушди. Чўчқа кучукчани тишлаганича, ўзини четга уриб, кўздан йитди.

У, лайчамни топмасам керак, деб хомуш тортди. Қайтмоқчи бўлди. Охирги бор итлар ҳудудига тикилди. Шунда узоқда мунгайиб ўтирган Олапари кўрингандек бўлди.

Олапар унга қарамас, кутмаган бўлса керак, бошини қуйи солганича тек турарди.

У Олапарнинг олдига ўтмоқчи бўлди. Бир-бирини, дуч келганини еб ётган қутурган итлар тўла бу ҳудудга қандай ўтишни билмади.

Бошқалар қандай ўтди экан, наҳотки шунча итнинг эгаларидан бирортаси келмаса, деб атрофга тикилди.

Ўзи билан оч итлар ҳудудини ажратиб турган саробдек ҳарир пардага яқин бориб, ниманидир аниқларман, деб ўйлади. Адашмаган экан. Пардага яқин ёндош йўлакка бир машина келиб тўхтади. Машинадан чиққан эрмак ва аёлнинг икки кўнжи озиққа тўла эди. Улар авваллари ҳам кўп бор келиб-кетишган шекилли, пардага етиб, ҳеч иккиланмай қўл ушлашиб оч итлар ҳудудига “қийқириб” сакрашди... Парда ортига сингишди...

У исмсиз ваҳима ичида қолди. Титрай бошлади. Бутун бадани қизиби, юзлари лов-лов ёнди. Ҳароратидан қизил елим челақ аввал бурушди, сўнг бужиб, эриб ерга оқиб тушди...

* * *

Телефон жиринглади. У аввал рақамга қаради. Бир паст тикилиб, яшил тугмачани босди.

- Қандай бордингиз?
- Қил кўприқдан ўтгандай...
- Кетиб қолдингиз, бирдан, тинчликми?
- Қўрқдим.
- Қўрқоқ...
- Айбим бўйнимда...
- Қутулдим дейсиз-да.
- Итимга тутилмадим...
- Қанақа ит яна?
- Бўшаб-бўшалмаган ит.

Аёлининг гапи ташқаридан келиб, суҳбат узилди.

- Ким билан гаплашяпти, ана ити яна бўшалиб кетди, бойласа-чи.

* * *

У ҳовлига чиқди. Ити уясини олдида боғлангандай турарди.

- Жойида-ку?

Аёл дарвозанинг кираверишини супурар экан, жавоб қилди:

- Ҳозир мени кўриб уясига қайтди-да.

У итининг ёнига борди. Ит эгасининг оёқларига эркаланиб бошини қўйди.

Итнинг бўйинбоғи занжирдан чиққан экан. У занжирни бўйинбоққа илмоқчи бўлиб тўхтади. Қаршисида аллақачон ўлиб кетган Олапар ётганини кўрди. У ҳайрат билан аёли томон ўгирилди. Айб устида қўлга тушган боладай довдиради. Аёли қўқимларни олар экан, қайрилмай гапирди:

- Боғласа боғласин-да, ўтирадимми?..

У бу гапдан ҳушёр тортди. Ит томон бурилди. Не кўз билан кўрсинки, Олапар йўқ, малла Сиртлон кўзлари йилтираганча унинг оёқларига тумшук тираб тикилади.

У Сиртлоннинг бўйнига занжирни илди.

Сиртлон занжирни шилдирадиб нари кетди.

* * *

Ошхонадан қизининг овози эшитилди:

- Дада, оғиз очиш вақти келди...

Улр елдек ўтид Бор.ноҳда

Мирза ҚАЙНАРОВ

БОБУР ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

Кел, эй дилбар, макон айла менинг кўнглим сенга маъман,
Ва, лек, мен Мажнуни қавдан, сен эрсанг маҳлиқо, якфан,
Энгинг ол, кирпигинг ўқ, тишларинг дур, сочларинг тавсан,
Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сийминтан,
Бири сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан.

Жаҳон аҳли ҳавас қилган камолингдин эрур ҳар дам,
Ки, янги икки ой икки ҳилолингдин эрур ҳар дам,
Ғаҳи ширин, ғаҳи нозик саволингдин эрур ҳар дам,
Ҳадису, лаълу, рафтору жамолингдин эрур ҳар дам,
Тилим гўё, сўзим рангин, кўнгил хуррам, кўзум равшан.

Тузалмас ишқ дарди, лейдилар, ҳеч бир даво бирла,
Висолни рад этибдур ёр менингдек мубтало бирла,
Не тонгим, ҳамнишин ўлмас ғаний аҳли ғадо бирла,
Мени мадҳуши мискин, найлай, ул шўҳи бало бирла,
Мен асру, бедилу беҳуд, ул асру, пурдилу пурфан.

Гўзал ёрнинг ибосидин, ул ағёр мудлаосидин,
Риё аҳли жазосидин, ғанимларнинг сафосидин,
Дарду ишқ ибтилосидин, даҳри дун можаросидин,
Фалак жавру жафосидин, ул ой дарду балосидин,
Чекармен нолау афғон, қилурмен гиряу шеван.

Ҳажр саҳросида кездим малолатда, маломатда,
Висол уммидида озор чекармен фасли фурқатда,
Не бағри тошки қолдурди мени мундоғ мусибатда,
Балои ишқу ёлғузликдағи ҳижрону гурбатда,
Отим Мажнун, кишим меҳнат, ишим зори, ерим гулхан.

Ул ой ром айлади кўнглумни, Мирза, мисли соҳирдек,
Этиб занжирбанд сўнгра ситам кўргузди жобирдек,
Чидармен барчасига тоқатим етгунча собирдек,
Ўқунг бирла хаёлинг, дардингу меҳрингга Бобурдек,
Таним манзил, кўзум маскан, кўкус маъво, кўнгил махзан.

МАШРАБ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

Аё, дўстлар, мен ошиқман, менга тор бу жаҳон эмди,
Агар ким ошиқ ўлса, билки, барбод хонумон эмди,
Кириб ишқ йўлига, э воҳ, бағир садпора, қон эмди,
Кел, эй дилбар, юзинг очғил, тасаддуқдур бу жон эмди,
Фироқинг ўтиға куйдум, қуяр бу устухон эмди.

Бу ишқ водийсида ёр васлин излаб кезгамен сарсон,
Жамолига етишмакка умидворман, умид дармон,
Висол борму бу йўлда ё азалдан тоабад ҳижрон,
Нечук, айлай, аё, дўстлар, бўлибман зору саргардон,
Давосиз дардга учрабман, ўларман бегумон эмди.

Мудом ишқ аҳли фоний даҳр аро хоки туроб бўлғон,
Висолга етмаган кўплар умидлари сароб бўлғон,
Ечиб бўлмас муаммолар калити майи ноб бўлғон,
Жаҳонда гар киши кўбтур жудолиғдин хароб бўлғон,
Етибдур ҳалқума жоним, менга йўқ меҳрибон эмди.

Сенинг яктолиғинг, фардинг кима айтай, кима йиғлай,
Ифорин ясмину вардинг кима айтай, кима йиғлай,
Тўтиё айлабон гардинг кима айтай, кима йиғлай,
Тушубдур кўнглима дардинг кима айтай, кима йиғлай,
Лаҳад ичра кетар бўлдум, юроким тўла қон эмди.

Аё, Мирза, дебон бир ёрни охирда туроб ўлдунг,
Етишдингму муродингга ва ё аҳли итоб ўлдунг,
Билиб бўлмас ёмон ўлдунгму ёки обу тоб ўлдунг,
Кел, эй Машраб, жудолиғдин нега мунча хароб ўлдунг,
Тегибдур сенга бу меҳнат, кетар яхши-ёмон эмди.

Сирларё

Марям АҲМЕДОВА

* * *

Оқшом шабадаси, тебранар дарахт,
Атиргуллар баргларин тўккан.
Чигирткалар овози янграб,
Оқшом борлигини унутган.

Лойқаранг анҳорнинг шовқинларини
Бақрайма бақалар юборган чайнаб.

Қур-қурлардан озади кўнгил,
Сув оқади депсиниб, ўйнаб.

Шабададан кўнгил яйрайди,
Нени эслаб, нени қўмсагинг келар?
Нимқоронғи бостириб кирар кўзларга,
Нигоҳларим шомнинг рангига инар.

Жовдираб боқаман, атрофим мисранг,
Чимчилай бошлайман узилар майса.
Оқшомдан ўзликни, ўзни қидирсам,
У мендан-да бахил, мендан-да қайсар.

Шопириб-шопириб ўйнайман сувни,
Шалоплаб ўзини отар қурбақа.
Тинглайман сув чалган шивир, ғулувни,
Ҳисларим гўёки тўлқин, пўртана.

Оқшом, сув бўйида кезаман ёлғиз,
Қоронғилик ина бошлар кўзимга...

Ёмғир бўлиб тўкил қалбимга,
Маили, кўнгил жиққа нам бўлсин.
Тупроқ ҳиди инган сабримга
Сувратингни тарзи жам бўлсин.

Ёмғир бўлиб ёққин юзимга,
Шаффоф каби чайилсин юзим.
Осмон ранги кўчсин сўзимга,
Юлдузлардай порласин кўзим.

Ёмғир бўлиб юв, гидирларим,
Қалбда ғубор қолмасин сира.
Тарк этсинлар мени сирларим,
Дунём бўлсин сенга асира.

Ёмғир бўлиб томчи-томчилар,
Юрагимда ишқ бўлиб оқсин.
Дилга озор берган санчиқлар
Ишқ азоби каби ўт ёқсин.

Ёмғир бўлиб тўкил қалбимга...
Ёмғир бўлиб тўкил...
Ёмғир бўлиб...
Ёмғир...

Китоб

САФАРДА

Умр елдек ўтиб бормоқда,
Бугун сизни соғиндим яна.
Кўзларимдан ёш томчилади,
Мен дийдаси қаттиқнинг она.

Эрта тонгда уйғониб кетсам,
Кўзим экан йиғлаб ўтирган.
Хаёлларим сизни эслатиб,
Юрагимга соғинч тўлдирган.

Бўлди етар, сабрим тугади,
Тўлиб бўлди паймонам менинг.
Ҳайҳот, нечун олисда бугун
Бош урарга қошонам менинг?

Бу ерларда қолмайман ортиқ,
Бу ерларда ортар гуноҳим.
Фақат танҳо тилагим шудир —
Онам омон бўлсин, илоҳим!

Кўкси қуёшдан-да илигим,
Кўрмоқдикка интизор кўзим.
Мен боряпман йиғламанг она
Бағрингизга оттали ўзим.

МЕН СЕНГА ЕТАМАН

Изладим, бўзладим, қистадим,
Барибир, шу йўлдан ўтаман.
Сўзладим, кўзладим, истадим —
Мен сенга етаман!

Дунё кенг, дунё тор, дунё... йўқ,
Айт, менга, дунёни нетаман?
Ҳаммаси ўткинчи... кўнглим тўқ —
Мен сенга етаман!

Юзинг бур, майли тур, майли қоч,
Мен сени умрбод кутаман.
Имон бут. Висолнинг васли оч —
Мен сенга етаман!

Сен оҳу, сен жайрон, сенсан гул,
Мен-чи, мен — оддий бир бутаман.
Армонни унутиб мен буткул —
Кутаман, кутаман, кутаман...
Мен сенга етаман!..

Кўқон

КЎЗЛАРИНГ

Бир лаҳза суҳбатинг бахтга баробар...

Кўзларинг денгиздир. Шўнғисам,
Ишқ деган жавоҳир топаман.
Шу боисдан олганда бўса,
Аввал кўзларингдан ўпаман.

Кўзларингда йўл бордир сирли,
Юракка, осмон ва худога.
Бу йўлдан юрмоқ бир ҳузурли,
Менингдек ишқингда фидога.

Бу йўл ҳикмат экан, аслида,
Маънан давлатланиб қайтаман.
Умрнинг хазонрез фаслида
Маънодор қўшиқлар айтаман.

Биламан, бу йўл поёнида –
Кўл етмас, бир ўжар малика.
Турибсан, ошиқлар ёнингда,
Шу боис, кўнглимда таҳлика.

Ўтинчим, кўзларинг опқочма,
Ўнгинг ё сўлингга ўгрилиб.
Майли, муҳаббатдан сўз очма,
Яшай кўзларингга термулиб.

БАХТ

Қандай бахт – аёлга керакли бўлмоқ,
Аёл учун яшаш – қандай саодат?!
Қандай бахт – уни деб йиғламоқ, кулмоқ,
Уни соғинмоқни қилмоқ касб, одат.

Қандай бахт – кўзларинг юмган лаҳзада,
Фақат у кўринса. Уни йўймасанг.
Минг йил қучиб туриб, бўлмасанг зада,
Минг йил қучиб туриб, сира тўймасанг.

Қандай бахт – билсанг-да, қўлинг етмасин,
Барибир, қалбингда олов сўнмаса.
“Унутинг!..” деб қанча нола этмасин,
Умидинг дўнмаса, юрак кўнмаса.

Қандай бахт – учиблар юрсанг самода,
Муҳаббат – қанотинг бўлса қайрилмас.
Сени сармаст этса ишқ деган бода,
Ҳар икки дунёда бўлсанг айрилмас.

Қандай бахт – висоли дардингга даво,
Усиз олам эса кўринса турма.
Ўзингки, бу бахтни кўрибсан раво,
Ўзингки, бу бахтдан мени айирма.

О, МУҲАББАТ

Тошдан меҳр кутиб яшайман,
Кулдан ҳовур кутиб яшайман.
Тошга бошгинамни ураман,
Кулни кўзларимга сураман.
Урган сайин бошим муҳтарам,
Сурган сайин кўзларимда нам.
Тошдан меҳр кутиб яшайман,
Кулдан ҳовур кутиб яшайман.
Кунларим кечмакда шу зайл,
Тунларим кечмакда шу зайл.
Ҳамма ёнда унинг сиймоси,
Юрак, жонда унинг сиймоси.
Соғинаман, азобланаман,
Севинаман, ғазабланаман.
Кунларим кечмакда шу зайл,
Тунларим кечмакда шу зайл.
О, муҳаббат! Қандайин сирсан?
О, ишқ йўли! Шонсан, таҳқирсан!
Сенга дучор бўлдим – зор бўлдим,
Сенга дучор бўлдим – бор бўлдим.
Висолинга етиб бўларми
Ёхуд инкор этиб бўларми?
О, муҳаббат! Қандайин сирсан?
О, ишқ йўли! Шонсан, таҳқирсан!

Урганч

Манзар АБДУЛҲАЙРОВ

Асрий тоғлар қошимда,
Сулув сойлар эланар,
Ҳумо тожи бошимда,
Руҳим нурга беланар.

Сочим сийпалар еллар
Алқаб арғимчоғида,
Мангу яшагим келар
Қирларнинг қучоғида.

Қирларнинг завқли васли
Сирли тушга ўхшайди,
Чексиз қирларни, асли,
Руҳим қўмсаб яшайди.

* * *

Ой нурлари қилганда ханда,
Сени кутдим, сўнгсиз узун тун.
Соҳил, дарё мавжига замда,
Хаёлимда сен бўлдинг, Жайхун.

Тун либоси мўъжаз ва шоён,
Мезон, мезбон чорлаган чархда.
Сукунатга маҳкум муҳибсан,
Май сун! Тўлқин авж урган тарзда.

Меҳрин сочди ёниқ туйғулар,
Фаним дўстлар қилганда зарда.
Мавжли дарё руҳим эркалар,
Мубҳам тунда шарпалар қайда?

Жунжиктирди руҳим, совуқ тун,
Бетакаллуф уйғондим шу дам
Ва, ортмоқлаб ташвишини тун,
Тўшагига айлади ҳамдам.

Тошкент

Сулаймон ШОДИЕВ

ҚАТРАЛАР

Чашмалар бу менинг икки кўзимдир,
Бу нола, бу тугён юрак бўғзимдир.
На йўқдан борману на бордан йўқман,
Ўзим сўзим эрса, сўзим ўзимдир.

* * *

Сурат ва махраждир гарчи бу ҳаёт,
Фақат мангу эмас, бунда ҳам бор ҳад:
Тун ва кун сингари ўрин алмашиб —
Туриши шарт эрур махраж ва сурат.

* * *

Чин севги қолмагай гул каби сўлиб,
Йўқолиб кетмас у ё кетмас ўлиб.
Бир умр ичингдан оҳ бўлиб чиқар
Ёки томиб турар кўзёшинг бўлиб.

* * *

Дунё ишларига боқмагин ҳайрон:
“Нега бир сўз дону бошқаси сомон?”
Дон бўлгай ҳамиша доннинг нисбаси,
Сомоннинг нисбаси бўлгайдир сомон.

* * *

Ачитиб айтгандан ранжима, кўнгил,
Айтди яхшиликни соғингандан ул.
Беҳуда эмасдир дўстнинг озори,
Тикани бўлса ҳам ёқимлидир гул.

* * *

Умринг — денгиздаги елкансиз кема,
Абадий сузишнинг ҳавасин қилма.
Тақдиринг митти бир тўлқин ҳал этар,
Денгизга сен киму ҳавасинг нима?

Бухоро

Бозор ЭРҚОРОВ

ХАЛҚОНА

Мен таниган бир боғбон
Етмишлардан ошди-ёв,
Боғим обод бўлсин деб,
Кўп югуриб, шошди-ёв.

Бугун унинг вақти чоғ,
Боғмисан боғ яратди,
Гулзорини гуллатиб,
Эътиборни қаратди.

Кеча эккан гулига
Меҳр билан боқади,
Не сабаб, унга, билмам,
Шу гул кўпроқ ёқади.

“Гулпарӣ” деб гулига
Кўйган эмиш гўзал ном,
Япроқларин силармиш
“Гулпарӣ”син ҳар оқшом:

“Гулпарим-ей, гулпарим,
Жонга дармон гулпарим,
Сени бир кун кўрмасам
Менга армон гулпарим...”

СИЗНИ КЎНГЛИМ ҚЎМСАР ТУРНАЛАР

Осмонларда парвоз этурсиз,
Биров сизга учманг, демайди.
Ё ерда юр, ёки сувда суз,
Ўрмонларни қучинг, демайди.

Истасангиз олам бир қадам,
“Қурей-қур”лаб учаверасиз.
Шимол қолиб иссиқ Жанубни
Соғинч ила қучаверасиз.

Сиз баҳорни жондан севасиз,
Яйлов, қирлар сиз билан гўзал.
Сизлар қўниб ўтган манзиллар
Чиройланиб, яшнайти ял-ял.

Ривоят бор: Турнадан бири
Шикастланса ғамли тун эмиш.
Осмон бағри кенг бўлган билан
Турна учун “қора кун” эмиш.

То “бемор”и тuzалмагунча
Учмас экан бошқа турналар,
На осмон, на дашт, на тоғларни
Қучмас экан бошқа турналар.

Сизни кўнглим қўмсар турналар
Сизда меҳр булоғи бормиш.
Шу сабабдан кечаю кундуз
Бахту иқбол сизларга ёрмиш.

Истар эдим турналар меҳри
Дилларга илдиз отсайди.
Одамлар ҳам дунёда тифоқ
Турналардай яшаб ўтсайди.

Қарши

Ўткир ИСЛОМОВ,

Алишер Навоий номидаги

Тил ва адабиёт институти илмий ходими

«БИЛ, ҲАМ АВВАЛ СЎЗУ ҲАМ ОХИР СЎЗ»

Ҳар бир халқнинг тарихида инсониятни баркамолликка етакловчи етук алломалари бўлади. Қанча вақт ўтмасин, барибир, бундай зотларга ҳамиша эҳтиром билан қаралади. Сўз мулкининг султони Алишер Навоий ҳам ана шундай эҳтиромга муносиб буюк зотлардандир. Президентимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида улуғ бобомиз Алишер Навоий тўғрисида шундай эътироф келтирилган: “Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан бири — бу Алишер Навоий бобомиздир. Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга, аввало, Навоий асарлари билан кириб келади”. Дарҳақиқат, Навоий асарлари — маъноси чуқур, мазмуни улуғ фикрлардан ташкил топган бўлиб, уни уқиб ўқиган ҳар қандай инсон қалбида кўркам фазилатларни ундиради.

Масалан, Алишер Навоийнинг нутқ маданияти ва одоби ҳақидаги фикрларини тўғри тушуниш ва талқин қилиш учун унинг, умуман, тил, нутқ, тилга муносабат ҳақидаги қарашларини теран англамоқ лозим бўлади. Чунки инсоннинг маънавий камолотга эришувида, жамиятнинг маданий-маърифий ривожидида она тилининг ўрни фавқулодда муҳимдир. Тил миллий маънавият, маърифат ва маданиятнинг энг холис ва хира тортмас кўзгусидир. Демакки, миллатнинг борлиги ва бирлигининг бош белгиси тилдир.

Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари доираси ниҳоятда кенг бўлиб, улар орасида тил, тилнинг пайдо бўлиши, тил бирликлари, нутқ бирликлари, нутқнинг лисоний сифатлари, айниқса, бадий тилнинг аҳамияти хусусидаги мулоҳазалари муҳимдир.

Алишер Навоий асарларининг баъзи ўринларида тилнинг ижтимоий аҳамияти ҳақида фикр юритиб, тилнинг пайдо бўлиши борасида мулоҳазалар билдиради. Ижодкор “Лайли ва Мажнун” достонида ёзишича, инсон пайдо бўлган даврларда, у ҳамма нарсани кўрар эди-ю, аммо гапира олмасди, чунки: “Анлар сўз эди-ю, мунда йўқ сўз” — дейди. Шу сабабли, аллоҳ, энг аввало, ибтидода “сўз”ни, яъни, тилни яратди ҳамда инсонга уни неъмат тарзида тақдим қилди:

*Бас, аввалги садо сўз ўлғай,
Ҳар савтқа ибтидо сўз ўлғай.*

Алишер Навоий тилнинг пайдо бўлишини ўз даврида кенг тарқалган диний нуқтаи назар, яъни, “оламнинг, ҳамма нарсанинг бошланиши (аввали) ҳамда охири сўз, яъни, тилдир”, дейилган эътиқодга таянади. Ҳазрат “Сабъаи сайёр” достонида ёзади:

*Сўзга, бас, васф будурур мужмал,
Ким, неким аввал, ул анга аввал.
Сўз келиб аввал жаҳон сўнгра,
Не жаҳон, каян ила макон сўнгра.
Ҳар киши даҳр аро ҳаёт топиб,
Сўнғи дам сўз билла нажот топиб.
Аввалу охиригга солғил кўз
Бил, ҳам аввал сўзу ҳам охир сўз.*

Кўринадики, Алишер Навоий ҳамма нарсанинг ибтидоси, бошланишига сабаб ҳам сўз (тил) ва барча нарсанинг охири ҳам сўз, деб билади. Демак, сўз жаҳондан, макондан олдин яратилган ва сўз орқали инсон ҳаёт ва нажот топган, дунёнинг охири ҳам сўз билан тугайди. Айтилганлар орасида инсоннинг сўз туйғули ҳаёт ва нажот топгани характерлидир, чунки сўз (тил) пайдо бўлгач, кишилар гаплашадиган, фикр алмашадиган бўлди, жаҳон сирларини, бир-бирини тушунадиган бўлди, чунки атрофидаги нарсалар, объектлар, ҳодисаларга, ҳис-туйғуларига ном бериш имконияти туғилди, ном эса турли, бир типли нарсаларни фарқлаш, идрок қилиш имкониятини юзага келтирди. Ҳазрат Навоийнинг тилни сўз деб атаётганида ҳам маълум ҳикмат бор. Чунки инсонлар дастлаб қўлланган лисоний бирлик сўздир, номдир. Мана шу сўзлардан фойдаланиб, сўз бирикмалари, гап тузиш, гап орқали эса нутқ яратиш (сўзлаш) имконияти юзага келган. Шу сабабли, Алишер Навоий киши жисми ва руҳининг ажралмас қисми, ҳосиласи сўз, деб билади.

Тилшуносликда Алишер Навоийнинг тил (сўз)нинг пайдо бўлиши ҳақидаги диний, фалсафий фикрларини турли нуқтаи назарда талқин қилишлар учрайди. Шу маънода, Алишер Навоийнинг тил ва сўзнинг ибтидоси ҳақидаги қарашлари доимо навоийшунос олимларнинг қизгин баҳсларига сабаб бўлиб келмоқда.

ЁШ ТИЛШУНОС ВА АДАБИЁТШУНОСЛАР АНЖУМАНИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида ёш тадқиқотчиларнинг ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигини ўрганиш масалаларига бағишланган анъанавий илмий анжумани бўлиб ўтди. Йиғилишни Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори, филология фанлари доктори, профессор Низомиддин Маҳмудов кириш сўзи билан очиб, бугунги кунгача тилшунослик ва адабиётшуносликда эришилган ютуқлар, амалга оширилган муҳим ишлар ҳақида сўзлади. Шунингдек, бу борада, келгуси йилларда ўтказилиши режалаштирилаётган анжуманларга тайёргарликлар, келгуси режалар нималардан иборат эканлиги тўғрисида фикр юритиб, мазкур вазифани бажариш жараёнида ёшларнинг доимий ва фаол иштирок этиши зарур эканлигига эътиборни қаратди.

Сўнгра анжуман учта шўъба, яъни, тилшунослик, фольклоршунослик ва мумтоз адабиёт тарихи, адабиёт назарияси ва ҳозирги замон ўзбек адабиёти мисолида ўз ишини давом эттирди.

Шўъбаларга академик Бахтиёр Назаров, филология фанлари докторлари, профессорлар Эрнст Бегматов, Тўра Мирзаевлар ўз йўналишлари бўйича раислик қилиб,

Адабиётшунос Ҳасан Қудратуллаев ўзининг “Навоийнинг адабий эстетик олами” номли китобида Алишер Навоийнинг сўз ҳақидаги фикрини таҳлил қилар экан, шундай ёзади: “Навоий “сўз”ни, бу ўринда тилни, жуда юқори баҳолар экан, аввало сўз (тил) пайдо бўлди, у одамни ҳайвондан фарқлашга боис бўлди, кейинчалик кишилиқ жамияти юзага келди, деб ҳисоблайди:

*“Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳон, кавн ила макон сўнгра”.*

Ҳасан Қудратуллаев ушбу мисралар моҳиятини изоҳлаб, давом этади: “Бундан ташқари, Навоий фақатгина одамлар орасида умумий муносабат – сўзлашувнинг пайдо бўлишини таъкидламоқчи эмас, балки инсонни инсон даражасига етказган, одамдек улуғвор вужудга айлантирган “сўз”га, тилга эҳтиром, уни ишлатишга эҳтиёткорлик, шу тил туфайли яратилган бадиий асарни қадрлаш каби гоёлар ҳам мавжудки, бу шак-шубҳасиз давр кишиларини тарбиялаш, уларда адабий – эстетик завқни оширишда маълум рол ўйнаганлиги аниқ”.

Алишер Навоийнинг сўз ва тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мулоҳазаларига адабиётшунос Муслиҳиддин Муҳиддинов ўзининг “Сўз гуҳариға эрур онча шараф” номли мақоласида тўхталиб, турли олимлар Алишер Навоий билдирган мулоҳазаларни турлича талқин қилишларини айтади.

Алишер Навоийнинг фикрича: “Сўз гавҳарининг шарафи” баландлиги сабаби унинг бутун олам қудрати тарафидан тухфа этилганидир. У “тўрт садаф гавҳарининг дуржи”, яъни, тўрт унсур бўлган инсон зотининг бош хусусиятини белгилайди. Инсон нутқи билан инсон, нутқ уни барча нарсадан афзал этади”. Ушбу мулоҳазалардан маълум бўладики, Алишер Навоий олам пайдо бўлмасдан аввал сўз пайдо бўлган, деган эътиқодга ишонади. Аммо ҳазрат сўз деганда, кўп ўринларда инсонлар орасидаги мулоқот қуроли бўлган тилни – товуш тилини тушунади. Шунинг учун ҳам, унинг “тил” сўзи замиридаги тушунчалар юзасидан айтган фикрларини таҳлил қилиш жуда ҳам муҳимдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, Алишер Навоий “тил” сўзи билан баравар арабча лисон, калима, лафз, алфоз, калом; форсча суҳан, забон, забонбаст, форсигўй, туркигўй сўзларини ҳам кўплаб ишлатган. Аммо булар орасида энг кўп

изланувчан ёш олимларнинг илмий мулоҳазаларини муҳокама йўсинида бошқариб бордилар. Анжуманнинг якуний йиғилишида институтнинг илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, филология фанлари номзоди А. Мадвалиев анжуман иштирокчиларини изланиш самаралари билан қутлади. Тилишунослик шўъбасидан Ўткир Исломовнинг “Бил, ҳам аввал сўзу ҳам охир сўз”; фольклоршунослик ва мумтоз адабиёт тарихи шўъбасидан Наима Алиқулованинг “Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сининг ўзига хос хусусиятлари”; адабиёт назарияси ва ҳозирги замон ўзбек адабиёти шўъбасидан Зулҳумор Мирзаеванинг “Хориж олимлари изланишларида ижтимоий-бадиий синкретик таҳлил принциплари” мавзусидаги маърузаларни “Энг яхши илмий маъруза” деб эълон қилиб, уларни мос равишда биринчи, иккинчи, учинчи ўринлар билан тақдирлади. Шунингдек, ушбу маърузаларни республикамиздаги нуфузли журналларда чоп этишга тавсия этди.

Айнан, ўша маърузалардан иккитасининг “Шарқ юлдузи” журналида нашр этилётгани, ёшларнинг илмий изланишларига бўлган эътирофнинг белгисидир.

Сирдарёхон ЎТАНОВА,
Ёш олимлар кенгаши раиси, филология фанлари номзоди

қўллангани сўз ва тил лексемаларидир. Шоир “тил” сўзини етти хил маънода қўллайди:

1. Инсонлар ўзаро фикр олишадиган, мулоқот қиладиган қурол, восита маъносида.
2. Оғзаки айтилган ёки ёзилган нутқ, матн маъносида.
3. Ёзилган асар, асосан, бадиий асар, кўпроқ назм, шеърият маъносида.
4. Ҳайвонлар тили (масалан, қуш тили) маъносида.
5. Нутқий жараён, конкрет жонли тил маъносида.
6. Бирор элат, қабила, халқнинг алоқа қуроли маъносида (туркий тил, форсий тил, араб лисони, улус тили каби).
7. Навоий “тил” сўзини бир ўринда талаффуз, гапириш имконини берувчи инсон вужуди маъносида ҳам ишлатган.

Алишер Навоий инсон тилининг ижтимоий вазифасини тўғри талқин қилар ва у бу вазифа ҳар элат, халқ ҳаётида турли шаклда, ўзига хос лисоний хусусиятларга амал қилгани ҳолда бажаришини таъкидлайди.

Алишер Навоий “тил” ва “сўз”нинг ижтимоий вазифасини тўғри тушунган, яъни, “сўз” халқларнинг ўзаро алоқа воситаси эканлиги хусусида тўхталиб, ўзининг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида қуйидаги фикрни келтиради: “Ва бу сўзнинг танаввуи таақулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш икки навъ била тақсим топарида худ ҳеч сўз йўқтурки, етмиш икки фирқа каломига далолат қилғай, аммо улча тафсилийдур. Улдурким, рубъи маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда неча кишвар бор ва ҳар кишварида шаҳар ва қасаба ва кент ва ҳар даштда неча хайл-хайл саҳронишин улус ва ҳар тоғнинг қўлларида ва ҳар баҳрнинг жазойирида ва савоҳилида не тавойиф бор. Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бир неча хусусият била мутамаййиздурки, ўзгаларда йўқтур”.

Асардаги Алишер Навоий келтирган қайдларга назар солинса, айниқса, улар охиридаги мана бу ифода, биз учун ўта характерли эканлиги аён бўлади: “Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бир неча хусусият била мутамаййиздурки, ўзгаларда йўқтур”.

Ҳайвонларнинг ҳам муайян тиллашув “тили” мавжуд. Алишер Навоий “туюр” тили, сибобъ (қуш ва ҳайвонлар тили) ҳақида ҳам ёзади. Аммо уларнинг ҳеч бири инсон тили билан тенглаша олмайди. Чунки инсон тили фикрлаш, тафаккур билан боғлиқдир. Буни Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарида келтирилган ушбу байтлардан ҳам англаш мумкин:

1. Тилни одам ҳосил қилади, юзага келтиради:

*Маъдани инсон гуҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур.*

2. Тилнинг юзага чиқиши, унинг мазмуни шунчаки, оддий жараён эмас, уни инсон тафаккури, фикрлаши, эҳтиёжи пайдо этади. Тил тафаккур, тушунча эҳтиёжини қондиради.

3. Тил ифода воситаси, унинг ёрдамида тушунчалар ифодаланиб, грамматик қоидалар асосида нутқ тузилади, рўёбга чиқади:

*Буким дебетур, кариҳ онинг жамолин,
Не тил бирла деб эркин бу мақолин?*

Бошқача айтганда, тил тавсифлайди ва таърифлайди:

*Бизингдек юз туман васф этса юз йил,
Дейлмас васфининг мингдин бирин тил.*

Навоийшунос Иброҳим Ҳаққулов “Занжирбанд шер қошида” китобида ёзишича, Алишер Навоий тилни кўнгул, яъни, тафаккур хазинаси, деб юритади. Мана шу хазинани рўёбга чиқарувчи восита (калит) эса сўздир. “Кўнгул хазинасининг қулфи тил ва у хазина калитини сўз бил”.

Алишер Навоий “кўнгулнинг жавҳари” деб билган сўз, яъни, тил инсон руҳини покиза қилади ёки, аксинча, уни хароб қилади:

*Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Руҳ доғи тан аро сўздин ҳалок.*

Алишер Навоий асарларида “тил” сўзи турли иборалар, бирликлар таркибида келиб, хилма-хил маъноларни ифодалайди. Чунончи: тил ранжи, тил оғриғи, туркий тил, туркигўй, туркча, турк лафзи, тил ҳифзи, тил забти, турктоз этмоқ, турк назми, улус тили, эл тили, турк бедоди, ўз тили (Фирдавсий тили, яъни, форс тили ҳақида). Алишер Навоий турк, туркча, туркона деганда ҳам тилни, туркий тил (ўзбек тили)ни таъриф қилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўринадики, Алишер Навоий тилнинг моҳияти, вазифаси мулоқот қуроли эканини жуда тўғри ва теран англаган. Шунинг учун ҳам аллома аждоларимиз тилни ана шу мўътабар тушунчаларни инсон шуурига муҳрамоқнинг энг таъсирчан воситаси деб билганлар. Бу воситадан унумли ва ўринли фойдаланмоқ учун, аввало, инсонда тил туйғуси тарбияси тугал бўлиши, яъни, она тилининг моҳиятини фақат ақл билангина эмас, балки ички ҳиссий сезги билан ҳам идрок этиш устуворланиши лозим.

Хуллас, Алишер Навоийга хос олмос янглиғ серқирра ижодий услуб унинг тилга ва сўзга берган таърифу тавсифларида яна ҳам ойдинроқ намоён бўлади. Ана шу жиҳати билан навоиёна ифодали услуб ҳали кўп асрлар дунё маърифатпарварлик айвонида биз учун беназир неъмат сифатида чўнг мерос янглиғ бор бўйини кўрсатиб тураверади.

Наима АЛИҚУЛОВА,
Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти тадқиқотчиси

МАЖЗУБ НАМАНГОНИЙ «СОҚИЙНОМА»СИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Соқийнома Шарқ мумтоз шеърятининг лирик жанрларидан бири бўлиб, у фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий мавзуларни ёритувчи, шоирнинг маънавий-руҳоний олами, эстетик қарашларини ифодаловчи ҳажман йирик шеър сифатида таърифланади. Соқий ва май мазкур жанрнинг анъанавий тимсоллари бўлиб, соқийга мурожаат орқали шоир ҳаёт ва инсон умри моҳияти, илоҳий ишқ завқи, абадият ва фонийлик изтироблари, ижтимоий адолатсизликлар, ўз ҳаётининг аччиқ сабоқларидан сўз очади. Ўзбек мумтоз шеърятда Хоразмий, Алишер Навоий, Аваз Ўтар, Очилдимурод Мирий каби шоирлар соқийноманинг гўзал намуналарини яратишган.

XIX аср адабий муҳитининг таниқли вакилларидан бири, шоир Мажзуб Намангоний ижодида ҳам соқийноманинг маърифий-ирфоний мавзудаги алоҳида намунаси учрайди. Мажзуб Намангонийнинг “Соқийнома”-си ўзбек мумтоз шеърятдаги бошқа намуналардан тили, услуби ва оҳанги билан ажралиб туради. Асарнинг энг характерли хусусиятларидан бири мажзубийлар аталмиш ирфоний давраларда махсус оҳанг билан куйланганлигидир. Намангонлик мажзубхонлар етакчиси Абдулбоқи Муҳаммад Сиддиқ ўғлининг айтишича, шоир “Соқийнома”си ҳозир ҳам мажзубхонлар даврасида зикрнинг чорзарб мақомида куйланади. Маснавийхон ва мажзубхон домла Ҳафизхон Муҳаммадиевнинг таъкидлашича, нафақат Намангон, балки Қўқон ва Андижонда ҳам шоир “Соқийнома”си махсус оҳангларда куйланиб, талқин қилинади. Мажзуб Намангоний нақшбандия шайхи бўлса-да, ишқия, қодирия ва яссавия каби тариқатларни ҳам юргизишга маънавий ҳақдор бўлган. Шу боис, у жаҳрий зикр халқасини ташкил қилганда йиғилганлар Жалолиддин Румий, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Машраб каби шоирларнинг байт ва ҳикматларини махсус мақомларда куйлаб маънавий файз олишган. Кейинчалик, мажзубхонлар зикр талқинларидан шоирнинг шеърлари ҳам жой олган ва муридларни завқлантиришга хизмат қилган.

Мажзуб Намангоний “Соқийнома”си шакл ва ҳажм жиҳатдан 19 банд, 334 мисрадан иборат тугал бир асардир. Таржиъбанд шаклида қофияланган мазкур “Соқийнома” арузнинг мутақориб мусаммани мақсур (фаулун фаулун фаулун фаул) вазнида ёзилган. Бандлар турли мақдордаги мисра-

лардан ташкил топган: 15 банди 9 байтдан, 3 банди 8 байтдан, 1 банди эса 6 байтдан иборат. Адабиёт назариясига оид китобларда соқийномадаги ҳар бир банд охирида дастлабки банд охирида маснавий усулида қофияланган икки мисра нақоратдек қайтарилади деб ёзилган. Аммо Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сида нақорат сифатида келадиган байтлар икки хил. Биринчи банддан ўнинчи бандгача:

*Қаботи итингда ичай мунди қуй,
Ўшал шаҳд чайқоқидин юнди қуй, —*

байти такрорланса, 11- банддан 19 - бандгача:

*Ўшал шарбат учун гадолиқ қилай,
Муғ эшигида бенаволиқ қилай, —*

байти нақорат сифатида келади. Демак, Мажзуб Намангоний асарга мазмунан ўзига хосликдан ташқари шаклий жиҳатдан ҳам ўзгаришлар киритишга муваффақ бўлган.

Мажзуб Намангоний “Соқийнома”си ҳажман салмоқли бўлиб, унда Алишер Навоий соқийномаларининг таъсири сезилиб туради. Хусусан, арабий-форсий сўзларнинг кўплиги, тасаввуфий истилоҳларга бойлиги бу асарни улуғ шоир соқийномаларига яқинлаштиради. Аммо ифода тарзи, ғоявий йўналиш ва оҳангда сезиларли фарқлар кўзга яққол ташланади. Алишер Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги 32 банд, 918 мисралдан иборат соқийномаси маснавий усулида қофияланган бўлиб, унда май қудрати тавсифи ва майга ташналик оҳанглари билан ташқари тарихий-автобиографик хусусият ва шоирнинг лирик чекинликлари етакчилик қилади. Шоир соқийга мурожаат қилар экан, давр бедодлиги, одамлар вафосизлигидан шикоят қилади, шоҳ Бойқарони мадҳ этиб, уни адолатли иш юритишга чақиради ҳамда дўст ва устозлари бўлган Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Абдурахмон Жомийларни ҳамроз ва ҳаммаслак сифатида эсга олади.

Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сида эса, Алишер Навоийдан фарқли ўлароқ, ижтимоий оҳанглари мутлақо сезилмайди: асар соф ирфоний руҳ, илоҳий ишқ оҳанглари билан сугорилган. Унда маломатийлик ғоялари ва дидактикага кўп эътибор қаратилган.

“Соқийнома”да соқий ва май қудрати, фонийлик ва боқийлик, ақл ва кўнгил, илоҳий ишққа ташналик оҳанглари бўлса-да, баъзи бандлар борки, унда шоир ўзини ўткинчи ҳою ҳаваслар қудуғида қолганман дея маломат қилади, нафсига қул эканлигидан ёзғиради, ўзини “мардон”лар оёғи остидаги тупроққа тенг кўради:

*Димиқдим қудуқи ҳавас тубида,
Кунун дайр боғидин эссун насим.*

Яна бир байтида соқийга мурожаат қилар экан, кўнгил илоҳдан ўзга нарсалар меҳри билан бандлигидан шикоят қилади, май берки, дилимиз дардини даволайлик, токи қалбимизда илоҳ ишқидан бўлак туйғуларга жой қолмасин, дейди:

*Кўнгил ғайр меҳри била дардлик,
У соғар юқидин даво айдалук.*

Агар туркий адабиётда маломатия оҳангларининг пайдо бўлишини яссавия тариқати билан боғлиқ эканини инобатга олсак, Мажзуб Намангонийнинг Аҳмад Яссавийга нафақат тариқат жиҳатидан, балки бадиий ва тасаввуфий маънода ҳам издошлик қилганини англаймиз.

Умуман, “Соқийнома”га, одатда, инсон ва дунёнинг ўткинчилиги, май тимсолидаги илоҳий ишқнинг икки дунё саодатига кафил эканлиги билан боғлиқ фалсафий, ишқий мавзуларни қамраб оладиган жанр деб қаралади. Ҳофиз Шерозий, Хоразмий, Алишер Навоий ва Аваз Ўтар каби шоирлар соқийномаларида айни хусусиятлар мавжуд. Аммо Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сида юқорида таъкидланган фалсафий, ишқий мавзулардан ташқари, дидактик оҳанг етакчилик қилади. Айниқса, асарнинг 8- ва 9-бандлари асосан муридларга айтиладиган панд-насиҳатлардан иборат. Футувват йўлидан чекиниб, кўнгли “ғайр меҳри” билан банд бўлган толибларига насиҳат қилар экан, шоир шундай дейди:

Тазаррулар айлаб ани ёд этиб,

Тила васлини ниятингни туза.

На иш айласанг эт ризоси учун,

Тилаб ғайрни кетмағайсан ўза.

Байтлардаги “туза”, “ўза” сўзларининг тўлиқ шакли “тузатмоқ”, “ўзмоқ” бўлиб, қофия талаби нуқтаи назаридан шу қисқа шаклга кирганлиги кузатилади. “Туза” сўзи мисрада икки маънода қўлланган: ҳам “тузатмоқ”, ҳам “тўғри ният қилиш” маъносида. Айни фикрни “ўза” сўзига нисбатан ҳам қўллаш мумкин, яъни, “ўзингдан кетма” ва “аллоҳ ризосидан бошқани тилаб ўзиб кетмайсан”, деган маънони ҳам тушуниш мумкин. Бундан шоирнинг байтларда ийҳом санъатини моҳирона юзага келтирганлиги маълум бўлади.

Ёки яна бир мисол:

Мурувват элини йўлин тозла,

Футувват русумини андозла.

Кўнгли мурғини қўйма усфурсифат,

Қилиб тарбият они шаҳбозла.

Мурувват ва футувват тушунчалари ҳам кўплаб ислом тариқатларидаги асосий ахлоқий тамойиллардан ҳисобланади. Улар тасаввуф одобларидан саналиб, “хосу ом”га баравар хизмат қилиш, ўзи емай бошқага едириш, шу орқали ўзидаги “мен”ни – нафс ва кибрни ўлдириш, саховат ва хизматни миннат этмаслик, илоҳдан бошқа ҳеч зотдан эҳтиёж тиламаслик каби маъноларни ўз ичига олади. Зеро, мурувват элининг йўлини тутиб, футувват расмларини ҳаётига андоза қилган соҳиби ҳолгагина қурбият насиб этади.

Соқийнома ўзига хос поэтик қонуниятга эга жанрдир. Хусусан, унда соқий, май, дайр пири, қадаҳ каби тасаввуфий анъанавий образлар силсиласи мавжуд. Бу рамзлар ўз навбатида катта бадиий юк ташиydi. Жумладан, Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сида ҳам муғ (муғбача), хароботий, мутриб, соғар, савмаа, қаландар, шаҳд, порсо, ит, зоҳид, базмгоҳ, вафо аҳли каби рамзлар муаллифнинг бадиий-эстетик қарашларини ифодалашга хизмат қилади.

Яна бир жиҳат. Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сида талмеҳ санъатидан ҳам унумли фойдаланади. Шарқ тасаввуфий илмининг буюк намо-

яндалари, илми ҳол соҳиблари — пирлар, шайх ва шоирлар, илоҳ ошиқлари, афсонавий ва тарихий подшоҳлар, машҳур севги қиссалари қаҳрамонлари, пайғамбарлар номлари талмеҳ санъатини юзага чиқаришда воҳита вазифасини ўтаган. Шоир “Соқийнома”сининг 13-банди бошдан-охиригача талмеҳ санъати асосига қурилганлигини таъкидлаш жоиз. Унда Муҳаммад(сав), Фаридиддин Аттор, Шиблий, Фарҳод, Мажнун, Вомиқ, Нуъмон, Имом Ханбал, Шофий, Маҳдий каби адабий, илоҳий ва тарихий қаҳрамонлар номи тилга олинади. Мажзуб Намангоний ушбу санъат орқали бошқа шоирлар каби ўз қарашларини таъсирчан ва лўнда ифода-лашга муваффақ бўлган.

Талмеҳдан ташқари тамсил, тазод, ташбеҳ, истиора, ийҳом, муболаға, тақрир каби санъатлар ҳам асар бадиий салмоғини оширишга хизмат қилган. Мисол учун:

*Вафо тухмин ундур йиғи суйидин,
Чу деҳқон кўкартур сувдин харбуза, —*

байтида шоир тамсил санъатининг гўзал намунасини яратган. У толибларга деҳқон сувдан ризқ-рўзи бўлган қовун (харбуз) ундирганидек, сен ҳам муҳаббат ва тавба кўзёшларидан қалбингдаги вафо (бу ерда аллоҳга нисбатан вафо назарда тутиляпти — Н.А.) уруғини ўстиргин, дейди. Хавфу ражо орасида турган инсоннинг кўзёши томчилари оқибатда, илоҳий файзга қоришган ҳосил беришига ишора қилинапти.

Ўки:

*Тараб айла, эй мутриби хушнаво,
Ки жон нақдини назр айлай санго.
Тараб айла, йиғлаб чекай оҳлар,
Кўнгил гулшани тобсун оби ҳаво, —*

мисраларида тақрир ва ҳусни таълил санъатлари бирлиги ажойиб оҳангдорлик ва бадиий жозибани юзага келтирган. Бунда “тараб айла” жумласи тақрори ва “мутрибнинг хуш навосидан кўнгил гулшанининг оби ҳаво топиши” тушунчаси мазкур санъатларни юзага келтирган.

Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сига хос хусусиятлардан яна бири шуки, унда муаллиф руҳиятидаги жазба ҳолати юқори даражада акс этиб туради. Жазба тасаввуфшунослик манбаларида: “Ҳақнинг қулини ўзи томонга тортиши, илоҳий тажаллиларга сайри сулуксиз етишишдир”, деб изоҳланади. Яна таъкидланишича, жазба соҳиблари мажзуб деб аталиб, бу неъмат аллоҳ томонидан танланганларгагина берилади. Ошиқнинг дунёвий майллар қуршовидаги мудроқ қалби илоҳий шароб туфайли уйғонади, ғафлат зиндонидан қутулади, тинимсиз зикр ва ибодатда риёзат чекади, илоҳдан бошқа барча воқеликни унутиб, самандар каби ўзи ёққан ишқ оловида қовурилишини афзал кўради, энди унга дунёлар чегараси аҳамиятсиз, ўзини ҳақ билан руҳан бирга деб ҳис қилади. Мажзуб Намангоний ўзининг:

*Насиб ўлса юҳйилизом шарбати,
Ичиб чўмулойин ки батвор ўлай.
Туташай самандар каби ўртагин,
Қачонгача ташқорида хор ўлай.*

Ёки:

*Сўроғимни сўрманг хирад мулкидин,
Ки дил водисининг саробидуман, —*

каби сатрларида қудратли ишқ талабгори, танланганлар сафида бўлиш иштиёқида ёнаётган солиқ сифатида майдонга чиқади. Байтларда ошиқлик ва гофиллик, хирад (ақл) ва жазба каби тушунчалар бир-бирига қарма-қарши қўйилиб, мажзуб ошиқнинг руҳий ҳолати куюқ рангларда берилади.

Мажзуб Намангоний ўз “Соқийнома”сида баъзан, фақат маънога эътибор қаратиб, оч қофиялар қўллаиди, баъзи ўринларда сакталикларга ва такрорларга йўл қўяди. Бироқ, бу нуқсонлар ифодаланган теран маънолар ва бетакрор бадиий манзаралар соясида қолиб кетгандек туюлади.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда, Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сига хос қуйидаги хусусиятларни санаш мумкин: биринчидан, мазкур асарда бошқа шоирлар соқийномаларидан фарқли равишда дидактик оҳанг етакчилик қилади. Бу муаллифнинг тасаввуфий маслағи билан бевосита боғлиқ. Иккинчи хусусияти, асарнинг махсус мақом асосида, ирфоний давраларда ҳозиргача қўйланиб келинаётганидир. Бу ҳолат ўзбек мумтоз шеърлятидаги бошқа соқийномаларда кузатилмайди. Учинчидан, шоир “Соқийнома”сида сермушоҳада ёки йиглоқи ошиқдан кўра “бир “хув” билан жондан кечгудек” жазба соҳибининг овози кучлироқ эшитилади. Тўртинчидан, Мажзуб Намангоний асарида Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Аваз Ўтар соқийномаларидаги каби ҳасби ҳол, ижтимоий ҳаётдан ва бевафо инсонлардан норозилик оҳанглари бўртиб кўринмайди. Асар соф маърифий-ирфоний характерга эгаллиги билан ажралиб туради. Унинг аҳамиятга моликлиги ҳам шунда.

Рашид ЗОҲИДОВ,
филология фанлари номзоди

ТАРБИЯ ВА ГЎЗАЛЛИК ИЛМИ

Фундаментал тадқиқот ўз характерига кўра муайян соҳа доирасида чегараланади. Масалан, адабий манба тадқиқоти адабиёт тизимидаги қонуниятлар асосида илмий таҳдиддан ўтказилади. Тарихдан маълумки, филологияга бевосита алоқаси бўлмаган манбаларда ҳам баъзан адабий воситалардан, хусусан, шеър жанридан кенг фойдаланилган. Алжабр, табобат, ақида, фикҳ илмига оид айрим манба матнларининг назмий шаклда мавжудлиги фикримизга далилдир. Шу ўринда, бундай манбалар фундаментал ўрганилар экан, қайси соҳа замирида текширилиши керак, деган савол туғилади. Мисол учун, Сўфи Оллоёрнинг ақоид илми мавзуидаги “Саботу-л-ожизин” манзумасини адабий манба дейиш керакми ёки ақида китобими?

Бу хил манбаларнинг қайси соҳага тегишлилигидаги доминантни, аввало, тадқиқотчининг назари, қолаверса, тадқиқот натижаси белгилайди. Дейлик, “Саботу-л-ожизин” асари ақоид илмидаги мўтабар манбаларга қиёсан ўрганилса ва ўзаро мувофиқлик даражаси аниқланса, мазкур манбанинг нечоғли ақида китоби экани аён бўлади. Агар тадқиқотчи бу ўринда ақида масалаларига эмас, балки мавзу назмда ифодалангани учун ўз назарини шоирнинг адабий маҳоратига қаратса ва шу йўл билан асарнинг бадий савиясини ёритиб берса, манбанинг адабиётга қай даражада дахлдорлиги билинади. Бундан келиб чиқадики, “Саботу-л-ожизин”-га ўхшаган асарларни ҳам адабий, ҳам илмий манба сифатида ўрганиш мумкин ва бундай манбаларни қатъий ё у, ё бу соҳа доирасидагина тадқиқот объекти сифатида чегаралаб қўйиш тўғри эмас. Бу фикрни Навоийнинг “Сирожу-л-муслимин” ва Бобурнинг “Мубайин” асарларига, Вафойнинг “Равнақу-л-ислом” достони-га, Мир Ҳайдархон ибн Суннатуллоҳнинг “Ақидаи назмий” ва Абдурахмон Низорийнинг “Даҳру-н-нажот” манзумаларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Бундай асарларга адабий манба сифатида кўп ҳам эътибор берилмаслигининг яна бир сабаби, *адабиёт* сўзи англатган маъноларни турлича тушуниш билан боғлиқ.

“Адабиёт” атамаси соҳага оид луғат ва манбаларда *адаб* сўздан олингани айтилади. Журжонийнинг “Ат-таърифот” китобида қайд этилишича, адаб — нутқни хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма ифодалаш жараёнида турли хатолардан сақланишни ўргатадиган илм. Саолибийнинг “Фикҳу-л-луғат” асарида адабни руҳнинг озиғи дейилса, бошқа манбаларда бу сўз ҳар бир ишда метёрни сақлаш, тарбияни зарофат ва нозиклик билан олиб бориш, гўзал муомалала бўлиш каби маънолар билан

изоҳланади. Мазкур маъноларни умумлаштириб, тарбия адабиётнинг мазмунига, гўзаллик шаклига хос хусусият дейилса, истилоҳ сифатида “адабиёт” сўзи янада аниқлашиб, бир қадар уйғунлашади, шакл ва мазмун бир-бирини тақозо қилувчи ажралмас бутунлик, деган қоида амалда қарор топади. Шундай экан, *адабиёт* деганда фақатгина гўзаллик маъносини тушуниш ҳам, адабиётни, қатъиян, тарбиядан бошқа нарса эмас деб билиш ҳам этни суякдан ажратилиш билан баробар.

Адабиётшунос Баҳодир Саримсоқов “Бадиийлик асослари ва мезонлари” номли китобида: “Ҳаётий мазмунни ким айтгани, қандай айтгани муҳим эмас, балки ана шу мазмуннинг қандайлиги, моҳияти муҳим. Бу — бадиий шаклни шунчаки аҳамиятсиз ёки иккинчи даражали нарса сифатида баҳолаш дегани эмас. Бу — адабий таҳлилда гапни мазмундан бошлаб, мазмуннинг қандай шаклда ифодалангани ёки тасвирланганига қаратиш лозим деганидир”, — дейди. Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” асарида адабиётга шундай таъриф берилган: “...*адабиёт* — фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”.

Демак, бу таърифлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазмунсиз асар, яъни, бадиий мантиқ ҳаётий мантиқ мезонлари доирасидан чиққан, сабаб-оқибат муносабати бузилган матн қанчалик чиройли, гўзал санъатлар носитасида ифодаланган бўлмасин, таъсирчанлигини йўқотади. Ўқувчида таъсир уйғотолмаган матн эса, шунчаки сўзлар йиғиндиси, адабиётга дахлсиз қуруқ гаплардир.

Асар мазмунан чуқур, аммо ифода юпунроқ бўлса-чи? Бундай матн намуналарининг адабиётга дахлдорлиги қандай? Фитрат юқорида зикр этилган асарида бу ҳодисага қуйидагича муносабат билдиради: “Бизда эски мадрасадан қолган янглиш фикр бор. Вазн, қофияси бўлган ҳар бир сўз тўдасига “шеър” деймиз. Чунки бурунги форс-араб адабиётчилари шеърни “қофияси, вазни бўлган гапдир”, деб таъриф қилар эдилар. Вазн ва қофияси бўлган ҳар бир сўзни шеър деганимизда Сўфи Оллоёрнинг:

*Ёзилди форсий тил бирла мактуб,
Ақидоту фуруъи қурби маҳбуб.*

*Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар.*

*Битилса туркий тил бирла ақида,
Кўнгулар бўлса ондин орамида.* — деб ёзгон тизмаларига

ҳам “шеър” дейиш керак бўладир, ҳолбуки, бу шеър эмас, бир назм парчасидир...”

Адабиётшунос Узоқ Жўрақулов Фитратнинг бу қарашига шундай аниқлик киритади: “Умунан, Фитратнинг бундай фикрлари, яъни, ахлоқий-дидактик асарларни, ҳикматларни шеър деб қарамаслиги бошқа тадқиқотларда ҳам учрайди. Бундай қарашларда асос бор. Шарқда аниқ фанлар билан машғул бўлган олимлар ҳам ўз назарияларини шеърга солиб баён қилганларини биламиз. Шу нуқтаи назардан Фитратнинг юқоридаги қарашлари ўринли деяпмиз. Бугунги кунда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Азимхожа ҳикматларини, Навоий арбаинларини ва замонавий шоирларимиз ижодида учраётган диний мавзудаги асарларни санъат асари деб қабул қилиш керакми ёки бошқачароқ йўлдан борган маъқулроқми?”

Савол жуда ўринли, ҳақиқатан ҳам масала жиддий ўрганишни талаб қилади. Модомики, шеър ҳақида гап кетаётган экан, аввало, бу гўзал санъат турининг қадимий манбалардаги таърифини бир назардан ўтказасак.

IX аср охири — X асрнинг биринчи ярмида яшаган, Бағдоднинг фасоҳат ва балоғат илми билимдонларидан Қудома ибн Жаъфар ўзининг “Нақду-ш-шеър” асарида келтиришича, шеърнинг энг балиғ ва мўъжаз таърифи шундай: “Шеър — вазнга солинган, қофияланган, маънога далолат қиладиган қавл”. Манбада изоҳ-

ланишича, таърифдаги *қавл* сўзи шеър тушунчасини англатувчи гапга ишора. *Вазнга солинган* дейилиши билан вазнга солинмаган сўзлар ҳам борлиги англашилади. *Қофияланган, маънога далолат қиладиган* дейилиши билан эса, ўз-ўзидан қофиясиз, маъносиз гаплар орадан кўтарилади, яъни, “шеър” ва “шеър эмас” деган тушунчалар ўртасига қатъий чегара қўйилади. Сўнгра изоҳ шундай давом этади: “Шеър санъатдир. Ҳар қандай санъатда ижод маҳсулининг моҳирлик ва комиллик билан адо этилиши мақсад қилинади. Аммо бунга ҳамма ҳам эришолмайди. Сабаби, доимо ижронинг икки тарафи — юксак чегараси ва паст чегараси мавжуд”.

Шунингдек, Ибн Муқаффаънинг “Адабу-л-кабир ва адабу-с-сағир”, Абдулқодир Бағдодийнинг “Хизанату-л-адаб”, Ибн Синон Хафожийнинг “Сирру-л-фасоҳат”, Усома ибн Мунқизнинг “Ал-бадиъ фи нақди-ш-шеър” каби асарларида ҳам шу ва шунга ўхшаш таърифлар берилган (Фитрат “Шеър ва шоирлик” мақоласида бу классик таърифга принципиал ўзгартириш киритиб, қофия ва вазнининг шеър ҳақиқатига ҳал қилувчи таъсири йўқлигини, шеър юракда ҳосил бўлган туйғуларни санъаткорона сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўтқаришдир, дейди ва шу таърифга биноан шеърни манзум ва мансур турларга ажратади).

Демак, мазкур таърифларга кўра, қофия, вазн, маъно мувофиқ тизимда жамланса, шеър туғилади. Савия бу ўринда шарт қилинмаган. Шундай экан, бадийиятидан қатъи назар, ҳар қандай “назм парчаси” шеърдир. Гарчи, қофиябозлик, оҳангбозлик, сохталик каби иллатлардан холи бўлмаса-да, зикр этилган талабларга жавоб бералдиган ҳар қандай шеър талқиқот учун объект бўла олади. Шунинг учун ҳам ҳеч ким “бу шеърнинг бадий савияси паст, уни ўрганиш тақиқланади”, демайди. Акс ҳолда, адабий танқидга эҳтиёж йўқолган бўлар эди. Қолаверса, бадий-эстетик дид, потенциал тайёргарлик ҳар кимда ҳар хил экан, шеърни қабул қилиш даражасида фарқ бўлиши, табиий.

Демак, инсоний ижод маҳсулига нисбатан мутлақ яхши ёки мутлақ ёмон, деган мезонда ёндашиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам мутахассислар муайян адабий ҳодисани баҳолар экан, ўз фикрларининг зиддига ўрин қолдирадилар. Мисол учун Узоқ Жўрақуловнинг юқорида келтирилган фикрида шундай ҳолни кузатиш мумкин. Адабиётшунос бежизга ўз таклифини савол орқали изҳор қилмаган. Бу таклифда таъкиддан кўра, масалани очиқ қолдириш ва шу йўл билан уни жиддий ўрганишга ундаш руҳи устувор. Имкониятдан фойдаланиб, мазкур масала хусусида баъзи маълумотлар билан фикрлашсак.

Фитратнинг ахлоқий-дидактик асарларни, ҳикматларни шеър деб ҳисобла-маслигининг субъектив ва объектив сабаблари бор. Замонавий адабиётни мумтоз адабий анъаналарга қарши қўйиш тенденцияси ўтган асрнинг талатўп замонларида шаклланди. Фитрат замонасининг *илғор* фарзанди сифатида давр руҳини сезди ва ихтиёрини маълум даражада ҳукмрон мафкурага топширди. Янада тўғрироғи, бу таназзулнинг аввали сал илгарироқдан, дунёқараш бузилган, эътиқоднинг кенг ва раvon йўллари қолиб, тор ва боши берк “миллийчилик” кўчаларига кириб кетилган онлардан бошланган эди.

Шу ўринда, яна бир жиҳатга назар қаратсак.

Пайгамбарлар тарихи ва валий, улуг зотларнинг ибратли ҳаётидан ҳикоя қилувчи **номалар**: “Мақталнома”, “Меърожнома”, “Жухуднома”, “Етимнома”, “Ғарибнома”, “Искандарнома” “Ахтамнома”; **қиссалар**: “Қиссаи Юсуф”, “Қиссаи Исмоил”, “Қиссаи Марям”, “Қиссаи Иброҳим Адҳам”, “Қиссаи Ёсин”, “Қиссаи Увайс Қараний”, “Қиссаи Муҳаммад Ҳанафий”; **ҳикоятлар**: “Иброҳим Зуфунун ҳикояти”, “Биби Фотима ҳикояти”, “Ғавсу-л-аъзам ҳикояти”, **достонлар** “Мавлуду-н-набий”, “Ҳидояту-н-набий” “Роҳати дил”, “Юсуф ва Зулайҳо” композицион жиҳатдан содда, тасвир тимсолларидан холи ва бир қатламли, тили ғариб ва баён услубига қурилганлиги ҳам Фитратни бундай асарлар хусусида кескинроқ фикр айтишга ундаган бўлиши мумкин.

Маълумки, даҳрий тузумнинг илк паллалариданоқ, ақида сифатида шакллланган қараш, яъни, адабиётни бир-бирига тескари икки кўтбга — дунёвий ва

диний адабиётга ажратиш ғояси ҳукмрон эди. Аслида, ўтмиш адабий меросимизда, у – тарихий дoston сирасидаги нома, қисса, ҳикоятлар бўладими ёки Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лutfий, Навоий, Фузулийларнинг ғазал, рубоий, маснавий, қитъа каби жанрларда битилган асарлари бўладими, ҳар иккаласида ҳам асос – ғоявий пойдевор битта – соғлом эътиқод тарғиби. Адабиётимиз тарихида номлари маълум ва номаълум ижодкорларнинг барчаси иқтидоридан қатъи назар шу мақсад йўлида қалам тебратган ва улардан бадиий юксак савиядаги асарлар билан бирга, гоҳ ўртамиёна, баъзан эса ундан ҳам қуйи даражадаги адабий мерос қолган. Шу ўринда, Қудома ибн Жаъфарнинг шеър таърифида айтган фикрининг давомини келтирсак: “*Юксак ва паст* чегара ўртасидаги ҳудуд *ўртамиёналик* дейилади. Ҳар бир ижодкор ўзининг ижодий маҳсули юксак чегарада бўлишини мақсад қилади. Агар шеър санъатида ўша даражага етиш қуввати унда бўлса, бундай ижодкор ўз ишининг ҳақиқий устаси деб аталади. Агар санъатини намойиш қилиш иқтидори ўша чегарага етмаса, бундай ижодкор юксак даражага қанчалик яқин ёки узоқлигига кўра баҳоланади. Гарчи, у назмда ҳозирқилгини намойиш қила олмаган бўлса ҳам, унинг ижоди шеър саналади. Чунки, у юксак даражага интилиб, шеър табиати талаб қиладиган санъатларни қўллаган. Бундан ҳам паст чегарадагилар санъати заиф шоирлардир”.

Бундоқ қараганда, Яссавий ҳикматлари, Боқирғон китоби, Вафойининг “Равнақу-л-ислом” достони, Навоийнинг “Сирожу-л-муслимин” ва Бобурнинг “Мубаййин” асарлари, Сўфи Оллоёрнинг манзумалари, Мир Ҳайдархон ибн Суннатуллоҳнинг “Ақилайи назмий” асари, Абдурахмон Низорийнинг “Даҳру-н-нажот” каби асарлари одатга кўра, назмда эмас, балки илмий услуб(наسر)да ёзилиши керак эди. Лекин, бу муаллифлар нега айнан назмни танлашди? Гап фақат уларнинг олимликдан кўра шоирликка мойилликларидами ёки бошқа сабаблар ҳам борми?

Навоий: “*Бўлмаса иъжоз мақомида назм, Бўлмас эди Тенгри каломиди назм*”, деб бежиз айтмаган. Тафаккур эгалари барча замонларда ўзини ва атрофини ўраб турган борлиқни англашга интиланган. Илоҳий калом бундай фаол, маънавий соғлом инсонлар учун доимо илҳом манбаи бўлган. Маънавий меросимизга назар солиш асносида, *назмий ифода йўли* нафақат адабиёт, шунингдек, фалакиёт, кимё, алжабр, фикҳ, усули фикҳ, фаройиз, ақоид каби илм эгаларидан айримларининг ҳам ўз соҳалари доирасида билганларини билдириш, тажрибаларини оммалаштириш шаклларида бири сифатида хизмат қилганини кўраимиз. Негаки, уларнинг фикрлаш тарзи Қуръоннинг бетакрор фасоҳати ва балоғати завқида шаклланган. Аниқ фанлар бўйича қилинадиган изланишларда кечадиган жиддий ва машаққатли илм заҳматларига қарамай, бутун фаолият давомида бу завқ, бу соғинчнинг йўқолмагани, билъакс, таъсирланиш бор бўйи билан юзага чиқиб, қаламнинг назмга бурилиб кетиши сабаби, балки шу хусусият билан изоҳланар.

Табиийки, шеър ҳақиқий санъат асарига айланиши учун таъби назмнинг ўзи кифоя эмас. Бу мураккаб жараёнда адабий таълимнинг аҳамияти катта. Тўғрироғи, асарнинг бадиий савиясини айна таълим белгилайди, дейилса, муболаға бўлмайди. Ҳатто баъзи шоирлар адаб илмини икки олам саодатига эришишнинг сабаби сифатида таъриф этганлар:

*Адаб сарриштасин тутқил, адабдин яхши роз ўлмаз,
Адабсиз икки оламда, билингким, сарафроз ўлмаз .*

Шарқда адабиётни ихтисос сифатида ихтиёр этган ҳар бир ижодкордан адаб илмларидан хабардор бўлиш тақозо қилинган. Абдулқодир Бағдодийнинг “Хизанату-л-адаб” китобиди келтирилишича, Андалусий адаб илмларини олтига ажратган: луғат илми, сарф илми, наҳв илми, маоний илми, баён илми, бадиъ илми. Қалқашандий “Сабҳу-л-аъшо” асарида адаб илмларининг ўнтасини санаган: илму-л-луғат, илму-т-тасорруф, илму-н-наҳв, илму-л-маоний, илму-л-баён, илму-л-

бадиъ, илму-л-аруз, илму-л-қавофий, илму-л-қавонини-л-хат, қавонини-л-қироат. “Муъжаму-л-васит” лугатида адаб илмларининг ўн икки тури қайд этилган: лугат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, бадиъ, аруз, қофия, хат, иншо, муҳозара. Адаб илмларини бугунги тушунчалар билан қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Лугат – тилнинг лугавий бирликлари(лексема) ҳақидаги илм;

сарф – сўзнинг ўзгариши ҳақидаги илм (морфология);

наҳв – сўзларнинг гапдаги таркиб қоидалари ҳақидаги илм (синтаксис);

иштиқоқ – сўз ясалиши ҳақидаги илм (деривация);

маоний – калом (гап)нинг ҳол талабига мослиги ҳақидаги илм;

баён – ифода йўллари ҳақидаги илм;

аруз – шеър вазнлари ҳақидаги илм;

қофия – мисраларни ҳамоҳанг тугатиш ҳақидаги илм;

иншо – мактуб, рисола ва ҳужжатлар ёзиш қоидалари;

шеър фарзи (ёки шеър нақди) – шеърга баҳо бериш илми;

муҳозара – тарихий воқеа ва ривоятларни, салафларнинг ҳикматли сўз ва асарларидан ўз ўрнида фойдалана билиш илми;

расму-л-хат – ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло қоидалари ҳақидаги илм.

Мазкур илмларни ҳам назарий, ҳам амалий эгаллаган олимлар “адиб” номи-ни олган. Айни маънодаги адиблар ижодида хослик хусусияти етакчи бўлиб, улар гоёвий-эстетик идеалини инкишоф этиш асносида, бутунни қисмларга ажратиш ва ҳар бир қисмни бутун сифатида талқин этиш йўлидан борганлар. Шунинг учун ҳам бундай ижод намуналарининг бадиияти юксак, ҳатто иъжоз мақомига кўтарилган. Илҳом эҳтиёжидан эмас, кўпроқ бурч мажбурияти остида битилган “Сирожу-л-муслимин”, “Мубаййин”, “Қасидаи аъмолий” каби асарларда эса мақсадни яхлит, бир бутун тизимда бериш йўли тутилган ва, гарчи, бадиийликдан бир қадар бой берилса-да, асарларнинг оммавийлиги таъминланган. Шу ўлчовга кўра, бу икки хил эҳтиёж туфайли туғилган асарларни солиштирилса, аввалгиси кейингисидан адабийроқ. Айни қиёс орқали турли даврда яшаб, турли ижтимоий муҳитда шаклланган адибларнинг ёхуд битта ижодкорнинг турли асарларига нисбатан адиблик салоҳиятида нозик даражаланиш мавжудлиги ва бу даражаланишнинг мезони шаклан ва мазмунан бутун бўлган ижод маҳсулига нисбатан олингандагина ҳаққоний ҳамда адолатли бўлиши англашилади. Кенгроқ қаралса, *адабиёт* тушунчаси ҳар икки ижод маҳсулига баробар, бамисоли, қўл тушунчаси панжанинг ҳар бармоғига баробар бўлганидек. Негаки, бармоқлар шаклда хилма-хил бўлгани билан ҳаммаси битта мақсадда бирлашади, ягона мақсадга хизмат қилади.

Кузатувимиз аввалида, шакл ва мазмуннинг ажралмас бутунлик эканлигини таъкидлаган ҳолда, тарбия – адабиётнинг мазмунига, гўзаллик – шаклига хос хусусият, деган мулоҳаза келтирилган эди. Мана шу икки жиҳатни ўзида уйғунлаштира олган асар чинакам адабий манбага айланади. Инсон табиатан гўзалликни суювчи, айни пайтда, тарбияга муҳтож хилқат. Шунинг учун ҳам адабиёт кишилик жамиятининг ҳамма даврларида замонавий, ҳамма даврларда бирламчи эътибордаги ҳодисадир.

Нурбой АБДУЛҲАКИМ,
филология фанлари доктори

«ФИРДАВСУ-Л-ИҚБОЛ»НИНГ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ҚИЙМАТИ

Қарийб бир ярим асрдирки, Мунис томонидан бошланиб, Огаҳий ниҳоясига етказган “Фирдавсу-л-иқбол” асари адабиётшунос, матншунос ва тарихшунослар эътиборини тортиб келади.

“Фирдавсу-л-иқбол”нинг тўққизта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан иккитаси, Россия Фанлар академияси Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтида (инв. С 571 (590 оа), Е-6-1 (590 ов), олтитаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида (инв. 821/1, 5364/1, 9979/1, 5071, 7422, Ҳ. Сулаймонов номидаги фонд. 275/1), яна бир нусхаси эса Хельсинкида сақланмоқда.

“Фирдавсу-л-иқбол” бадиий-тарихий насрда Огаҳий учун катта тажриба мактаби бўлгани, шубҳасиз. Бу асарни ёзиш жараёнида ортирилган тажриба кейинчалик шу турдаги бошқа асарларини ёзишда унга қўл келгани аниқ.

Муниснинг ёзишича, Хива хони Элтузархон уни ўз саройига чақириб, бундай амр қилади: *“...керакким, бизнинг насаби ҳумонимизни сўз девонида курсинишин ва аждоди амжодимиз асомийсин тарих хотамида нақши нигин қилсанг ва ўз ҳолотимиз ва баъзи футуҳотимиз билаким, зийнати афсона ва носихи “Шаҳнома”дур, назм риштасиға дурри макнун терсанг ва наср бисотиға гуногун зийнат берсанг, то бўлғайким, даврон саҳоифи фано тундбоди била паришон бўлуб, олам кошонаси адам сели била вайрон бўлғунча авсофи ҳамидамиз замон авроқида боқий қолғай ва зикри писандидамиз жаҳон мажолисида салотин базмиға шўриш солғай”.* (Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. *Firdaws al-iqbal: History of Khorezm*. Ed. by Yu. Bregel. Leiden: Brill, 1988, P.18. – Мақола Юрий Брегель тайёрлаган ана шу илмий-танқидий матн асосида ёзилди – Н.А.).

“Фирдавсу-л-иқбол” дебоча ва муқаддимадан ташқари беш бобдан таркиб топган. Бу ҳақда Мунис қуйидагича маълумот беради: *“...бу мухтасар шуруғиға хомаи ибтидо сурулди, чун баҳори иқболи соҳибқироний била фирдавсдек зийнат топиб эрди, биноан алайҳ “Фирдавсу-л-иқбол”ға мавсум бўлди. Бир*

муқаддима, беш боб, бир хотимага тақсим топти. Ҳазрат Изиди комбахшдин умид улким, унвони ифтитоҳин татаммаи ихтиомга мавсул ва муқаддимаи оғозин хотимаи анжомга машмул қилғай... Муқаддима баъзи махсусоти аъло-хоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди. Аввалги боб ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин (яратилишидан — Н.А.) Нуҳ алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлур. Иккинчи боб Ёфас алайҳиссаломдин қўнғирот шўъбасиғача мўғул подшоҳларининг зикрида. Учунчи боб Қурлос авлодидин подшоҳлиқ маротибиға етганлар зикридаким, сўнги Абулғозихон ибн Ёдгорхондур. Тўртунчи боб ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг аждоди киром ва абуи зу-л-эҳтиромининг зикрида. Бешинчи боб ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг валодати ҳумоюнидин бу рисолаи саодатмақола итмомиғача ҳар вақоеъким осори соҳибқиронийдин вуқуъ топмиш ва вуқуъ топғусидур — зикр қилишур. Хотима авлиёйи изом ва уламои киром ва умарои зу-л-эҳтиром ва соҳибдават беклар ва закийтабъ шоирлар ва донишманд фозиллар ва фалотунфитрат ҳунармандлар ва баъзи умури ғарибаким, ҳазрат подшоҳнинг айёми майманатанжомида вуқуъ топибдур, алар ҳикоётиға махсусдур”.

Мунис асарнинг композицион тузилишини ана шундай режалаштирган. Бироқ бир қанча сабабларга кўра, муаллифга асарни ушбу режа асосида ниҳоялаш насиб этмаган. Биринчидан, адиб асарнинг энг қизгин воқеалари тасвирини ёзаётган кезде Муҳаммад Раҳимхон унга Мирхонднинг машҳур “Равзату-с-сафо”сини ўзбек тилига таржима қилиш вазифасини топиради.

Иккинчидан, 1929 йили Муниснинг вафот этиши, бу режанинг амалга ошишига монелик қилади.

Ана шу сабабларга кўра асарни Огаҳий давом эттирди ва ниҳоясига етказди. Бироқ, адиб бу ишга орадан ўн бир йил ўтгач киришган. Сабаби, Мунис вафотидан кейин Огаҳийга “Равзату-с-сафо” таржимасини давом эттириш вазифаси юклатилади. Шундан кейингина Элтузархоннинг ўрнига Хива тахтига чиққан Оллоҳқулихон даврида, унинг фармониға кўра Огаҳий “Фирдавсу-л-иқбол”ни давом эттириб, ниҳоясига етказди.

“Фирдавсу-л-иқбол”нинг тарихий илмий асар эмас, бадий-тарихий наср намунаси экани нималарда кўринади? **Биринчидан**, ҳар қандай асарнинг хусусияти унинг тилида, ифода усулида намоён бўлади. “Фирдавсу-л-иқбол” сажъли насрда, бадий услубда ёзилган. Ахир, унда тарихий воқеалар баён қилинганку, тарихий асар деб номланиб келгани сабаби шуку, деган эътирозга жавобан айтиш керакки, гап қандай материал қаламга олинганида эмас, унинг қай тарзда ифодаланганидир. Ушбу фикр исботи учун асардан биргина парча келтириб, таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз: “...жаҳон фозилларининг афзали ва замон комилларининг акмали, фазлу дониш тенгизининг тимсоҳи, ақлу биниш сафинасининг маллоҳи, илм қуёшининг матлаъи ва камол аҳлининг маржаъи, ҳаллоли мушкулоти дақойиқ, кашшофи ғатоёйи ҳақойиқ, фазоилмаоб, камолотинтисоб, яъни Мунис мироб...”

Огаҳийнинг устози Мунисга бўлган эҳтироми ифодаси бўлган ушбу иқтибосда ўн бир сажъланувчи қисм мавжуд: жаҳон — замон, фозилларининг — комилларининг, афзали — акмали, фазлу — ақлу, дониш — биниш, тимсоҳи — маллоҳи, матлаъи — маржаъи, ҳаллоли — кашшофи, мушкулоти — ғатоёйи, дақойиқ — ҳақойиқ, фазоилмаоб — камолотинтисоб — Мунис мироб.

Улардан биринчи, учинчи, бешинчи, олтинчи, еттинчи ва ўнинчи сажъланувчилар мутавозий (ҳам вазн, ҳам қофияда мослашувчи); ўн биринчиси мутарраф (вазнда мослашмаган), иккинчи, тўртинчи, саккизинчи ва тўққизинчиси эса мутавозиндир (вазнда мос, қофияда мослашмаган).

Маълумки, сажъ ҳосил қилувчи сўзлар «фосила» деб аталади. Ҳар бир фосила ўзидан олдинги сўзлар бирикмаси билан сажънинг бир бўлагини ташкил қилади ва «қарина» деб юритилади» (шеърийтдаги, аруздаги *фосиланинг* бунга алоқаси йўқ). Огаҳий насрида сажънинг юқорида баён этилган барча шаклий сифатларини кўриш билан бирга, сажъланувчиларнинг жойлашишида ҳам ўзига хослик кузатилади. Юқоридаги жумлада *тимсоҳи* ва унга сажъланувчи *маросими* фосилаларининг ҳар бирдан олдин биттадан сўз қўлланган. Баъзан фосиладан олдин бир ва унга сажъланувчидан аввал бир неча сўз қўлланиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Юқоридаги иқтибосда аксар сажъланувчилар орасида қарина мавжуд эмас.

Асарнинг бадиий-тарихий наср намунаси эканига **иккинчи далил**, юқорида таъкидланганидек, Муниснинг уни ёзишга амр этилганида хон тилидан битилган: “*назм риштасига дурри макнун терсанг ва наср бисотиға гуногун зийнат берсанг*”, сўзларидир.

Учинчидан, бадиий-тарихий наср намунаси худди халқ оғзаки ижодига мансуб дostonлар каби, Мунис ва унинг буюк салафлари Рабғузий, Мирхонд, Хондамир ва Абулғозининг шу сирадаги асарлари анъанасига кўра назм билан зийнатланиши шарт эди. Асар худди шу усулда ёзилган. Ундаги назм намуналари сажъли насрда битилган фикрларни тасдиқлаш, тўлдириш, уларга изоҳ бериш ва, ниҳоят, асарнинг бадииятини, поэтик жозибасини ошириш мақсадларига хизмат қилади.

“Фирдавсу-л-иқбол” матнига қасида, ғазал, маснавий, қитъа, рубоий, фард, таркиббанд, таърих сингари жанрларга оид қарийб олти минг мисра шеър киритилган. Шундан беш минг мисрага яқини асарнинг Мунис ёзган қисмидан, 1022 мисраси эса Огаҳий ёзган қисмидан ўрин олган.

С.Рўзимбоев ва А.Аҳмедовларнинг “Фирдавсу-л-иқбол”даги адабий жанрлар ҳақида” (“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 2009, 6-сон, 19–24-бетлар) мақоласида асарга кирган шеърларнинг жанр хусусиятларига оид анча керакли маълумотлар берилиши баробарида, бир қатор нуқсонларга ҳам йўл қўйилганини қайд этиш керак.

Биринчидан, мақолада жанр истилоҳи ноўрин қўлланади, муаллифларнинг шеърий жанрлар ҳақидаги тасаввури чала кўринади. Масалан, улар бундай ёзишади: “Мунис томонидан **асарда истифода этилган поэтик жанрлар орасида** (?) назм, шеър, мисра, абёт, манзума, матлаъ, мақтаъ каби атамалар учрайдики, бу номланишларга муайян изоҳлар беришга тўғри келади”. Таъкидлаш керакки, назм, шеър, мисра, абёт, манзума, матлаъ, мақтаъ каби истилоҳларнинг “Мунис томонидан асарда истифода этилган поэтик жанрлар”, дейилиши мутлақо тўғри эмас.

“**Назм** номи остида берган шеърлари шаклининг маснавийдан фарқи йўқдек кўринади”, дея, гўёки, муаммога ойдинлик киритишмоқчи бўлишади муаллифлар. Бу ҳам ҳолва. “Бироқ айрим ҳолларда назмнинг қофияланиш тизими ўзгаради ва ғазал шаклига ўтади” ёки бошқа ўринда, “Тарихнависнинг “шеър” номи остида берган намуналари ҳам кўп ҳолларда маснавий шаклида битилган, айримлари ғазал шаклида қофияланган”, дейишар экан, улар, гўёки, янги-янги “илмий кашфиёт”ларни очишади. Мунис бу сарлавҳалар остида баъзан маснавийни, айрим ҳолларда ғазал ва исталган бошқа жанр намунасини бериб кетаверган. Бир вақтлар келиб, “мутахассис”лар “Фирдавсу-л-иқбол”да “назм”, “шеър” сарлавҳаларида тақдим этилган асарларнинг қайси жанрга мансуб эканини ажрата олмаслигини адиб қаердан ҳам билсин, ахир?!

“Мунис **назм** ва **шеър** номи остида берилган намуналарни умуман шеърий сифатида қараган ва воқеалар характерига қараб, уларни турли шакл-

лар воситасида ўқувчиларга ҳавола қилган”, деган хулоса эса янада ажабланарли. Савол туғилади: Мунис **назм** ва **шеър** номи остида берилган намуналарни **умуман шеърят сифатида (?)** (*таъкид бизники – Н.А*) қараган бўлса, бошқа ном остида берилган намуналарни нима деб қараган экан?!

Мумтоз шеърятда фард деган жанр бор. “Фард” атамаси “якка, ёлғиз, ажралган” маъноларини англатиши, мумтоз шеърятда ягона байтдан иборат тугал маънони англатган жанр экани ҳеч кимга сир эмас. Юқорида қайд этилган мақола муаллифлари ҳаммага аён ана шу ҳақиқатга “ислоҳ” киритадилар. Улар: “Асар таркибидаги фардлар асосан икки мисралик бўлиб, бир-икки жойда унинг тўрт қаторлик шакли (?) ҳам учрайди”, дея қуйидаги шеърни мисол қилиб келтирадилар:

*Олиб қаҳр ила ул жаҳон кишварин,
Қилиб қатл аҳли замон аксарин.
Жаҳон ичра балким киши қўймади,
Улус қонидин ўлгунча тўймади.*

Тўғри, “Фирдавсу-л-иқбол” матнида ушбу шеър “Фард” сарлавҳаси билан берилган. Бироқ, мумтоз асар устида тадқиқот олиб бораётган мутахассис бу котибнинг хатоси бўлиши мумкинлигини, мазкур шеърини парча жанр хусусиятларига кўра фард эмас, маснавий (!) эканини ажрата билиши керак эмасми?! Синчков тадқиқотчи зарур ўринларда котибнинг хатосини ҳам тузатиши лозимку, ахир!

“Асарнинг Мунис қаламига мансуб қисмида насрий жанрларга ҳам ўрин берилган. У асарни анъанага мувофиқ **наът** билан бошлайди ва уни насрий тарзда Қуръон оятлари воситасида баён этади”, дейилади яна мақолада. Аввало, наътни насрий жанр сифатида таърифлаш илмий ҳақиқатга ҳам, оддий мантиққа ҳам зид. Наът – жанр эмас. У – мазмун, у – моҳият. Наът – пайғамбаримиз сифатларининг таъриф-тавсифи. У нафақат насрда, назмда ҳам ёзилиши мумкин. Ҳазал, маснавий, қитъа сингари шеърини жанрларда ёзилган маснавийлар учрайди мумтоз адабиётимизда. Илмий мавзуда мақола ёзаётган мутахассис ҳар бир сўзини тарозига солиб, ўйлаб, фикрлаб, кейин қоғозга тушириши зарур. Акс ҳолдаги, юқоридаги тахлит ноўрин мулоҳазалар, саёз хулосалар келиб чиқади.

Мазкур кўчирмада яна бир хатолик бор. Муаллифлар фикрича: “У (яъни, Мунис) асарни анъанага мувофиқ **наът** билан бошлайди”. Аслида, “Фирдавсу-л-иқбол” наът билан эмас: “*Олиймакон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкабаи давлати ул подшоҳи алалитлоқнинг қуллуғи билан интизом топарким...*”, дея бошланган **ҳамд** (*таъкид бизники – Н.А*) билан очилади.

“Фирдавсу-л-иқбол”га кирган турли жанрларга оид шеърини матнлар ҳар бири композицион тугаллиги билан алоҳида асар сифатида баҳоланиши мумкин. Шеърини матнлар воқеликнинг насрий талқинини бирор-бир жиҳатдан такрорламайди, аксинча, улар матн яхлитлигини таъминлаши, асарнинг асосий ғоясини ёрқин бадиий бўёқларда, поэтик жозибадорликда ифодалаш ва изоҳлашга хизмат қилиши жиҳатидан юксак адабий-эстетик қийматга эга.

“Фирдавсу-л-иқбол”нинг Огаҳий ёзган қисмидаги шеърини матнлар мавзусига кўра қуйидагичадир: 1) асарнинг ёзилиш сабаби таърифи; 2) хон ва унинг аъёнлари васфи; 3) бунёдкорлик ишлари тавсифи; 4) ҳарбий можаролар тасвири; 5) шикор – ов тавсифи; 6) тўй, спорт ва халқ ўйинлари талқини.

1. Асарнинг ёзилиш сабаби таърифи. Огаҳий “Фирдавсу-л-иқбол”ни давом эттириш вазифаси ўзига юклангани ҳақида, аввал, насрда мана бундай изоҳ беради: “...ҳазрат соҳибқироннинг жулуси саодат маънусининг ўн бешлончи йиликим, сана минг икки юз эллик бешда (1840 милодий йил – Н.А.) эрди, бу бандани бебизоат ва қалилу-л-иститоат ва бу гўшанишини вайронаи алам ва малолат, аҳқари ибоди малики-л-ваҳҳоб, заифи нажиф Муҳаммад-ризо мироб ал-мутахаллис би-л-Огаҳий ибн Эрнийёзбек биродарзода ва даст-парвардан Мунис мироб ғафароллоҳу зунубаҳум ва сатара уйубаҳумким, ул ҳазратнинг хизматкори қадимий ва жонсипори самимийи эрдим, ногоҳ жабҳаи аҳволимға дийдан марҳамати ва носияи авқотимға айни иноятидин назари кимёасарин солиб, бу паришон авроқким, таркибидин кўнгул мутаҳаййир, балки ақли кул мутааззирдур, жамъ қилиб, итмомға еткурмакни буюруб, бу дилхастани мазаллат туфрӯғидин кўтарди ва ифтихорим бошин фалаки даввордин ўткарди”.

Дарҳақиқат, муаллиф олдида масъулиятли вазифа турарди.

Асарни давом эттиришга киришар экан, Огаҳий маснавий йули билан муножот ёзади. Муножотда шоир жуда қийин, туганмас ишга қўл урганини таъкидлаб, уни поёнига етказишда аллоҳ таолодан мадад сўрайди:

*Илоҳо, ман ожизу бенаво,
Туганмас иш этгум дурур ибтидо.
Ҳазин хотиримни етур комиға –
Ки, яъни, ишим етур анжомиға.*

2. Хон ва унинг аъёнлари васфи. “Фирдавсу-л-иқбол” бадиий услубда ёзилгани учун унда муаллифнинг адабий-эстетик идеали талқини масаласини ўрганиш зарурати юзага келади. Таъкидлаш керакки, асарда худди шундай идеал хон тимсолида тасвирланган. Бу туркум шеърларда васф этилишича, хоннинг адолати шу даражадаки, адлидан жаҳон мулки обод, у шунчалик сахийки, хайру эҳсонидан улус хотири шод. Биргина мисол:

*Ҳотами Тойики карамдур иши,
Халқға бермак бўлубон варзиши.
Ул дағи баҳра олиб эҳсонидин,
Зилласитондур карами хонидин.*

Муаллифнинг бу туркум шеърларда муболағали тарзда таърифу тавсиф этилишича, агар султони соҳибқирон қаҳр қилса, зулм уйи вайрон, лutf этса, даҳр эли шодон бўлади. Хоразм хонларининг, жумладан, Муҳаммад Раҳимхоннинг салтанат ишларида адолатга интилган маърифатли ҳукмдор эканига шубҳа билдирмаган ҳолда, таъкидлаш керакки, Огаҳий хон ва унинг аъёнлари тасвирида реал воқеликдан кўра кўпроқ ўзининг идеалини васф этган. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, юксак назмий маҳорат билан ёзилган бу туркум шеърлар шоирнинг ижтимоий-эстетик идеалини белгилаш ва ўрганишда принципиал аҳамиятга эга.

3. Бунёдкорлик ишлари тавсифи. Муҳаммад Раҳимхон табиатан бунёдкорликка мойил бўлган. У кўплаб масжидлар, мадрасалар, ёфлар (каналлар), кўприк ва работлар барпо этган. Маълумки, адабий анъанага кўра, бундай иншоотлар қурилиши муносабати билан таърихлар битилган. “Фирдавсу-л-иқбол”да бу мавзу, асосан, маснавийда қаламға олинган. Жумладан, муаллифнинг ёзилишича, “Ул овони саодатнишонда Сайёд ҳовлининг иморатиким, ул ҳазратнинг меъмори давлатидин тоза бино топиб, матонат

ва истехкоми “кааннаҳум бунйанун марсус” (“бамисоли туташ бинолардек” – Қуръони карим, Саф сураси, 4-оятдан) ояти била мансус эрди ва боғи ишрат-тафзоси “ва ман дахалаҳу кона оминан” (“бу ерга кирган омонлик топади” – Қуръони карим, Оли имрон сураси, 97-оятдан) ишоратиға махсус”. Асарда ана шу маълумотдан сўнг қуйидаги маснавий матни келтирилган:

*Рашки беҳишт эрди анга ҳар қусур,
Ошиқи онинг эди филмону ҳур.
Бош чекибон кўнгири Кайвонгача,
Зирваси ҳам гунбази гардунгача.
Манзари айвони бўлуб дилкушо,
Саҳни ҳавоси эди ишратфизо.
Боғи назоҳатда жинон ғайрати,
Ҳар шажари сарви равон ғайрати.
Беҳад эди меваи алвон анга,
Тенг бўла олмай мазаи жсон анга.*

Ҳар қандай мавзуда, ҳатто бунёдкорлик ишларининг назмий тавсифи-да ҳам Огаҳий сўзининг фасоҳати ва балоғати яққол намоён бўлиб туради.

4. Ҳарбий можаролар тасвири. Маълумки, XIX аср миллатимиз тарихига таназзул асри сифатида кирган. Хонликлар ўртасидаги зиддиятлар, ички низолар охир-оқибат юртни ижтимоий-сиёсий бўҳронга олиб келди, Русия мустамлакаси гирдобига туширди. “Фирдавсу-л-иқбол”да ана шу ички низолар, зиддиятлар, маънавий инқироз етилиб келаётган тарихий вазият қаламга олинган. Асардан ўрин олган бир қанча шеърларда Муҳаммад Раҳимхон кўшинининг Хуросон ва Дашти Қипчоқдаги, шунингдек, Хоразм атрофидаги кўчманчи қабилалар билан олиб борган ҳарбий ҳаракатлари, хон билан Бухоро ҳукмдори Амир Ҳайдар сипоҳи ўртасидаги жангу жадаллар, беҳуда қон тўкилиши воқеалари тасвирланган. Бу мавзудаги шеърларда зоҳиран Хива аскарларининг жасорати васф этилгандек кўринса ҳам, назмий матнлар замирида Огаҳийнинг бундай ҳарбий можароларни маъқулламаслиги сезилиб туради. Ҳатто, шу туркум шеърларнинг айримларида унинг панд-насиҳат руҳидаги қарашлари ифодаланади. Мана бу қитъа мазмуни фикримизнинг ёрқин далилидир:

*Кўнгулни боғлама номард ваъдасиға даме –
Ки, ваъдасида анинг бўлмағай вафо ҳаргиз.
Мулойим ўлма даме душмани қадимингға,
Мулойимат била ул бўлмас ошно ҳаргиз.
Тоши йилоннинг агар ҳар нечаки базм дурур,
Ва, лек, бўлмас ичи заҳардин жудо ҳаргиз.*

5. Шикор – ов тавсифи. Асарда муаллиф “ҳазрат соҳибқирони фирдавсмакон”, яъни, Муҳаммад Раҳимхон аксар вақтларда “шикор иродаси била ҳаракат кўргузуб, бу баҳона бирла атрофдағи фуқаро ва ажжаза бошлариға сояий марҳамат солиб, арзин эшитиб, додиға етмак”ни одатга айлантиргани ҳақида ёзади. Бир туркум шеърӣй матнлар ана шу шикор – ов тавсифиға бағишланган.

6. Тўй, спорт ва халқ ўйинлари талқини. “Фирдавсу-л-иқбол”да Огаҳий Муҳаммад Раҳимхоннинг иккинчи ўғли шаҳзода Раҳмонқули тўрага “хатна суннатин жорий қилдирурға сури мавфуру-с-сурур ва жашни азим тартиб бергани” тавсифиға анча батафсил тўхталади. Шоир:

*Ийғналибон ул сифат асбоби сур –
Ким, бўлубон васфида ожиз шуур.
Сафҳае таърифига сурмак қалам*

Чархи барин авжиға урмоқ қадам, – дея тўй муносабати билан “*адолат лаолийси уммони, саховат явоқитининг кони*” бўлган хоннинг қўллари бамисоли денгиздек гавҳарлар сочгани, халойиққа сийму дирам улашиб, фуқаро ва раоёни хайру эҳсонидан комрон қилгани ҳақида ёзади. Бу туркум шеърларда хоннинг фазилатлари муболағали тарзда, пафос билан талқин этилади. Бундай талқин усули, биринчидан, муайян ҳаётий асосга эга бўлса, иккинчидан, уларда Огаҳийнинг адолатли, раиятпарвар ҳукмдор ҳақидаги идеали ҳам ўз ифодасини топганини таъкидлаш керак.

Асарда, шунингдек, бир қанча спорт ва халқ ўйинлари, жумладан, кураш, отчопар сингари томошаларнинг назмий талқини ҳам алоҳида ўрин тутди. Жумладан, юқорида зикр этилган тўйда отчопар томошаси уюштирилади, муаллиф сажъда ифодалашича, унда “*саманди фалакҳайъату барқсуръат ва раҳши девбоди сарсарниҳод*” отлар иштирок этади.

“Фирдавсу-л-иқбол”нинг Огаҳий ёзган қисмидаги шеърини матнларни жанр хусусиятларига кўра қуйидагича тасниф этиш мумкин: 1) маснавийлар; 2) рубоий 3) қитъалар; 4) фардлар; 5) таърихлар.

Маснавийлар. Асар таркибига кирган шеърлар орасида сон жиҳатдан ҳам, салмоқ жиҳатдан энг кўп учрайдигани маснавийлардир. Улар 64 та бўлиб, 960 мисрани ташкил этади.

Ҳазрат Навоий маснавий жанрини “*майдони восиъ*” деб атагани маълум. Шайх Аҳмад Тарозийнинг қайд этишича, «...*маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар ҳикоятни назм қилур бўлса, керакким, дебочасин хуб иборат ва яхши тариқа бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай. Ва бир шарт улдурким, ҳар ердаким, разм ва базм бирла таъриф қилгай*». (Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент, “Ҳазина” нашриёти, 1996).

«Фирдавсу-л-иқбол»даги маснавийлар туркий шеърини назариётчиси таъкидлаган талабларга тўлиқ жавоб бера олади. Асарда “назм” сарлавҳаси билан берилган 74 байтли энг катта ҳажмли маснавийнинг «*фотиҳаси бирла хотимаси писандида келган*»и бунинг далили. Мана, ўша маснавийнинг “фотиҳа”си:

*Чарх золиким баса маккор эрур,
Золиму бераҳму кажрафтор эрур.
Доимо макру ҳиялдур пешаси,
Халқға бермак фириб андешаси.
Ҳайъатидин ошкоро шумлиқ,
Ҳам хиромидин аён мейшумлиқ.
Кимниким кўрса азизу комрон,
Қасди – хор этмак дурур ҳам нотавон.
Ким эса мақсуд ҳусули бирла шод,
Фикри они айламакдур номурод...*

Мумтоз шеърини тарихида чарх золининг золим, бераҳм, кажрафтор экани ҳақида кўп ёзилган. Бироқ, ушбу маснавий “фотиҳа”си макру ҳийла пешаси бўлган, халққа фириб бермакни аъмолига айлантирган, кимники азизу комрон кўрса, хору нотавон қилмоққа қасд айлайдиган, мақсади

ҳосил эканидан шод юрган одамни номурод айламак фикридаги чарх золи образи метафора, тансику-с-сифот, таносиб, тазод сингари бадиий санъатлар воситасида бетакрор тасвирлангани билан алоҳида ажралиб туради.

Таъкидлаш жоизки, маснавий хотимаси ана шу тасвирни хулосалаб келган. Модомики, чарх золи шунақа маккор ва раҳмсиз экан, оқил одамнинг унга муносабати қандай бўлмоғи керак? Қай йўл билан у давлату иқболга эришмоғи мумкин? Маснавий хотимаси ана шу сингари саволларга жавоб беришга ҳаракат қилингани билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади:

*Оқил улким, даҳрдин силкиб этак,
Урса тажриду қаноат сори так.
Тарк тутса ҳар на йўқу борини,
Балки ўзлук бори-ю осорини.
Айласа маскан фано майхонасин,
Қилса нўш у фонилиғ паймонасин.
Бўлса мадҳуш уйлаким билмай ўзин,
Очмаса то ҳашр қўпғунча кўзин.
Бу дурур маъни элига шоҳлиғ,
Давлату иқболу соҳибжохлиғ.
Соқиё, бер косаи озодалиғ,
Лаб-балаб айлаб майи афтодалиғ.
То ичиб они ҳаловат айлайин,
Лаҳзае майли фароғат айлайин.*

Кўриниб турибдики, маснавийнинг «*фотиҳаси бирла хотимаси писандида келган*», яъни, “фотиҳа”да қўйилган поэтик муаммо “хотима”да ечилган, ҳал этилган. Муҳаммад Раҳимхон вафоти муносабати билан битилган бу маснавийда фано ва бақо фалсафаси ўзига хос бадиий талқин қилинган.

Рубоий. “Фирдавсу-л-иқбол”нинг Огаҳий ёзган қисмида биргина рубоий матни келтирилган.

*Вусъат аро монанди анинг кам эрди,
Қоплон фалакка шердин рам эрди.
Андоқ қалин эрдик, йилон йўл топмай,
Ашжори авжи чархға муҳкам эрди.*

Ушбу рубоийда Хоразмдаги Бодой тўқайзори тасвирланган. “Зубдату-т-таворих”да: «*Бодой бир бешае дурурки, бағоят қалин ва зиёда васеъ дурур. Ҳазрати қутбу-л-ақтоб, афзалу-л-асҳоб, зубдату-л-комилн, умдату-л-восилн Вайсу-л-Қараний розийаллоҳу анҳу ва ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, ҳидоятдастгоҳ Шайх Жалил ота қаддаса сирраҳунинг қадамгоҳлари дағи тоғ била дарё ўртасида воқеъ дурур*”, деган маълумот берилади.

Кўриниб турибдики, “Фирдавсу-л-иқбол”даги рубоий ва “Зубдату-т-таворих”даги маълумот бир-бирига уйғун, бир-бирини тўлдиради. Вайсу-л-Қараний билан Шайх Жалил отанинг абадий манзили бўлган бу заминнинг табиати, ҳайвонот дунёси ўзига хос экани рубоийда гўзал бадиий талқин этилган. Яъни, бешаенинг “*вусъат аро монанди кам*”лиги — кенг ва улкан ҳудудни қамрагани, унинг қоплонлари шердан ҳам ҳайбатлироқ экани тасвири бу фикрнинг исботидир. Рубоийда ифодаланишича, Бодойнинг тўқайлари шу даражада қалинки, улар орасидан илон ҳам йўл топиб юриши маҳол, дарахлари шу қадар юксакликка бўй чўзганки, чарх-

нинг авжига – энг юқори нуқтасига етган. Бир вақтнинг ўзида муболағанинг таблиғ (“*Вусъат аро монанди анинг кам эрди*”), ғулув (“*Қоплон фалакка шердин рам эрди... Ашжори авжи чархга муҳкам эрди*”) ҳамда ифрот (“*Андоқ қалин эрдик, йилон йўл топмай*”) турлари қўллангани рубоийнинг юксак бадииятини таъминлаган.

Қитъалар. “Фирдавсу-л-иқбол”да Огаҳий ижодидан бу жанрга мансуб етти қитъа матни ўрин олган. Шайх Аҳмад Тарозий қитъанинг аввалги мисраси одатда қофияланмаслиги, ҳажми “*ақалли икки байт*” бўлиши, “*мунинг ҳам аксари муқаррар эрмаслиги, ҳар нечаким, қофия тобсалар*» айтилиши мумкинлигини таъкидлайди. Бироқ, Огаҳий ижоди туркий шеърят назариётчисининг қитъа ҳақидаги бу назарий қарашлари ўзгармас ҳақиқат эмаслигини, ислоҳ этилиши мумкинлигини тасдиқлайди. Негаки, Огаҳий қитъаларининг “*ақалли (энг кичик ҳажми – Н.А.) икки байт*” эмас. Асарда келтирилган қитъалардан бири ягона байтдан иборат экани бу фикрни тасдиқлайди:

*Ақл ила фаросатким, инсон шарафи андин,
Шаънида анинг гўё бир ояти мунзилдур.*

Таъкидлаш жоизки, “Фирдавсу-л-иқбол”даги етти қитъа матннинг турли ўринларида бошқа-бошқа мақсадлар билан келтирилган бўлса-да, улар мантиқан ўзаро боғлиқдай, бир-бирининг узвий давомидай таассурот қолдиради. Бу етти қитъанинг моҳиятини қуйидагича мухтасар ифодалаш мумкин:

1) ақл-фаросат инсонни шарафлаши, шу муносабат билан оят ноzil бўлгани;

2) хулқи неку (олижаноб хулқ) билан куфр эли ҳам исломга кириши;

3) шоҳга садоқат кўрсатиш фуқаронинг ўзига ҳам бахт келтириши;

4) номард ваъдасига кўнгул боғламаслик;

5) душман устидан зафар қозонишда хайл (қўшин) кўплигига мағрур бўлмаслик;

6) фалак бевафолиги ва умр бебақолиги;

7) сипеҳри жаллод бирор кимсани шод қўймаслиги, одам фарзандларига адалсиз ғам ёғдириши.

Кўриниб турибдики, улар алоҳида-алоҳида мавзуларга бағишланган бўлса-да, моҳиятан яхлитлик касб этади. Бироқ, бу ҳол ҳар бир қитъанинг алоҳида назмий асар эканини инкор этмайди. Шу билан бирга, қитъалар ҳам умумматннинг таркибий қисми ўлароқ асосий ғояни ёрқинроқ тасвирлашга, асарнинг бадиий жозибасини оширишга хизмат қилади

Фардлар. Таъкидланганидек, бу жанрдаги шеърлардан иккитаси “фард” сарлавҳасида, қолган еттитаси эса “байт” номи билан берилган.

“Фирдавсу-л-иқбол” матнида “байт” сарлавҳаси билан келтирилган шеърлар тугал мазмунни ифодалашни, поэтик мукамаллиги жиҳатидан ҳам фард жанри талабларига тўлиқ жавоб беради. Асарда “байт” сарлавҳаси билан берилган қуйидаги фард ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Берур ўлса агар худо қулиға
Матлабин келтуруб қўяр йўлиға.*

Бундан ташқари, байт (фард)лар матннинг узвий қисми экани, юксак бадиияти билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Муҳаммад Раҳимхоннинг доруссалтанадан сафарга отланиши муносабати билан ёзилган қуйидаги фард бунинг ёрқин мисолидир:

*Миниб иқболу давлат маркабиға,
Анингдекким, қуёш кўк ашҳабиға.*

Бу сингари битиклар Огаҳийнинг чиндан ҳам “*фасоҳат ва балоғат бобида нодир, маоний жақоҳирин назм этарга қодир*”(шоирнинг ўз таъбири — Н.А.) эканини тасдиқлайди.

Умуман, “Фирдавсу-л-иқбол”даги байт (фард)лар асардаги насрда берилган тасвири такрорламаслиги, аксинча, уни тўлдириб, ифодага бадиий сайқал бериши жиҳатидан ҳам юксак адабий-эстетик қийматга эга.

Таърихлар. Аввало, таъкидлаш жоизки, “Фирдавсу-л-иқбол”га кирган ҳар икки таърих Мунис қаламига мансуб бўлиб, асарда “*вуфури фаросат ва фарти қиёсатда умарои изомдин мумтоз ва мустасно*”, дея таърифланган Султон мироб нафотига бағишланган. Мазкур таърифдан ҳам кўриниб турибдики, Султон мироб Муҳаммад Раҳимхон саройининг хос аъёнларидан бўлган. Султон мироб асарда “*фаҳру-л-миллати ва-д-дин*”, дея васф этилган саййид Юсуф хожа нақиб билан бирга хоннинг қайнотаси Абдуллоҳ хожа эшон валади амжоди саййид Боқирхожа эшон саййид Отойининг тўйида асосий ташкилотчилардан бўлгани ҳам унинг саройдаги нуфузи нечоғлиқ баланд бўлгани далилидир. Асарда уларнинг “*тўй устида муқаррар бўлуб, жашн муҳомининг интизомиға машғул*”, экани таъкидланади.

Таърихларнинг биринчиси:

*Беки гардунҳашам, мироби динпарвар, амири даҳр,
Ҳумоюн номи Султоғу султоннасл, дарёдил.
Баногоҳ тарки олам дода аз шавқи Худованди,
“Раҳи фирдавс рафт” ў ҳам аз он таърих шуд ҳосил.*

Демак, таърих моддаси “*Раҳи фирдавс рафт*” жумласига беркитилган. Маълум бўладики, “*Раҳи фирдавс рафт*” жумласидаги ҳарфларнинг абжад ҳисобидаги йиғиндиси — 1235 га тенг. Асарда Султон миробнинг вафоти “*зу-л-ҳижжанинг салхи*”да содир бўлгани зикр этилади. Синхрон жадвалга кўра, бу воқеа милодий 1820 йил 7 октябрга тўғри келади. Таъкидланганидек, кейинги таърих ҳам худди шу сана муносабати билан ёзилган.

“Фирдавсу-л-иқбол”га кирган назм намуналари, биринчидан, асарнинг бадиий савияси юксак бўлишини таъминлаган. Иккинчидан, бу шеърлар асар умумматнининг таркибий қисми сифатида унинг асосий ғоясини тўлдириш, изоҳлаш, хулосалаш вазифаларини бажарган. Учинчидан, асарга поэтик жозибадорлик бағишлаб, ифоданинг санъаткорона бўлишига хизмат қилган.

Умуман, “Фирдавсу-л-иқбол” матни борасидаги кузатишлар асарнинг адабий манба сифатида филологик тадқиқотлар учун бой материал беришини тасдиқлайди.

Гулчехра ИМОМОВА,
филология фанлари номзоди

АНЪАНАЛАР САТҲИДАГИ БАДИИЙ СИНТЕЗ

Ўтган асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб насрда, хусусан, ўзбек ҳикоячилигида туб бурилиш юзага келиб, адиблар воқеликни шунчаки акс эттириш йўлидан бормай, балки инсонлар характеридаги, онгидаги ўзгаришларни кўпроқ акс эттиришга интилдилар. Мана шу даврда яратилган айрим ҳикояларда халқимизнинг маънавий-ахлоқий қарашларини, онгидаги эврилишларни тасвирлашга мойиллик кучайди. Масалан, Ўлмас Умарбековнинг “Қиёмат қарз” ҳикоясида халқимиз феъл-атворига хос омонатга хиёнат қилмаслик, ҳалоллик, кишиларга олийжаноблик билан муносабатда бўлиш каби хислатлар улуғланади. Чунки реал ҳаётда ўзгалар ҳақидан тап тортмаслик каби нохуш тамойиллар авж ола бошлаган эди. Ижодкор ана шундай тамойилларнинг олдини олиш, бундай жиҳатларнинг ҳаётда кенг томир ёйишига йўл қўймаслик учун ҳикоянинг бош ғоясини омонатга садоқат билан муносабатда бўлиш жиҳатига қаратади.

Адиб ўз асари учун танлаган мавзу ва ифодаламоқчи бўлган ғояси ўша давр ҳикоячилиги учун “ностандарт” ҳисобланар эди. Бундай “ностандартлик” эса, ижодкордан икки хил анъанани таққослаш орқали воқеликни бадиий тадқиқ этиш йўлидан боришни талаб қиларди. Адиб анъаналар сатҳидаги бадиий синтезни муваффақиятли ифодалай олган.

Ҳикоя қаҳрамони Сарсонбой ота уруш туфайли ёлғиз фарзандидан жудо бўлади. Устига-устак ҳамқишлоғи Ҳайдарали урушга кетаётиб, омонат қолдирган иккита қўй ҳам орадан йигирма йил ўтгандан сўнг, қирқтадан ортади. Ҳайдарали дом-дараксиз кетгач, қўйларни кимга топширишни билмаган Сарсонбой ота ҳар бозор куни дўсти Мадумарнинг чойхонасига келиб, чойхона деразасидан бозордаги одамларни кузатади. Унинг мақсади бозорга келган одамлар орасидан Ҳайдаралини топиш ёки у ҳақда бирор хабар эшитиш эди. Бироқ унинг бундай хатти-ҳаракати ҳеч қандай натижа бермайди. Вақт эса ўтиб борарди. Сарсонбой ота зиммасига олган омонатни беҳиёнат эгасига топшириш умидида яшарди. У ҳар куни қўйларни ҳайдаб, қирга чиқиб кетарди. Кунларнинг бирида қир этагига, дам олиш мақсадида уч-тўрт йигит келади. Улар қўйлардан бирини сўйиш учун сотишни сўрашади. Сарсонбой ота бунга кўнмайди. Шунда улар қўйлардан бирини тутиб олишга ҳаракат қиладилар:

“— Ҳозир биттасини ўзимиз тутиб олсак-чи? — йигит илжайди.

— Ундай қилмайсиз! Омонат дедим-ку, бўтам!

— Жуда зикна экансиз-да! — Йигит аччиқланди. — Битта қўй нима, одамдан ҳам азизми?

— Нима дейсан? — деди йигитлардан бири.

— Юр, биттасини тутиб келайлик. Раисга ўзимиз жавобини берамиз. Йигитлар тош қалъа томон йўл олишди.

— Тўхтанг! — Қичқирди Сарсонбой ота. — Мусулмон боласимисизлар, меники эмас, дедим-ку! Эгаси йўқ бу қўйларнинг. Урушда бедарак кетган, йигирма йилдан бери боқиб юрибман... Инсоф борми?

Йигитлар тўхтаб қолишди, кейин битта-битта орқага қайтишди. Сарсонбой ота индамади. Унинг рангида қон қолмаган, лаблари титрарди.

— Узр бобой!” (Ўлмас Умарбеков. Сайланма. Уч жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1984 йил. 87-88-бетлар).

Адиб Сарсонбой ота билан йигитларнинг учрашиши ҳамда мулоқотлари орқали икки хил анъананинг тўқнашувини ва тўқнашувда ҳалолликнинг ғолиб чиқишини тасвирлашга интилади. Ушбу эпизод ҳалолликнинг енгиши билан яқун топади. Албатта, ҳаётда бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Лекин ижодкорнинг эстетик идеали бундай яқун билан келиша олмас эди. Чунки адибнинг эстетик идеали воқеликни гўзаллик қонуниятлари асосида тасвирлашни талаб этади. Дарҳақиқат, эстетик идеал ижодкорнинг дунёқараши, мафкуравий, диний ҳамда инсоний туйғулари асосида шаклланган бўлиб, бу идеалдан чекинишга изн бермайди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳикоя Сарсонбой отанинг омонатга хиёнат қилмаслик, аҳдига садоқат билан, келгусида ўз мақсадига эришажаклигига умид қилиб, уйига қайтиши билан яқунланади.

Чинакам фарзанд ота-боболарининг касб-корини давом эттириши, уларга хос ижобий хислатларни ўзида шакллантириши зарур. Шу жиҳатдан қаралса, Ўлмас Умарбековнинг “Чарос” номли ҳикояси алоҳида диққатга сазовор. Ҳикоя “Мен” томонидан баён этилади. Маълум бўлишича, ҳикоя қаҳрамони эрталаб ишга кетаётиб, бир эшик олдида чарос еб турган болани кўриб қолади. Бу ҳолат унинг болалик хотираларини ёдига солади. У мактабда ўқиб юрган чоғлари қишлоқдаги катта узумзорга ўртоқлари билан ўғирликка боришди ва боғбон чолнинг қўлига тушиб қолади. Боғбон чол унга қаттиқ тегмайди. Уни эргаштириб чарослар пишган жойга олиб боради:

“— Тузукми? — деди чол менга қараб ва кулиб қўйди. Кўкрагига тушиб турган қалин оппоқ соқоли силкиниб кетди. — Тузук бўлса, шундан узиб бераман.

У қийиғига осиб қўйган пичоғини қинидан суғуриб узум уза бошлади. Бир пастда яктагининг иккала бари тўлиб кетди.

— Мана, болам, ол! Ўртоқларингга ҳам олиб бор”. (Ўша жилд. 80-бет).

У боғбон чолнинг раҳмдиллигию мурувватидан қарахт бўлиб қолган эди. Унинг хотирасида боғбон чолнинг қизил этиги, оқ яктагию белидаги қийиқ сақланиб қолган эди. Бу хотиралар уни ўз қишлоғига бошлайди. Қишлоқ анча ободонлашган, узумбоғ ҳам ўша-ўша, яшнаб турарди. Боғ девори тагида ёнғоқ ўйнаб ўтирган уч-тўрт боладан у боғбон чолни сўрайди. Болалардан бири боғбон чолнинг ўтган йили вафот этганлигини айтади. У боғдан нарироққа бориб, туриб қолади. Шунда:

“Қани, ҳой болалар! Болалар-ов! — деган овоз эшитилди. Шартта узумзор томонга ўғирилдим. Деворнинг орқасида оппоқ яктагининг этагига тўла-

тиб узум солиб олган бир йигит жилмайиб турарди. Мен то ўзимни ўнглаб олгунимча, болалар этакни бўшатишди, йигит узумзор ичида ғойиб бўлди.

– Ким бу? – Сўрадим ҳалиги болалардан боққа ишора қилиб.

– Узумчи буванинг ўғиллари”. (Ўша жилд. 81-бет).

Бу ифода орқали адиб ўқувчи диққатини муҳим иккита деталга тортади. Улардан бири ёш боғбон йигитнинг кийган кийимлари айнан отасиникига ўхшашлигида бўлса, иккинчиси йигитнинг ота касбини давом эттирганлигида ва унга хос хислатларни ўзида сақлаганлигида кўзга ташланади. Бу билан ижодкор ҳар бир инсоннинг фарзанди отаси бошлаган ишларнинг давомчиси, унга хос саховатпешаликни ҳам эгаллаб олиши зарур, деган ғояни илгари суради.

Хуллас, Ўлмас Умарбековнинг мазкур ҳикоясида анъаналар сатҳидаги бадиий синтезнинг ўзига хос нозик қирралари акс этган.

Нурулло Отахоновнинг “Дунё кенг...” ҳикояси чуқур ҳаётий мавзуга бағишланган. Унда Мастон, Сорабону ва Соттихон исмли кампирларнинг ўзаро муносабатларини тасвирлаш орқали айрим аёлларга хос бўлган ёмон хусусият ҳақида сўз юритилади.

Маълумки, баъзи аёллар бўш қолишди дегунларича, бир-бирларининг иғвосини қилишади. Ёзувчининг учта кампирни танлаши бежиз эмас. Бу учтадан иккитаси учрашиб қолса, албатта, учинчисини ёмонлаш бошланади. Уччаси учрашиб қолсалар, улар ўзларини ўзаро гўё иноқдек тутадилар, бир-бирларини мақтайдилар. Кекса аёллар характерига хос бундай жиҳатларни адиб ишонарли тасвирлайди. Уларнинг суҳбатида оддий маиший воқеа ва деталлар топқирлик билан қўлланилган. Кампирлар бир-бирларини ёмонлашар экан, бу дунёнинг ўткинчилигини унутиб қўядилар. Ҳикоя масаланинг моҳиятини очиб берувчи қуйидагича фалсафий талқин билан яқунланади: “Дунё кенг экан, одамлари турфа экан, умр эса – оқар дарё. Мен билганим шу бўлди, азизлар. Энди ер юзидан у кампирларнинг изи ўчган, ер тагида жисми ҳам қуриб битган. Бор-йўғи ўн йил ичида, демак, ҳаш-паш дегунча... аввал Сотти шилпиқ оламдан ўтди. Бу жудолик Сорабону билан Мастон кампирни етим қилиб қўйди. Лекин илож қанча, айюҳаннос солиб қолаверишди. Молнинг ўлимига мол ачинади, одамники бўлакча-да, азизлар. Кейин... Кейин Мастон кампир қазо қилди. Дунёни ҳувиллатиб кетди бояқиш. Охири Сорабону... Айтишларича, жон таслим қилгунча Сорабону тоза қийналган эмиш. Ўлимдан олдин фақат бир-икки лаҳзагина ҳушига келибди, тилга кирибди, ўшанда ҳам зўрға: “Юрагим сиқилиб кетяпти”, дея олибди, холос. Начора, дунё кенг, одамлар турфа... ишонинг, азизлар”. (Нурулло Отахонов. Дунё кенг. Ҳикоялар. Тошкент. “Ёш гвардия” нашриёти. 1986 йил. 20-бет).

Инсон табиати қизиқ. Ўзи кенг жаҳонга сиғмагани ҳолда, уни кичкина юрагига жойламоқчи бўлади. Шунинг учун у ўзгалар билан келиша олмайди. Инсон табиатидаги барча ножоиз қусурлар мана шундан келиб чиқади. Мастон, Сорабону ва Соттихонлар оламдан кўз юмишди. Лекин улар тириклик чоғларида бир-бирлари билан келиша олишмади. Дунёнинг ўткинчилигини англаб етмадилар. Инсон табиатига хос хусусиятларни адиб кампирлар ўртасидаги бир-икки мулоқот воситасида очиб беришга ҳаракат қилди. Бир қараганда, ҳикояда бадиий синтез йўқдек туюлади. Аммо, жиддийроқ эътибор қилинса, унда икки қутбли синтезнинг бир қутбини кўриш мумкин. Синтезнинг иккинчи устувор қутби ўқувчи онгида жонланиб туради. Чунки тириклик пайтида бир-бирларини кўра олмай иғво қилиб юрган кампирлар йўқликка кетгандан кейин ҳам дунё кенглигича қолаверади.

Хуллас, адиб ҳикоя орқали инсонларни инсофга, бир-бирларини қадрлашга ва ўткинчи ҳаётда инсофли бўлишга ундайди. Агар бу ундов оддий ифодаланса, таъсири камроқ бўлар эди. Шунинг учун ёзувчи ўз ундовининг таъсирчанлигини оширишда анъаналар сатҳидаги бадиий синтезга мурожаат қилади.

Халқ ҳаётида асрлар мобайнида шаклланган урф-одатлар, анъаналар ҳар бир шахснинг маънавий-ахлоқий камолотида белгиловчи аҳамият касб этади. Шу маънода, урф-одатлар, анъаналар инсонийликнинг сарчашмаси ҳисобланади. Ушбу сарчашмадан узилган шахс тубанликка юз тутайди. Ижодкорлар мазкур муаммони чуқур англаган ҳолда, ўз ҳикояларида анъаналар сатҳидаги бадиий синтезга тобора кўпроқ мурожаат қилмоқдалар. Шойим Бўтаевнинг “Ёлғиз бош” ҳикояси халқ ҳаётидан, урф-одатларидан узоқлашган шахснинг фожиасини кўрсатиши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Ҳикоя қаҳрамони Жўра Мэлсов коммунистик мафкурага сидқидилдан берилган шахс бўлиб, бу йўлда у ҳеч кимни тан олмайди, ҳеч нарсадан тап тортмайди. У йигитлик чоғларидаёқ, янги ҳаёт қуришга қаттиқ бел боғлайди. Ғалласини давлатга топширишдан бош тортган амакиси Мамаюсуф акани ҳам аямайди. Амакиси уни оқ қилади. Мамаюсуф аканинг корандасига дўқ-пўписа қилиб, ғаллани яширган жойини кўрсат, деб айтганда, коранда унга қараб кетмонни улоқтиради. Бундан ҳурккан от уни йиқитиб юборади. Боши билан йиқилган Жўра Мэлсов оғир шикастланади. Шу воқеадан кейин Жўра Мэлсов бир неча тенгқурлари билан Ленинградга ўқишга кетади. Ўқишдан кейин катта мансабларда ишлайди. Вақти келиб нафақага чиқади. Бу орада хотини вафот этади. Ёлғиз қизи дорилфунунда ишлайди. Қизининг келажагидан умиди катта бўлиб, у қишлоғидан келган совчиларга рад жавобини беради. Қизини узатади, бироқ тўйдан сўнг кўёвнинг ароқхўрлиги маълум бўлади. Жўра Мэлсов ўз уйида ортиқчалигини сезиб, жомадонга Лениннинг асарларини жойлаб, ўз қишлоғига қайтади. Илгари уни туман раҳбарлари алоҳида ҳурмат билан кутиб олишарди. Бу гал эса, телефон қилганига қарамасдан, ҳеч ким чиқмайди. Уни фақат – жияни Кенжа кутиб олиб, таксида ўз уйига олиб боради.

Дастлабки пайтлари, Жўра Мэлсовни турли хилдаги тадбир ва учрашувларга таклиф этишади. Кейинчалик, бу ҳам барҳам топади. Кунларнинг бирида эрта тонг маҳали синглизини уйғотади ва ҳамқишлоқлари Ота чўпон қазо қилганлигини айтади. Таомилга кўра, эрталабдан кун ботгунга қалар қишлоқ одамлари марҳумнинг эшиги олдида туришлари зарур эди. Синглизининг даъвати билан Жўра Мэлсов уч кун марҳумнинг дарвозаси олдида оқсоқоллар билан ўтиради. Шунда мулла Сувонқул бобо уни қабристонга эргаштириб боради ва амакиси Мамаюсуф аканинг қабри ёнида тўхташади.

“Мулла Сувонқул бобо устини қалин ўт-ўланлар қоплаганидан ер билан битта бўлиб кетаёзган тепачага уни етаклаб борди. Ўзи қабр этагида ўтирди. Жўра Мэлсовга қабр бошидан жой кўрсатди. Ўт-ўланларни четга суриб, тирноғи билан ўймалаб бир кафт майда кесак аралаш тупроқ олди. Жўра Мэлсовга узатди. Сўнгра ўзигаям олди. Тупроқни ўпди, қошига суртди.

– Мамаюсуф раҳматликнинг қабри – шу! – деди. Жўра Мэлсов бир қалқиди.

Унинг тупургани... Ёрматнинг отни ҳуркитгани... миясининг лат егани... оғриқ... оғриқ... симиллаган оғриқ, туриб кетмоқчи эди, мулла Сувонқул бобонинг осойишта товуши уни яна жойига ўтқазиб қўйди.

– Марҳумлар кечиримли!

Кафтидаги тупроққа қараб:

– Тириклар ҳам кечиримли! – деди.

Жўра Мэлсовнинг кўксиди йиллаб қотиб ётган тош бир томизғи билан эриб битгандай йўқ бўлди. Беихтиёр тупроқни ўпиб, ёш қалққан кўзларига суртди”. (Шойим Бўтаев. Шамол ўйини. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. 1995 йил. 135-136 бетлар).

Ана шундагина, Жўра Мэлсов ўз умрининг аллақандай сароблар оғушида кечганлигини англаб етди. Энг ачинарлиси шундаки, у халқ ҳаётидан, унинг урф-одат ва анъаналаридан бутунлай узилиб қолган эди. Амакисининг қабри устида бўлиб ўтган воқеадан сўнггина, у ўз гуноҳларига иқроп бўлади.

Адиб ҳикоя орқали ҳақиқий инсон қайси ерда, қайси мансабда ишлашидан қатъи назар, ўзи туғилиб ўсган тупроқдан оёғини узмаслиги, халқнинг урф-одат ва анъаналаридан йироқлашмаслиги лозим, шундагина, у ўзининг инсоний бурчига содиқ бўлиб қолади, деган ғояни илгари суради.

Халқимиз ранг-баранг маросимлар, урф-одатлар ва анъаналарга бой.

Ўзбек реалистик ҳикоячилигида анъаналар сатҳидаги бадиий синтезга йўғрилган намуналарнинг кўплиги бу борадаги фикримиз тасдиғи бўлади.

Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори

АЪЗАМ ШОИРНИНГ ЎКТАМ ОВОЗИ

Истеъдодли шоир Аъзам Ўктамдан мухлисларига “Кузда қулган чечаклар”, “Кузатиш”, “Зиёрат”, “Тараддуд”, “Икки дунё саодати”, “Қирқинчи баҳор” каби шеърий тўпламлари ҳамда “Хабар” қиссаси мерос бўлиб қолди.

Аъзам Ўктамнинг адабий шахсияти ва қиёфасини, истеъдодининг асосий қиррасини шеърий асарлари белгилайди. Унинг шеърлари ҳикматли, изтиробли, ўйинли, ҳисли, тазодли, ташбеҳли, ирсоли масалли, пичингкинояли... Ижодкорнинг шеърларида “ўз” ва “ўзга”, “мен” ва “сен”, “бирров” жуфтлиги кўп ишлатилади. Лирик “мен”ни аксар ҳолларда ижодкор мени билан тўла-тўқис ёнма-ён қўйишда хатолик йўқ. Аммо, “сен” ҳамда “бирров”нинг қўлами кенг. “Биров” ортида ёр, дўст, душман, шогирд, устоз каби образлар ва, ҳатто, “мен” ҳам туради.

Аъзам Ўктам табиатига хос тўғрилиқ, қатъият, аския, ҳазилга мойиллик, ҳозиржавоблик каби хусусиятлар шеърларида ҳам мужассамини топган. Аслида, сўзга эътибор, сўзида туриш, сўзини бировлар ихтиёрига бермаслик шоирнинг юксак маданиятидан дарак беради. Ортиқча гапириб қўйиш – хатарли. Инсон қалбан ҳидоят топган бўлиши мумкин аммо ўринсиз гапириб қўйиш ёмон: “Тилим, қўрқинчларим сендан, Хатарли сенга эрк бермоқ”. (“Ўтинч”).

Ижодкор поэтик дунёсини дунёқарашидан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Собитсиз дунёқараш ва эътиқодсиз сўз ўткинчи; назарий нуқтаи назардан унинг бадиий талқин мезонларида нуқсон бўлади. Улкан синовларга бардош бериб келаётган инсоният томонидан ижод этилган дунё адабиётининг дурдона асарлари шунга гувоҳлик беради. Аъзам Ўктам иймон-эътиқодли инсон сифатида юрагини қоғозга тўқар экан, ижоди учун адабий мезонни, чегараларни аниқ белгилаб олади:

*Бир киши ҳолидан, Оллоҳ,
Сақлагил, бергил амон —*

*Ухлагай мўмин бўлиб ул,
Уйғонур кофир бўлиб! (“Ҳар боло...”).*

Ёки:

*Бас қил эмди, ҳар сўзингда
Битта таъна, иддао,
Чунки миннат айламак ҳам
Бўлмас эмиш исломда. (“Тонгда эркин...”).*

Шоир ҳаётдаги аъмоли ва амалига мос келмайдиган гаплар билан сўзамоллик қилишни хуш кўрмайди; сўзни тежайди, ортиқча исроф этмайди. Айниқса, “Қирқинчи баҳор” тўпламига кирган шеърлари қисқа, лўнда, кам сўз билан кўп маънолар англатган, англатадиган шеърлардир. Шоир наздида, “Ёмғир – бу пичирлаб қилинган дуо”. Адабий-эътиқодий тафаккур иплари азалий илдишларга бориб тақалган Аъзам Ўктам шеърларидаги бундай бадиий санъатлар чин инсонга хос тарзда жаранглайди: “Ариқдан сув ичиб турган ул қушлар – Оғиз чайқаётган муслимга ўхшар”. (“Ўхшашлик”).

Аъзам Ўктам шеърларида мантиқ кучли, шиддат ва ўктамлик, лирик қаҳрамон руҳиятида улкан бир дард ва алам бор. Шоир шеърларида мақол ёки маталлар, иборалар, халқона фразеологик бирликлар воситасида образ яратади. Баъзи ўринларда: “Ҳаёт менга дўстмас, ҳа, ёт”, “Оллоҳ, паноҳингга ол-л, оҳ”, “Кўпиртирди: зиёли “зиёнли”га айланди” каби сўз ўйинлари учрайди. Сўздаги биргина урғу, нуқта, оҳанг, бўлиниш янги маъноларга олиб келиши табиий.

Маълумки, мумтоз бадиий санъатлардан бири қалб деб номланади; унда сўзлар ўнг ва тескари ўқилганда ҳам маъно беради. Луғавий жиҳатдан “ағдарилиш, ўзгариш, айланиш” маъноларни англатадиган бу бадиий санъатда сўздаги товушларнинг ўрни алмашади.

*Дарада ҳайқирдим:
“Мен улуг, улуг!”
Қайтарилар:
“Ғулу”.
“Фол оч, – дедим, –
Келажакдан фол”.
Эшитилар:
“Лоф”.
Инградим:
“Оҳ, оҳ, оҳ”.
Гумбурлайди:
“Ҳо, ҳо, ҳо”. (“Ўйин”).*

Шеърдаги “улуг-ғулу”, “фол-лоф”, “Оҳ, оҳ – ҳо, ҳо” сўзлари фонетик ўзгаришга учраган ва ҳар икки ҳолатда ҳам маъно ифодалайди.

Шеъринг мисралардаги: “Оҳ уриб, дод дедим ичим ёнган дам”, “Кўзғалдим, томирда тирилди исён”, “Ўв, кимларни йиғинг ёнингга”, “Шарта юлиб берай, қон юрагимни”, “Шарт гувраниб ўрнимдан турдим”, каби туйғулар шоир табиатидаги жаҳдни, шиддатли руҳий ҳолатни намоен этади. Сокин ва хотиржам маҳалида ўша ҳолатларни қўмсайди: «Қани, қайда қолди кечаги жаҳдим?»

Аъзам Ўктам ўзига хос шеъринг услубга эга шоир. Шу боис, унинг шеърлари ўзидан бошқа ҳеч кимга ўхшамайди. Шунинг учун шеъринг мисралардан шоирнинг ўктам овози келиб туради: жиддий, салобатли, ижтимои-

ятли, кутилмаганда фавқулодда ва тағдор. Баъзан ўйинга солинган ва кинояли, аммо маънодор:

*Тилингизда ўша хуш наво,
Қулингизда ўзим билган соз.
Танимайроқ турибман аммо,
Янгирганга ўхшайсиз бир оз.
Иқболингиз тағин ҳам кулсин,
Бошингизда сўнмасин шуъла.
Аравангиз муборак бўлсин,
Қуллуқ бўлсин янги ашула. (“Табрик”).*

Шоирнинг “Тарадуд” тўпламида “Бир кун”, “Бир тун” деган зид сарлавҳали ҳажми катта иккита шеър бор. Аъзам Ўктам унда умр мазмунига, қалбига, теграсига, дўстларига, устоз-шоғирдлар, катта-кичиклар ҳолига, энг муҳими, ўз-ўзига қайта-қайта назар солади.

*Тонг яқин!
Узун кун бошланар шу зум,
Тонг — бу қора тунга бўлур ниҳоя.
Ўзингдан керакдир ўзингга ҳужум,
Ўзингга керакдир ўздан ҳимоя.*

“Бир кун” шундай якун топади. “Бир тун”да ўзликка теран назар билан бирга тазарру кайфияти устуворлик қилади:

*...Вужудим соғломдир, бироқ дил майиб,
Қилт этгим келмаюр, турарман шундай:
Биров салом, деса, кундек жилмайиб,
Хайр, дегим келар, ҳўмрайиб тундай...*

Зиддиятиларга тўла ҳаётни равонлаштириш, зиддиятларга тўла дунёни сокинлаштириш, ҳаловатда турмуш кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ.

Аъзам Ўктамнинг адабий-эстетик борлиғини, шеърятига хос хусусиятларни биргина шу шеъри воситасида ҳам тасаввур қилиш қийин эмас. Шеърда лирик қаҳрамон руҳияти, кайфиятига мос соғлом-майиб, салом-хайр, жилмайиб-ҳўмрайиб, муслим-кофир ва бошқа тазодлар кўп қўлланган. “Маломат” (“Кулгали куч беҳисобдур, Йиғламоқ одат эмас”); “Наслига тортиш” (“юксалди-ку пасткашлар”), “Коса тагида нимкоса” (“иссиқ-совуқ, ёз-қиш”) каби шеърлари, умуман, шу бадиий санъат асосига қурилгандир.

“Қирқинчи баҳор” тўпламида шоирнинг “Ҳаракат” сарлавҳали мансур шеъри бор: “Қаршилик. Қамоқ. Қийноқ. Қасос. Қин. Қилич. Қалқон. Қуюлади қон қайноқ. Қаттол, қаттиқ қатағон. Ўлар. Ўкирар. Ўйлар. Ўприлар. Ўртанар. Ўнгланар. Ўқир. Ўйнар. Ўсар. Ўтар. Ўрганар. Қувонч қаҳат. Қотади. Қора қисмат. Қайғу. Қон. Қадим қудрат қайтади қачон, қачон, қачон? Олиш. Отиш. Ободлик. Оғир ожиз оламга. Омонлигу озодлик омонатдир одамга. Нотиқлар номард, ноқис. Нечун нолиш, насиҳат? Нажот — норози нафас. Нафрат — насиба, неъмат”.

Бунда талатўп замонларда инсон ҳаётида дуч келиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисалар, ҳис-туйғулар ва тушунчалар жамланган. Сажъ, оҳанг, аллатерация, такрор учун шоир махсус сўзларни танлайди. Бунда бевосита сарлавҳа моҳиятини мазмунан таъминлайдиган бир маромдаги ҳаракат ҳам,

айни чоғда, ҳаракат сабабчиси бўлган ўзаро зиддиятлар силсиласи ҳам бор. Энг муҳим қирраси, бундай ҳаракатдаги сўз ўйинидан, аниқроғи, сўзларнинг бош ҳарфлари йигиндисидан “Кўқон” сўзи пайдо бўлади. Мансурада шу қадим шаҳарга хос хусусият жамлангандек таассурот қолдиради. Ҳақиқатан, агар бу тарихий масканнинг ўтмишига назар ташланса, қиргин-баротлар, қатағон замонларида не-не номардлик ва сотқинликлар бўлгани хаёлга келади. Ўша машъум қатағон даври остонасида турган шоир Чўлпон бу ўлкага хитобан: “Эй гўзал Фарғона, қонли кўйлакингдан айнанай, Тарқалиб кетган қора ваҳший сочингга боғланай”, деб ёзган эди ўтган асрнинг йигирманчи йилларида. Аъзам Ўктам шеъридаги руҳ шундай ижтимоий пафосга эга. Эрксевар Чўлпон қалби, умуман, бу тоифа шоирлар занжирли муҳитларга сизмаслиги боис кишанларга хурликни қарши қўяди. Шунга монанд Аъзам Ўктам ҳам ўтган асрнинг саксонинчи йиллар охирларида “Қизимга ҳасрат” шеърида: “Кишан билакузук эмасдир, тумор”, деб ёзади. Бошқа ўринда, яна шу образни қўллаб таъкидлайдики: “Шайтон қанча бермасин, пишанг, Бўсагадан ҳатлатмас, ахир, — Пойимдаги у кумуш кишан, Бўйнимдаги бу тилла занжир!” “Чўлпон” шеърида: “Кишан шақирлашдан бошқани билмас”, дейди.

Шу ўринда, Чўлпонга ихлосли Аъзам Ўктамнинг бирорта адабиётшунос томонидан айтилмаган, фақат шоирларгина илғаб оладиган бир мулоҳазасини эслаб ўтишни истар эдим. Бир куни учрашиб қолганида, Чўлпон шеърларининг яхлит бир бутунликдан таркиб топгани юзасидан сўз очиб дедики: “Чўлпоннинг истаган бир шеърини исталган бир шеърининг давоми ёки оралиғига жойлаштириб ўқиш мумкин, ундаги мантиқ бузилмайди”. Адашмасам, бу фикр ўз исботи билан радио тўлқинларида ҳам жаранглади.

Аъзам Ўктам шеърларида фикр ва ҳис-туйғу ўзаро уйғунликда ижтимоий-фалсафий кўлам ҳосил қилади. Унинг битта шеърини тугал тушунтириш, талқин ва таҳлил қилиш учун истайсизми-йўқми деярлик ҳар бир сўзи, мисраси борасида мулоҳаза юритиш лозим. Масалан, “Алдаманг, устоз!” деган ихчам бир шеърида ёзади: “Сиз менданки, Тортинмадингиз, Аниқ — уялмайсиз Тангридан, асло”. Тўрт қаторга жойланган бу матн бор-йўғи еттига сўздан иборат. Аммо унда салмоқли бир фикр ва туйғу мужассам. Алданган шогирд қалбидаги алам ҳислари ифодаланган. Бундаги пафос нафосатдан кўра ҳақоратга яқин; бу қуюшқондан чиққан кишининг аламдан чиқиш учун ёзган етти дона сўзи, устозидан кўнгли қолган бир кимсанинг дарди бу. Бунинг қофияси йўқ, вазни ва оҳанги ҳам ўзига яраша. Аммо бунда амали сўзига мувофиқ келмайди дея тасаввур қилинаётган кимсанинг ғаройиб сувратига ихчам бир чизги кўринади.

Теран ёзиш учун теран бир тасаввур ва тафаккур лозим. Олимлардан бири айтадики: “Лойқа, мужмал тасаввур қилинган нарсалар, тусмолланиб ёзилади”. Аъзам Ўктамнинг азалий, миллий қадриятлар тўғрисида ёзган “Изоҳ шарт эмас” шеърида теранлик бор.

Ижодкор ўз маънавий дунёсини, чинакам ботиний қиёфасини, тоза борлиғини ёзмаса, ёлғон ребуслар тўқишга, ўзидан фаришта яшаш йўлига ўтиб олади. Шоир шеърларини ўзидан, “мен”идан айириб талқин қилиш мумкин эмас. Шеър ҳар кимга турлича таъсир кўрсатади, одам уни турлича қабул қилади. Бундай завқни талқин қилишнинг ҳам ўз гашти бор. Шеърнинг таваллуд айёмини, кимга бағишлангани, қачон, қандай шароитда нима учун ёзилганини аниқлаб, таржимаи ҳол йўсинда таҳлил қилиш ҳам адабиётшунослик тажрибасида мавжуд усуллардан бири, албатта. Лекин Аъзам Ўктамнинг ўғил-қизларига, устозлари ёки яқинларига бағишлаб

ёзган “Қизимга ҳасрат”, “Тўмарис билан суҳбат”, “Мактуб. Қодир Деҳқонга”, “Низомиддинни уйғотиш” каби шеърларининг адабий-эстетик кўлами кенг.

Аъзам Ўктам шеърлари, насрий ва публицистик асарлари моҳиятига оят, ҳадис ва ҳикматларни сингдириб ёзди. “Ҳақ сўзни битмакка сарфланган сиёҳ Жангда томган қондек қадрли бўлар!” Яна бир шеърда: “Бугун тонгда негадир отам Қараб қўйди норизо бўлиб”, дейди. Отани норизо қилиш кўнгилни бесаранжом этади. Бу ўринда, ота-онанинг розилигига оид ҳадис ёдга тушади. Дарвоқе, Аъзам Ўктамнинг “Икки дунё саодати” китоби Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтган қирқ тўртта ҳадиснинг шеърӣ талқин ва изоҳларидан таркиб топгандир.

Аъзам Ўктам “Хабар” номли қиссасида (“Шарқ юлдузи” журнали, 1995 йил 1-2 сон) ўтган асрнинг биринчи чорагидаги алғов-далғовларга, ўзгариш ва таҳликаларга тўла давр воқеаларини қаламга олади. Шўро идорасининг кириб келиши, номигагина ўтказилган сайловлар, бойлар, босмачилар ва ниҳоят, Акрам каби ислом дини йўлида жон куйдириб, динни бидъат-хурофотдан тоза кўриш ниятидаги йигитларнинг интилишлари – барча-барча қиссада тоза назардан ўтказилади. “Хабар” қиссасида Акрам, Тавфиқбек, Нуриддин қози сингари турли тоифа кишиларининг қиёфасини, ички ва ташқи оламини бир мунча теран тасаввур этиш мумкин. Асарда тигизлик бор, воқеа-ҳодисалар жуда ихчам-мухтасар баён этилган. Қиссанинг якунида Акрам Тавфиқбекка хат ёзиб, эл-юрт шўролар қўлига ўтгани хабари берилади. Асарга сарлавҳа қилиб олинган “Хабар”нинг бир сабаби шу. Иккинчидан, айни мактубда, Қуръони каримнинг “Набаъ” – “Хабар” сурасининг сажъли-гўзал таржимаси келади. Сура моҳияти қисса мазмунига қайсидир маънода боғлиқ.

Аъзам Ўктамнинг «Кўзи боғлиқ қуш», «Мазмуни очилмаган...» шеър эмас», «Шайтонни таниб олинг, болалар» каби адабий таҳлил ва тақризлари, шунингдек, “Гапнинг индаллоси”, “Ўйнаб гапирсанг ҳам...”, сингари ихчам публицистик мақолалари ҳам ўз вақтида мухлислар эътиборини тортганди.

Аъзам Ўктам бир шеърда: “Ўлим деманг, ўлим ўлсин! Ўйнаб-кулиб юзга тўламан”, деб ёзган эди. Шоирни ўлган деманг, азизлар, “ўлим, ўлсин!” Аъзам Ўктам бу йил элликка тўлди.

Аъзам Ўктам “ўйнаб-кулиб юзга” ҳам тўлажак!

Йўлдош НОРБЎТАЕВ,
тадқиқодчи

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ЧОЛГУЛАРИ ТАРИХИДАН

Халқимизнинг қадимий бой тарихий, ижтимоий, маданий ҳаётида миллий чолғулар ҳамisha маънавият ва маърифатнинг ажралмас қисми бўлиб келган. Анъанавий халқ байрамлари, сайиллари, “Мустақиллик”, “Наврўз” умумхалқ тантаналари, турли тўй маросимлари каби шодиёна талбирларни ва яна маънавий ҳаётимизнинг кўпдан-кўп соҳаларини халқимизнинг қадрли куй ҳамда кўшиқларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки бундай оммавий йиғин-тантаналарга миллий чолғуларда ифодаланган куйлар алоҳида файз ва шукуҳ бағишлайди. Сабаби — миллий чолғуларда ўтмишда яшаган аждодларимизнинг бой маънавияти, қобилияти, ҳаётбахш фазилатлари, ҳар қандай вазиятда ҳам намоён бўлган букилмас иродасида мужассамдир. Модомики шундай экан, миллий чолғулар бизни ўтмиш билан ўзига хос тарзда “жонли” алоқада бўлишга, аждодлар руҳини теран ҳис қилишга ҳамда ўзлигимизни англашга ҳам хизмат қилади. Шу билан бирга, анъанавий чолғуларимиз миллий мусиқанинг ички қонуниятларини (парда, оҳанг ва бошқаларини) англаш қаторида, муайян жанрлар ривожига ва улар билан боғлиқ ижрочилик (яккаxon, жўрнавон, ансамбль) шакллариини ўрганишда ҳам аҳамияти беқийсдир. Шу боисдан, замондош олимлар ва амалиётчи мутахассислар миллий чолғуларнинг тузилишидан тортиб, уларда ижро этиш масалаларига доим катта эътибор бериб келадилар.

Ўзбек миллий чолғуларининг тарихи, уларнинг ўзига хос тембр-бўёқлари ва халқимиз маданий ҳаётида тутган ўрнига бағишланган бир қатор илмий-назарий асарлар, тадқиқотлар яратилган. Шулар қаторидаги Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” илмий рисоласи, асосан, “Шашмақом” ҳақида бўлсада, муаллиф миллий чолғулар тўғрисида ҳам қимматли мулоҳазаларини билдириб ўтади. Шундай фикрларни, масалан, дўмбира, танбур (танбуре), кўбиз, гижжак сингари чолғуларнинг келиб чиқиш тарихи ва замонавий маданий ҳаётда тутган ўрни ҳамда овоз хусусиятларини тавсиф этишда кўриш мумкин.

Муаллифнинг кўбиз чолғусига берган таърифи, унинг мунгли овози гижжакка нисбатанда афзал эканлиги ва шу боис ҳам анъанавий чолғу (мақом) ансамбли таркибидан ўрин олганлиги ҳар бир чолғушуносни ўйлантириб қўяди. Маълумки, бугунги кунда анъанавий кўбиз чолғуси амалиётда деярли қўлланил-

маяпти. Миллий қадриятларимиз қайта тикланаётган ҳозирги янги даврда, бу чолғунинг нуфузи ва унда анъанавий ижрочиликни қайта тиклаш лозимлиги шубҳа туғдирмайди.

Ўзбек миллий чолғуларини тизимли равишда ўрганиш ишлари илк бора санъатшунос В.Белеяев ишларида кўзга ташланади. Муаллифнинг “Музыкальные инструменты Узбекистана” (“Ўзбекистоннинг мусиқа чолғулари”) китобида, жумладан, чолғуларни алоҳида гуруҳларга бўлиб ўрганилганлигини кўрамыз. Олим ҳар бир чолғунинг шакл қиёфасидан тортиб, унинг товуш қаторларига ҳам илмий ёндашганлиги аҳамиятлидир. Шу билан бир қаторда, айрим мунозарали фикрлар ҳам билдирилган. Масалан, В.Белеяев халқимизнинг ўтмишида ҳам, ҳозирда ҳам сеvimли чолғуси бўлган танбурни ҳар жиҳатдан ўз аҳамиятини йўқотгандек кўрсатишга интилиши мунозаралидир.

Бунда муаллиф, эҳтимол, танбурнинг, асосан, хон саройларида ишлатилганлигини назарда тутиб ва, айни чоғда, “санъатнинг синфийлиги” таълимотига таяниб шундай ёзган бўлса керак.

Ўзбек миллий чолғуларининг узоқ ўтмишдан бошланган жиҳатини ўрганишда яна бир санъатшунос Т.Визгонинг “Музыкальные инструменты Средней Азии (Исторические очерки)” (“Марказий Осиё мусиқа чолғулари (Тарихий очерклар)”) илмий лавҳалари қизиқиш уйғотади. Муаллиф миллий чолғуларнинг тарихий босқичлардаги ривожини хронологик тарзда амалга оширишга интилиб, ёзма ва тасвирий манбалар қаторида моддий маданият ёдгорликларидан унумли фойдаланган. Жумладан, энг қадимий чолғулар қаторида пуфлама (най), урма (доира ва бошқалар) ва турли чертма чолғулар тилга олинади ҳамда улар ижтимоий ҳаётда бажарган вазифаси билан боғлиқ талқин этилади. Бунга эрамиздан аввалги бешинчи-биринчи асрларга тааллуқли археологик топилмалар муҳим ашёвий далил сифатида келтирилади. Масалан, археологик қазишмаларда топилган энг кўп чолғулардан бирини доира ва шунга ўхшаш урма чолғулар ташкил этади. Бу ҳолатни санъатшунос С.Болтазода шундай шарҳлайди: “Табиат ҳодисаларининг такрорийлиги (табиатнинг ўлиш-тирилиши) коинот ва осмон жисмлари ҳаракатининг мунтазамлиги ва, умуман, вақт оқимининг изчиллиги, давомийлиги ибтидоий тасаввурда доим илоҳий мазмунга эга бўлиб, давравий айланма рақс ҳаракатлари табиий ёки сунъий урма чолғулар воситасида ифодаланган”.

Санъатшунос Т.Визго торли чертма чолғулар тарихини ўрганишда ҳам қимматли фикрларни баён этади. Масалан, Фарғона тоғ тизмаларида топилган кўплаб тасвирларда доирасимон чолғулар акси бўлса, Афросиёб топилмалари орасида удсимон (лютня) чолғули терракота ҳайкалчалари олимлар эътиборини ўзига тортган. Қадимий топилманинг Т.Визго аниқлаган ноксимон кеса хонали, калта даста тўрт торли чертма чолғуси ҳозирда маълум удни эслатади. Узоқ ўтмишда бу чолғу, асосан, аёл созандалар орасида кенг қўлланилганлиги ўринли ёзилган.

Кўп учрайдиган чолғулардан бири бу чанг (арфа)дир. Унинг келиб чиқишини олимлар Осиё маданияти билан боғлайди. Т.Визго кўҳна Айритомдан топилган тоштахта (мусиқачилар акс этган карниз) асосида чуқур хулосаларга келган. Шубҳасиз, тоштахтада акс этган чолғучилар ансамбли касбийлик (профессионализм) асосига эга. Чунки, шу асосда, анъанавий ижодий жамоа тузиш қонуниятларини англаш ҳамда амалиётда қўллаш имкони бор.

Чолғулар билан бир қаторда, уларда ижро этишга мўлжалланган куйлар таҳлили Ф.Кароматли тадқиқотларида атрофлича ёритилган. Хусусан, муаллифнинг “Узбекская домбровая музыка” (“Ўзбек дўмбира мусиқаси”) китобида дўмбиранинг тузилиши, товуш қатори, жойлардаги машҳур ижрочилари ҳамда шу чолғу учун ижод этилган махсус куйлар тадқиқ этилган бўлса, олимнинг яна бир асари “Узбекская инструментальная музыка” (“Ўзбек мусиқа чолғуси”) китобида шу усулда деярли барча миллий чолғулар кўриб чиқилган. Олим анъанавий чолғу ансамбларини, миниатюра тасвирлари ҳамда ҳозирги мусиқа амалиёти борасида олиб борган шахсий кузатувлари асосида баён этган.

Ансамбль ижрочилигида оид тадқиқотларда, хусусан, Ж.Расултоевнинг “Ўзбекская традиционная инструментально исполнительская культура” (“Ўзбек анъанавий чолғулариди мадания ижро”) ишида ўзбек чолғу ижрочилик маданияти кенг миқёсда тадқиқ қилинади. Миллий чолғуларни ўзбек мусиқашунослигида мавжуд таснифдан (Ф. Кароматли, О. Бочкарева ва бошқалар) фарқли равишда (закс ва хорнбостел тизими асосида) қуйидаги гуруҳларга тақсимлайди:

А. Илаофонлар – қошиқ, қайроқ, сафойил, патнис, лаган, занг, суякчанг-қўбиз, чангқўбиз;

Б. Мембрафонлар – қўш ноғора, рез ноғора, доира, кенчик;

В. Хордафонлар – қонун, чанг, қашқар рубоби, афғон рубоби, уд, танбур, дутор, дўмбира, сато, ғижжак, қўбиз;

Г. Аэрофонлар – қўшнаи, буламон, сибизга, карнай.

Ўзбек миллий чолғучилик ансамбли қадимий тарих ва бой анъаналарга эгаллиги бир қатор тадқиқотларда кўрсатиб ўтилган. Жумладан, таниқли мусиқашунос олим Ф. Кароматли деворий чизгилар, терракота хайкалчалари, миниатюра тасвирлари ҳамда Шарқ мумтоз адабиёти каби манбаларга таяниб, чолғу ансамблларининг бир неча турларини аниқлайди. Шулардан асосийлари қаторида қуйидаги икки кўриниш алоҳида кўрсатилган:

1. Садоланиш кучли чолғулар ансамбли;

2. Нисбатан майин садоли ансамбль.

Садоланиш кучли чолғулар, одатда, сурнай, карнай ва ноғоралардан таркиб топган бўлиб, улар очиқ майдонларда, халқ байрамларида, турли томошаларда (дарбозлар, қўғирчоқбозлар ва анъанавий) қўлланган. Шунингдек, ҳарбий юришларда ва ов пайтида ҳам бу ансамбль хусусиятидан мақсадга мос равишда фойдаланганлигини қайд этади муаллиф.

Най, рубоб, ғижжак ва доира чолғуларидан иборат майин садоли ансамбллар эса, асосан, сарой, уй (хона) шароитларида қўлланиши ва баъзан бу турдаги ансамбль хонандага жўрнавозлик вазифасини бажариши эътироф қилинади. Бу турдаги ансамбль торли-камонли (ғижжак, қўбиз, сато), торли-урма (чанг), торли-чертма (танбур, дутор), дамли (буламон, қўшнаи) ва урма (доира, сафоил, қошиқ) чолғулар қўшилиши эвазига янада кенг тус олиши ҳамда бу шаклда катта тантаналарда намоён бўлиши ҳам муаллифнинг эътиборидан четда қолмаган. Йигирманчи асрда ушбу ансамбллар негизда унинг турли хил кўринишлари, хусусан, “Мақом ансамбли”, “Ўзбек халқ чолғу ансамбли”, “Карнай-сурнай ансамбли”, “Доирачилар ансамбли”, “Дуторчилар ансамбли”, “Гармончилар ансамбли” кабилар юзага келди. Бу ансамбллар ижро жанри, услуби ва яна талайгина хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Масалан, карнай-сурнай ва доирачилар ансамблларида ритмик ва динамик ифодавийликлар алоҳида бўрттирилса, гармончилар ансамбли, асосан, терма, лапар ҳамда дoston номаларининг чолғу вариантларини ижро этади.

Анъанавий ансамбллар негизда тузилган халқ чолғулари оркестрига эса, анъанавий ансамбллардан фарқли равишда, катта ижодий вазифалар юкланган эди. Жумладан, халқ чолғулари оркестри миллий куйлар билан бир қаторда, бошқа халқлар мусиқаси ҳамда бастакорларнинг асарларини ҳам ижро этиши кўзда тутилган. Табиийки, бундай ижодий вазифалар, ўз навбатида, оркестр таркибидаги чолғуларнинг имкон доирасини янада кенгайтиришни тақозо этган. Бунинг учун чолғуларнинг (айниқса, торли чолғуларнинг) садоланиш кучи ва соз тизимини қайта кўриб чиқиш зарур эди. Шу мақсадларни кўзлаган ҳолда, йигирманчи асрнинг йигирманчи йилларида таниқли созгар уста Усмон Зуфаров катта ғижжак, катта дутор, катта танбурларни ясади. М. Харратов эса чанг чолғусининг катта шаклини яратди. Мазкур чолғулар 1927 йили Ўзбекистон радиоси ҳузурида тузилган Юнус Ражабий раҳбарлигидаги халқ чолғулари (унисон) оркестрида илк бора қўлланила бошланган. Хусусан, ушбу унисон оркестрнинг таркибида Усмон Зуфаров томонидан ясалган “катта ғижжак” ҳамда нисбатан қуйи регистрли дутор

ва танбурлар ўрин олган эди. Халқ чолғуларининг янги бу кўринишлари оркестрнинг диапозонини маълум даражада кенгайтириши билан бирга, яна оркестрнинг ифодавий воситаларини ҳамда тароватини рангин буёқлар билан бойитди.

Ўтган асрнинг ўттизинчи йиллари ўрталарига келиб А.Петросянц бошчилигидаги бир гуруҳ соз усталари — С.Диденко, В.Романченко, А.Кевхояншлар халқ чолғуларини кенг миқёсда реконструкция қилиш ишларини олиб бордилар. Бу меҳнатнинг натижасида, ўн икки босқич асосида темпирация қилинган дутор, танбур, рубоб чолғулари, шунингдек, ғижжак сирасига мансуб ғижжак-прима, ғижжак-альт, кўбиз-бас ва кўбиз-контрабаслар пайдо бўлди. Шу хил реконструкция қилинган халқ чолғулари сабаб бўлиб, 1938 йили Ўзбекистон давлат филармонияси ҳузурида иккита ижодий жамоа — халқ чолғулари “этнографик” оркестри (раҳбар Т.Жалилов) ва халқ чолғулари “нотали” оркестри (раҳбар А.Петросянц) вужудга келганди. 1948 йили эса Тошкент Давлат консерваториясида А.Петросянц ташаббуси билан халқ чолғулари факультети ташкил этилиб, унда реконструкция қилинган миллий чолғулар асосида талабаларга тизимли таҳсил бериш ишлари йўлга қўйилади. Бугунги кунда, миллий қадриятларимиз қайта тикланиб, янги назарлар асосида ривожланаётган босқичларни миллий чолғу ижрочилиги мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Жумладан, чолғуларимизда анъанавий ижрочилик билан бир қаторда, турли хил ансамбль ва оркестрлар — халқ симфоник, дамли эстрада — симфоник каби ижодий жамоалар самарали фаолият олиб бормоқдаки, бу истиқлолимиз шарофати туфайли юзага келган муҳит қирраларининг кўринишларидан биридир.

*Йўлингизга... қараб
турган кўздирман*

Замира ЭГАМБЕРДИЕВА

* * *

Қараб туриб кўзимга
Бор сиримни ўқийсиз,
Мен ҳақимда ўзимга
Афсоналар тўқийсиз.

Гулнинг иси келармиш
Ёзган ҳар бир хатимдан,
Ҳатто ҳарфлар кулармиш
Фол очишиб бахтимдан.

Бу дунёнинг яроқсиз
Ёлғонини суйдик биз,
Муҳаббатнинг адоқсиз
Оловида куйдик биз.

Йилнинг тўртта фаслида
Гул ундирдик қуёшдан,
Суйган кўнгил, аслида,
Яралгандир бардошдан.

Йўлингизга энтикиб
Қараб турган кўздирман,
Тилингиздан тўкилиб
Қолган ширин сўздирман.

Ой оҳиста боқади
Юлдузларга мастона,
Менга жуда ёқади
Сиз тўқиган афсона.

* * *

Кўнглимда кезар куюн,
Ўнгимми ё тушимми?
Сиз – тангрининг мен учун
Учирган бахт қушими?

Қилолмай кўздан қувгин
Телбага ўхшаб қолдим.
Не қилай, куйса бағрим,
Ишқ ўтин ушлаб олдим?

Юрак сезар, барибир,
Кўз илғамас шарпани.
Билолмадим, қайдадир,
Муҳаббатнинг Ватани?

Пойингизга бош эгай
Банди бўлди эс-хушим.
Елкамни тутиб берай
Зора, қўнса бахт қушим.

* * *

Юлдузларни, ойни, қуёшни
Паноҳида асрайди осмон.
Кўксидаги кафтдек бардошни
Нечун қийнар жамики инсон?

Тош отсалар бебош болалар
Чўкиб кетар сойнинг тубига.
Тоғда унган чўғдек лолалар
Зеб беради менинг умримга.

Потирлаган юрак ҳам гўё
Қафасдаги қушмикан, дейман?
Биз талпиниб яшаган дунё
Бир лаҳзалик тушмикин, дейман?

Эркалатгим, ўпгим келади,
Юрагимни кафтгимга қўйиб.
Кўзларимга суртгим келади,
У ҳам менга тикилса тўйиб.

Бош кўтарса йилларнинг гарди,
Изларидан янглишар мезон.
Осмон ойни асраган каби
Юрагини асрасин инсон.

* * *

Сиз тўқиган ёлғоннинг
Озори йўқ негадир.
Кўнгил деган қўрғонни
Очгим келди кимгадир.

Мен қурқмайман йўллардан,
Қушлар бизга ҳамроҳдир.
Гул тутгувчи қўллардан
Юз ўгирмоқ гуноҳдир.

Кўнгил деган қўрғоннинг
Эшигига енг бўлай.
Сиз тўқиган ёлғоннинг
Поёнига тенг бўлай.

Кўзёш бўлиб юракнинг
Тўкилиши ёмондир.
Мендек жони ҳалакнинг
Кўрган куни гумондир.

Йўллар қурғур адоқсиз,
Бизлар билан иши йўқ.
Бу дунёда гуноҳсиз
Яшагувчи киши йўқ.

Сизмай қолиб кўксимга
Оққан ёшлар, ёш эмас.
Отилмайди ҳеч кимга
Тоғнинг тоши тош эмас.

Кўнгил деган қўрғонни
Очгим келди кимгадир.
Сўз тўқиган ёлғоннинг
Озори йўқ негадир.

* * *

Мен бахтли аёлман, қирқта жоним бор,
Ҳаммаси умримга, сизга бахшида.
Она деб аталмиш улуғ номим бор,
Болангни эркалаб, суйиш яхши-да.

Қирқ жоннинг ҳеч бири меники эмас,
Аслида, ҳаммаси бировнинг мулки.
Уларни аямоқ қўлимдан келмас,
Илҳомнинг оғуши – шоирнинг эрки.

Ишониб, алданманг табассумимга,
Қилдай қирқта жоним руҳимда меҳмон.
Шеър ишқи ёнадир бор вужудимга –
Мени асраб турган қирқ биринчи жон.

Дилдора ХОШИМОВА,
докторант

«РОСТИ БУЛ ЭРДИКИМ, МАСТУР БЎЛДИ...»

(“Бобурнома”даги қиёслашда муаллиф шахсиятининг ёритилиши)

Шоир ва шоҳ Бобурнинг “Бобурнома” асари аввалидан сўнггигача деярли қиёслаш услубда ёзилган. Айнан, ушбу услубда муаллиф дунёқарашини кенг очилган. Бобур давридаги ижтимоий, сиёсий, давлатчиликка оид маълумотларнинг энг муҳими, объектив характерга моликлиги, айнан, “Бобурнома”даги қиёсий таҳлилларда аён бўлади.

Ҳали ўн етти-ўн саккиз ёшлиқ пайтида, Самарқандни иккинчи марта эгаллаган Бобур ўзининг саркардалик лаёқатини Ҳусайн Бойқаро билан қиёслайди. Ушбу қиёслаш Бобурнинг салтанат бошқаруви, юртга султон бўлишининг бир неча қирралари, муҳорабаларда мардларча кураш олиб бориш ва мақсад сари интилишнинг таҳлилини берган. У: “Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирини ушбу йўсунлиқ ғофилликта олибтур”, дер экан, гўё ўзининг устунлигини намоён этмаётгандек, бу қиёслашда ёш, ҳали тажрибаси камроқ Бобур муҳораба олиб боришда Ҳусайн Бойқарога пайравлик қилгандек кўринади. Аслида, бу унинг мақсадига нисбатан “кириш сўзи” бўлиб, кейинги қиёслаш иборалари Бобурнинг юксаклигини, ёш бўлишига қарамаздан, муҳорабада ғолибликка эришганлигини исботлайди.

Бу қиёслаш Бобурдан анча катта ёшда бўлган, кўп муҳорабаларни бошидан кечирган, ҳаёт тажрибасига эга Ҳуросон подшоҳи Ҳусайн Бойқаро билан “Бобурнома” муаллифи ҳақида бораётганлиги мазкур матнга яна бир қарра диққатимизни тортади. Бобур “аввал буким” деб бу қиёслашни бошлар экан, ўзининг салтанатни бошқариш ва муҳораба олиб боришда, айнан, Самарқанд тахтини иккинчи марта қайта эгаллашини Ҳусайн Бойқаронинг шу тахлитдаги муҳорабаси билан солиштириб, қиёслаб ундан беш жиҳатдан устунлигини келтиради. Бунда Бобур ҳарбий маҳоратининг жуда кўп қирралари очилган.

Масала янада ойдинроқ бўлиши учун мазкур матнни тўлалигича келтиришни маъқул кўрдик: “Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирини ушбу йўсунлуқ ғофилликта олибтур. Вале, иш билур киши олдида равшан ва инсофлик эл қошида мубайян-дурким, бу иш била ул иш орасида тафовутлардур ва ул олиш била, бу олиш орасида кўпроқ фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуг ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким,

ганими Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн саккиз ёшлиқ бетажриба ўғлон йигит эди. Учинчи буким, ганимининг ичидин кайфиёт ва ҳолатни билган киши Мир Али мироҳўр мирзога кишилар йибориб, гофиллиқга ганим устига келтурди. Тўртинчи буким, ганими қўрғонда эмас эди, Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олғон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавоби андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст, ўзи ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба гофиллиқга — ўқ келди ва олди”. (Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. “Шарқ” нашриёти матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент. 2002 йил. 80-бет. Кейинги иқтибослар шу китобдан олинади. Таъкидлар бизники — Д.Х).

Ҳусайн Бойқаронинг беш устунлик жиҳатидан Бобурнинг беш устунлиги қиёси мантиқан теран тарзда баён этилган. Бу, биринчи навбатда, ҳар иккала саркарданинг муҳорабадаги ютуқ ва камчиликлари тазод тарзда ифода этилганлиги билан ажралиб туради: тажрибалилик ва тажрибасизлик, катта ёшлилик ва ёшлик, муҳораба майдонининг географик қулайлик мавқеи, стратегик аҳамияти ва ундан самарали фойдаланиш мумкинлиги ва бунинг акси, Ҳусайн Бойқаронинг ҳийла ишлатиб, ганимининг мастлигида бир борганда осон мақсадга эришгани ва Бобурнинг икки марта келиб Самарқанд тахтига эга бўлиши маҳорат билан қиёсий таҳлил этилган.

Бобурнинг бу қиёси, аслида, унинг ҳаёти ва ижодига оид ҳалигача мавжуд бўлган жуда кўп саволларга ҳам жавоб беради. Бу, энг аввало, унинг бобоси Амир Темур салтанатини аввалгидек тиклаш учун тасарруфида бўлган ерларни қайта қўлга киритиш, бунинг учун “юрт олиш”ни мақсад этганлиги, ёшлигиданоқ мардлик, жасорат, гоҳида таваккал қилиб ҳам мақсад сари интилганлигининг дастлабки қаламларида унинг Ҳусайн Бойқаро билан ўзининг ушбу қиёсида ёрқин ифодасини топганлигини кўраимиз. Бобур ёзади: “Мен Самарқандни олғонда ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ганимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуг ёшлиқ киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқандтин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгуллик эди, вале, Шайбоқхоннинг қўрқунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртинчи буким, менинг ганимим қўрғонда эди, ҳам қўрғонни олилди, ҳам ганимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ганимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда Тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди”. (80-бет).

Бунда “Бобурнома” муаллифининг очиқ кўнгиллилиги, асарда фақат рост сўзларни баён этганлиги, ҳатто юқоридаги фахриядан ҳам мақсади ўзини кимдандир устун қўйиш эмаслигини таъкидлаганини кўраимиз. Ваҳоланки, у ўз жасорати билан ҳар қандай мақтовга лойиқ бўлган: “Бу деганлардин ғараз элга санг кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эрдиким, мазкур бўлди. **Бу битилганлардин мақсуд ўзини орттурмоқ эмас, рости бу эрдиким, мастур бўлди**”. (80-81-бетлар).

Бобурнинг қиёслаш санъати “Бобурнома”нинг кейинги — Ҳиндистон тарихига оид тасвирларида ўзининг мукамаллик даражасига етган, десак хато бўлмайди. Бунда ҳам Бобур Ҳиндистон табиати, набототи, ҳайвонот олами, қўл остидаги кишилар ва бошқа султонларга хизматда бўлган турли-туман шахсларнинг руҳий ҳолатининг ранг-баранглиги, бир-бирига ўхшашлигию тубдан фарқ қилишини жуда маҳорат билан тасвирлайди. Бу масала алоҳида тадқиқот объекти эканлигини инобатга олиб, биз Бобурнинг Ҳиндистон ва Ҳуросон султонлари, шоҳ ва салтанат бошлиқлари билан ўзини қиёслаши мавзуини кўриб чиқиш, юқоридаги қиёслашларнинг мантиқий давомини ўрганиб, қиёслаш услубининг нозик томонларига назар солишни маъқул билдик.

Бобур 1525 йил воқеаларини тасвирлар экан, Амир Темур салтанатини аввалги қаламравида эгаллаш, давлатчилик ишларида тартиб ўрнатиш ниятида Ҳиндистон учун кўп маҳорабалар олиб боради ва бу иш унинг мақсади эканлигини ҳам очиқ баён этади: “Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача Ҳиндистонга, бажид уру-

шиб, етти-саккиз йилда беш навбат Ҳиндистонга черик торттук. Бешинчи навбат-та таоло ўз фазл ва карами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақхур ва абтар қилиб, Ҳиндистондек васеъ мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди”. (195-бет).

Бобур ўзини Ҳиндистон султонлари билан қиёслашни шунчаки бу юртни тасарруфига киритиш тарихидан бошламаган. У, энг аввало, Ҳиндистонда узоқ муддат ҳукмронлик қилган султон ва шоҳларнинг фаолияти билан ўзининг ҳарбий имкониятларини қиёслайди, чоғиштиради ва якуний хулосага келади. Бобур ўзини бу ўлкани турли даврларда забт этган Султон Маҳмуд Фазнавий (Ғозий), Султон Шихобиддин Ғурий билан солиштириб кўради.

Айниқса, Бобур ўзининг лашкаркашлик ва юрт бошқариш сиёсатини Маҳмуд Фазнавий билан қиёслар экан. унинг ҳарбий маҳорати, устунлиги, кам куч билан Иброҳим Лўдийнинг қудратли армиясини мағлуб этганлигига оид фикрлари, унинг бошқа султонлардан нақадар устунлигини яққол кўрсатади. Бобур ижоди билан шуғулланган кўпгина Ғарб олимлари уни Шарқ адабиётининг моҳир тарихчиси, адаби эканлигини тан олган ҳолда, ҳарбий саркардалик қобилиятига ҳам юксак баҳо берганлар. Масалан, инглиз тарихчиси Лейн Пуул бу борада ёзади: “Унинг мемуарлари бир аскарнинг ҳарбий юриш ва чекинишлари ҳақидаги оддий кундалик дафтар эмас: бу хотираларда Шарқ адабиётини жуда яхши билган, нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни синчиклаб ўрганадиган, улар ҳақида холис ва одил фикр юрита оладиган мутаассир қалб эгасининг дунё ҳақидаги шахсий таассуротлари ва нозик фикрлари берилган”. Бу борада, айнан, “Бобурнома”да қайд этилган шу хусусдаги қиёслашга мурожаат этамиз: “Ҳазрати Рисолат замонида бу тарихқача ул юз (яъни, Ҳиндистон – Д.Ҳ.) подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятига мусалит бўлуб, салтанат қилубтурлар: бири, Султон Маҳмуд Ғозий ва авлоди Ҳиндистон мамлакатига муддати мадид салтанат тахтига ўлтурубтурлар. Иккинчиси, Султон Шихобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобии кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале, менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас; не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонникким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмура салотини анга мутиъ ва мунқот эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари раажалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар раажа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди”. (195-бет).

“Бобурнома”нинг юқоридаги матнига эътибор берсак, Бобурнинг Ҳиндистонни тасарруфига киритиш учун қанчалик ҳарбий маҳорат зоҳир этганлигини кўрамиз. Агар Бобур Ҳиндистонда, Иброҳим Лўдийга қарши жангга кирганида лашкарларининг сони ғанимининг лашкаридан ўн карра кам бўлса: “Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлгонлар ўн икки минг киши қамалга келди...” (195-бет). Маҳмуд Фазнавийнинг лашкари икки юз минг бўлмаса ҳам юз мингдан ортиқлиги, Бобурнинг тасарруфида Бадахшон, Қундуз, Қобул ва Қандаҳор бўлса, Маҳмуд Фазнавий салтанатига жами Ҳиндистон, Хуросон, Хоразм, Дорулмурадек чексиз ҳудуд бунинг устига Самарқанд подшоҳи ҳам унинг фармонига итоат қилган бўлган. Бобур ана шу номутаносибликда ўз устунлигини белгилаган, кам имкониятдан юксак ҳарбий натижага эришганлигини кўрсатган.

Бобурнинг тасвирида яна бир муҳим жиҳат мавжуд. Бу давлатчиликка бево-сита таалуқли бўлган нозик масала бўлиб, у буни алоҳида таъкидлаган. Маҳмуд Фазнавий Ҳиндистонда давлат юришида маҳаллий рожаларнинг унга бево-сита бўйсунмаганлиги, Бобур: “Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар раажа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди”, деб таъкидлаганидек, Маҳмуд Фазнавийнинг шунчалик катта ҳудудда султон эканлиги, беҳисоб бойликка эга-лиги, унинг давлат бошқарувида ягона тартибнинг мавжуд эмаслиги, бошбол-доқлик ҳукм сурганлигини ҳукмронлигидаги камчилик сирасига киритади. Маъ-

лумки, Бобур Ҳиндистонда агарчи қисқа муддат – беш йил ҳукмронлик қилган бўлса ҳам, бу мақсади сари у на бойлик ва на касри нафсини аямай, дастлабки ишини маҳаллий амалдорлар, рожаларни ўз давлат юритиш сиёсатига бирлаштиришга ҳаракат қилди ва бу масалада анчагина ютуқларга эриша олди ҳам.

Бобурнинг Ҳиндистонни забт этган Султон Шихобиддин Фурий билан ўзининг қиёслашида, биз Маҳмуд Ғазнавий мисолидагидек кенг йўсиндаги таҳлил-ни кўрамиз. Аммо, бу қиёслаш гарчи қисқароқ бўлса ҳам Бобур Шихобиддин Фурий давлатдорлигидаги энг катта камчилигини кўрсатади. У ҳам бўлса маҳаллий рожалар бу султонга қарши курашганлар ва Фурий уларни ўзига, бутун Ҳиндистон доирасида ўз таъсир доирасига ўтказа олмаганки, Бобурнинг назарида, бу салтанат бошқарувида катта камчилигидир. Юқорида кўрганимиздек, Бобур бу камчиликни Маҳмуд Ғазнавийнинг юрт бошқариш сиёсатининг ноқислиги сифатида ҳам баҳолаган: “Яна Султон Шихобиддин Фурий, агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Фурийда эди, “Табақоти Носирий”да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг (120минг) баргуствондор била Ҳиндистонга черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам раай ва раажалар эди. Тамом Ҳиндистон бир кишида эмас эди”. (195-бет).

Инглиз тарихчиси Эльфинистон Бобурнинг давлатдорлик ва шахсга бўлган муносабати ҳарбий қобилятининг “Бобурнома”да тасвирланганлиги ҳақида қуйидагиларни баён этган: “Бу хотираларда буюк туркий подшонинг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболаға ва пардозлашлардан холи. Унинг услуби оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли. У ўз замондошларининг қиёфаларини, урф-одатлари ва интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди”.

Ғарб ва Шарқ олимларининг Бобурга оид асарларидан бундай ижобий фикрларни кўп келтириш мумкин. Бу фикрлар “Бобурнома” муаллифининг давр султонлари ва ўзининг ҳарбий юришларига оид билдирган фикрларига ҳам таалуқлидир. У, юқорида биз мисол келтирган султон ва подшоҳлар фаолиятини ўзининг қарашлари билан солиштирар экан, Ҳиндистонни забт этишга оид қиёсини давом эттиради. Энди бу қиёсда, у, бу юртда салтанат юритганларнинг исми-шарифларини (Иброҳим Лўдийдан ташқари) тилга олмайди, балки уларнинг давлатчиликка оид фаолиятларини келтириш билан чекланади ва қиёслани усули билан ўзининг қўлга киритган ютуғи, ғалабаларини санаб ўтади. Бу матндан ўқувчи Бобурнинг олдинги султонлар ва мағлуб бўлган Ҳиндистон султони Иброҳим Лўдийдан устунлигини англаб олади. Унинг: “аввал навбатким, Бҳирага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндистон мамоликани фатҳ қилдим, ҳеч қачон (Бобур бунда айнан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва Султон Шихобиддин Фурийнинг Ҳиндистонга юз мингдан ортиқ лашкар билан кирганлигини билдириб, қиёсан тасвирламоқда – Д.Ҳ.) Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди”, дейиш билан, ўзининг бу сафарини шижоат, мардлик, тарихда мисли кўрилмаган жасорат сифатида баҳолайди.

Бобурнинг ана шу муҳим тарихий воқеаларни тасвирлашдан олдин юрт султонларининг характер ва хусусиятлари, муҳораба олиб бориш усули ва шахсий намуналигини юксак қиёсий тарзда бериши, Шарқ мумтоз насрий асарлари сира-сида Бобур маҳоратини алоҳида, юксак бадий ифодалар билан йўғрилган тасвир сифатида кўз ўнгимизда намоён этади. Шунингдек, бу қиёсий таҳлиллардан биз Бобурнинг давлат юргизиш сиёсати, қўлга киритган ҳудудда мустаҳкам давлат бошқарувини барқарор этиш, энг аввало, у ерда яшаётган халқнинг ишончига кириш ва сиёсат юритишда адл, инсофни асос билиш, имкон қадар давлат юритиш ишларида маслаҳат билан иш тутишга интиланлигини кўрамиз. Бобур фикрича, Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонни забт этгунга қадар Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустаҳкам салтанати мавжуд бўлса, Шихобиддин Фурийнинг уни қўллаб турган иниси Самарқандда султон ҳамда Хуросон унинг тасарруфида бўла туриб

Ҳиндистонни эгаллаган. Бобурнинг ҳарбий ва иқтисодий аҳволи бу икки султонлардан ўта мураккаб, ёнида қувватлаб турган бирон-бир темурийзода ва ёки бошқа юрт султони бўлмаганлигини таъкидлайди. Бобурнинг бу қиёсий тасвирлари ва уларда келтирилган тарихий воқеалар, фактик маълумотлар ва ҳарбий куч қудрати ва мушкilotини билдирувчи далиллар унинг юксак саркардалик хусусиятларини англатади. Аслида, Бобурнинг кам ҳарбий куч билан ғанимларнинг кўп сонли лашкарлари устидан қозонган ғалабаси кишини ҳайратга солади ва, муҳими, буларнинг барчаси унинг қиёсий услуби орқали баён қилинган.

Бобур бу қиёслаш усулини ўзи билан Иброҳим Лўдийнинг шахсияти ва ҳарбий ҳаракатларининг тасвири мисолида давом эттиради. Энди, бу мисоллар аниқ, конкрет факту рақамлар билан берилади. Бунда Бобур мақсадга ўтишдан олдин Ҳиндистоннинг катта ҳудуди Султон Иброҳим Лўдий томонидан бошқарилаётганлигини, унинг лашкарлари юз мингдан ортиқ, икки ярим мингга яқин жанговар фили ва кемалари Бобурнинг ўн мингга етмайдиган лашкарлари билан юзма-юз бўлганининг қиёсий таҳлили берилган. Бу қиёсларда биз Бобурнинг юксак ҳарбий маҳорати, бир ўлкани ўз тасарруфига киритишдан олдин унинг иқтисодий, географик, жой рельефининг манзаралари ўз қўшинининг кундалик ҳаётига зарур бўлган озиқа, от-улов емишини таъминлашдан тортиб, салтанат харажати ва унинг зарур заҳираларини таъминлашдек муаммоларни бирдан ҳал қилишга киришганлигини кўрамиз. Бу, масаланинг ҳарбий томони. Биз учун яна муҳим жиҳати Бобурнинг ушбу масалаларни маҳоратли адиб, ўша давр тарихий саргузашт жанри талабларида кам кўринадиган ҳолат – персонажлар характери, ўша даврдаги сиёсий, ҳарбий ҳолатни бошқа давр ва султонларнинг давлат бошқарувига оид мисоллар билан қиёсий ўрганганлиги, бу фактик маълумотларни “Бобурнома”да батафсил ифодалагани билан муҳим. Фақат бугина эмас, Бобур ўзининг ва бошқа султонларнинг давлатчилигини насрий тасвир тарзида баён этиш қаторида, “Бобурнома”да бадиий ифоданинг аъло намунаси сифатида қиёслаш усулидан фойдаланганки, бу жиҳат асарнинг қимматини янада оширган.

“Бобурнома”да юқорида келтирилган мисоллар тахлит муаллифнинг қиёслаш санъати ҳақидаги тасвирлар талайгина. Имкониятимиз чекланганлиги боис, биз Бобурнинг Ҳиндистон тарихи ва султонларининг давлат юритиш сиёсати, уларнинг бу жиҳатларининг қиёсий таҳлилларининг аксариятини мақола доирасида қамраб ололмадик. Бобурнинг Хисравшоҳ, Шайбонийхон, Боқи Чағониёний ва бошқа давр султонлари ва беқлари тасвиридаги қиёсий қарашлари ҳам изчил қиёсий таҳлилга арзийди. Ушбу масалаларни изчил ўрганиш, шубҳасиз, Бобур ижодини янаям чуқурроқ англашга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Наим КАРИМОВ,
профессор

«МАРДИКОРЛАР АШУЛАСИ»НИ КИМ ЁЗГАН?

«Қатагон қурбонлари хотираси» музейини зиёрат қилган кишилар 1916 йил қўзғалониغا бағишланган экспозиция олдида узоқ вақт тўхтаб қоладилар. Бунинг сабаби, шу бўлимнинг сенсор-киоскидан Россиянинг совуқ ўлкаларига юборилган мардикорлар ашуласининг янграб, ота-боболаримиз бошига тушган мушкул савдоларни эслатишидир.

1916 йил қўзғалони Тавалло, Сидқий Хондайлиқий, Тошқин (Мўминжон Муҳаммаджонов), Ҳамза сингари шоирларнинг ёзувларидагина эмас, балки халқ оғзаки ижодида ҳам ёрқин ифодасини топган. Шундай асарлардан бири узоқ йиллардан бери халқнинг тарихий хотирасидан ўчмай келаётган “Николай қон жаллоб” қўшиғидир. “Поездингни жилдирган...” сатрлари билан бошланувчи бу қўшиқ матни билан танишган киши унинг 1916 йил қўзғалониغا сабаб бўлган “қон жаллоб” – Николай II нинг фармони асосида мардикорликка олинган ва Россия ўрмонларида мушкул бир шароитда дарахт кесган йигитлардан бирининг пажмурда қалбидан отилиб чиққанини сезмай иложи йўқ. Эҳтимол, унинг дилини ўртаган, она юртига, ота-онасига соғинч ҳисси балқиб турган бу қўшиқ оғиздан-оғизга ўтиш жараёнида, яна янги-янги сатрлар ва бандлар билан бойиган, айрим мисралари эса ўзгаргандир. Ҳар ҳолда, бу қўшиқнинг узоқ вақт давомида **халқ ижоди намунаси** сифатида яшаб келиши бежиз эмас.

Лекин ўтган асрнинг етмишинчи йилларида намангонлик айрим ижодкорлар ушбу қўшиқ матни Худойберди Қорабоев исмли ҳамшаҳарлари қаламига мансуб, деган даъво билан чиққанлар. Худойберди Қорабоевнинг Одилжон Эгамбердиев деган қариндоши эса, унинг “Мен қушимни фозга солсам...” деган шеърлар тўпламини нашрга тайёрлаган. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти мазкур тўпландан жой олган шеърларнинг Худойберди Қорабоев қаламига мансублигидан шубҳаланиб, Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтига тақриз учун юборган. Аммо таниқли фольклоршунос Тўра Мирзаевнинг институт номидан берилган тақризи ўта салбий бўлишига қарамай, нашриёт тўплани 1980 йили нашр қилади. Бунинг устига Тўра Мирзаев худди ижо-

бий тақриз бергандек, унинг номини тақризчи сифатида қайд ҳам этади. Ваҳланки, тақризчи тўпладан жой олган аксар шеърларнинг халқ оғзаки ижодига мансублигини аниқ мисоллар билан исботлаган эди. (Тақризнинг қисқартирилган нусхаси “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигининг 1981 йил 24 апрель сониди босилган).

Худди ўша йилларда, бошқа бир фольклоршунос Малик Муродов телевидение орқали чиқишларида Худойберди Қорабоевнинг намангонлик замондошлари хотирасида қолган “Оқмас Карасконнинг суви” достони ва айрим шеърлари тўғрисида гапириб, унинг миллатпарвар ва ватанпарвар шоир сифатидаги жиҳатларни жўшиб таърифлаган. Фольклоршуноснинг жўшқин нутқини эшитганлар орасида Худойберди Қорабоевни яхши билган махфий хизмат ходими бўлиб, унинг “босмачилар”га ҳам, чекистларга ҳам барабар хизмат қилганини айтиб, шундай “мунофиқ киши”нинг асоссиз улуғланаётгани ҳақида тегишли идораларга хат ёзган. Худойберди Қорабоевнинг айрим шеърлари киритилган “Тирик сатрлар” тўллари нашри ўша заҳоти тўхтатилиб, табиийки, Худойберди шоирнинг шеърлари ундан олиб ташланган.

Аммо, орадан бир неча йил ўтиб, мазкур воқеа “унутилгач”, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Худойберди шоирнинг шеърларини юқорида қайд этганимиз “Мен қушимни ғозга солсам...” деган ном билан тўплам шаклида чоп этган.

Худойберди Қорабоев, чиндан ҳам, 1916 йилда мардикорликка олиниб, Россиянинг ғарбий ҳудудларига юборилган. У шоиртабиат, бадиҳагўй киши бўлибгина қолмай, мусиқага ҳам ҳавасманд бўлган. Эҳтимол, у мусофирликда кўрган билган ва ўз бошидан кечирган воқеаларни назмга тизгандир. Аммо, афсуски, унинг бирорта шеъри ҳаётлик пайтида чоп этилмаган. Босмачилар уни 1919 йилда ваҳшиёна қатл этганлар ва шу қилмишлари билангина қаноатланиб қолмай, асарларини куйдириб ташлаганлар. Шу тарзда, ундан бирор ёзма асар бизгача етиб келмаган.

Одилжон Эгамбердиев ўтган асрнинг олтмишинчи-етмишинчи йилларида нафақат Фарғона водийси, балки Қирғизистон ва Тожикистоннинг шаҳар ва қишлоқларида, шунингдек, Сурхондарёнинг Вахшивор. Хонжизза каби гўшаларида яшаган саксонга яқин кишилардан ёзиб олинган шеърларни Худойберди шоирнинг асарлари сифатида мазкур тўпламга киритган. Қизиғи шундаки, манба сифатида тилга олинган саксондан зиёд кишилар орасида Сайфиддин Жалилов, Набижон Қобилов, Саида Зуннунова, Эътибор Охунова, Назиржон Саидов, Исмоил Тўлак, Фарид Усмон, Усмон Шукур, Қобилжон Усмонов, Баҳром Жалилов сингари ўтган асрнинг йигирманчи-эллигинчи йиллари оралиғида туғилган, бинобарин, Худойберди шоирни кўришидан олган “маълумот”га таянган ҳолда, тўпламга шундай шеърларни киритганки, агар вақт топиб ахтарсангиз, уларнинг аксари халқ кўшиқлари ёки уларнинг бузилган нусхалари бўлиб чиқади.

Бу, масаланинг бир томони.

Одилжон Эгамбердиев Худойберди Қорабоевнинг Февраль тўнтаришидан сўнг, она юртига қайтишини тасвишлаб, унинг дунёқарашига рўй берган кескин ўзгариш тўғрисида бундай маълумотни берган: “Худойберди билан бирга граждандлар урушининг қаҳрамони. Андижон округ сиёсий идорасининг бошлиғи Терехов, Н.А. Резников (Х.Девонунинг дўсти, темир йўл ишчиси — Н.К.) билан бирга Андижонга соғ-саломат қайтишган. Улардан аввалроқ партия топшириғи билан Андижонда иш бошлаган ревком раиси Бильдин (дўмликда нутқ сўзлаган йигит) мардикордан қайтганларни илиқ қарши олди. Энди шоир милтиқ ва қалам билан чекистлик қила бошлади”. (Таъкид бизники — Н.К., юқорида номи қайд қилинган тўплам, 13-бет).

Дарвоқеа, Худойберди Қорабоев 1917 йилда она заминга қайтганидан сўнг, айна пайтда, ҳар икки томоннинг топшириқларини бажаради. Агар Худойберди Қорабоевнинг чекистлик фаолияти бир “қонжаллоб” (қон сотиб олувчи) дан

қутулиб, иккинчисига гирифтор бўлган эркесвар кишиларга ёқмаган бўлса, унинг “босмачилар” билан махфий алоқада бўлиши чекистларда унга бўлган ишончнинг йўқолишига сабаб бўлади. Хуллас, Худойберди Қорабоевнинг большевиклар манфаатига хизмат қилаётганини кечирмаган “босмачилар” уни ваҳшиёна равишда маҳв этадилар. Чекистлар эса, унинг ўлимидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб, одамларда “босмачилар”га қарши ғазаб-нафрат кайфиятини уйғотадилар ва собиқ чекистнинг маълум даражада идеаллашишига йўл очиб берадилар.

Бу, масаланинг иккинчи томони.

Масаланинг яна бир томони шундаки, ҳар қандай илмий ва ғайриилмий баҳслар ўқтин-ўқтин такрорланиб турганидек, “Мардикорлар ашуласи”нинг муаллифлиги масаласи ҳам шу кунларда айрим тарихчи олимларни қизиқтириб қолган кўринади. Яқинда андижонлик таниқли олим, тарих фанлари доктори, профессор Р. Шамсутдинов шоғирди Қ. Бозоров билан бирга “Андижондаги 1916 йил қўзғолони тарихидан лавҳалар” сарлавҳали мақоласини эълон қилди. Андижон Давлат университети “Илмий хабарнома”сининг 2010 йилдаги биринчи сонидан чоп этилган мазкур мақолада, жумладан, шундай сўзлар ёзилган: “Мардикорликка ўнбоши қилиб тайинланган Худойберди Қорабоев мардикорлик мавзусида ёзилган ва халқимиз орасида машҳур қўшиқ бўлиб кетган “Дўнгалагим” шеърининг муаллифидир...”

Мақола муаллифлари ушбу сўзлардан сўнг шеър матнини тўла келтириб, яна давом этганлар: “Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кейинги вақтларда эълон қилинган айрим тарихий асарларда... бу шеърни халқ оғзаки ижоди маҳсули деб, ҳатто, матни бир оз ўзгартирилган тарзда берилмоқда. Жумладан, Ҳ. Зиёевнинг асарида: “Поезднинг жилдираги, Устахонаси билан дўнгалаги, Двинскага кетишди Мард йигитнинг бир бўлаги”, шаклида, “Ватан тарихи” китобида эса: “Поезднинг жилдирган, Ўтхонаси билан дўнгалаги, Двинскага кетишди Мард йигитнинг бир бўлаги”, деб берилган. Ҳолбуки, ҳозирда пойтахтдаги “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи залларида янграб турувчи “Дўнгалагим” ашуласининг матни ҳам Х. Қорабоев матни билан бир хил”.

Муаллифлар “Х. Қорабоев матни”дан олинган бир бандни келтириб, “шеърнинг муаллифи Х. Қорабоев дейишга асос етарли”, деб масалага нуқта қўйгандек бўлсалар-да, илмий этикага риоя қилиб, яна ёзганлар: “Албатта, ҳали бу баҳсли масалани узил-кесил, ҳужжатли асосда ҳал қилиш вазифаси олдинда турибди, насиб қилса, буни урдалармиз ҳам”.

Маълумки, йигирманчи йилларнинг ўрталаридан бошлаб, ўзбек фольклорчиларининг янги авлоди Тошкент, Жиззах, Фарғона, Андижон сингари шаҳарларга бориб, халқ ўртасида тарқалган тарихий мавзудаги қўшиқларни ёзиб олишга алоҳида аҳамият берган. Шундай қўшиқларнинг бир қисми Ҳоди Зариф томонидан нашрга тайёрланган “Ўзбек фольклори” (1939) мажмуасида илк бор эълон қилинган. Баҳс боиси бўлган “Мардикорлар ашуласи” ҳам шу мажмуада “Николай қон жаллоб” номи билан чоп этилган. Бошқа аксар халқ қўшиқларининг кимдан ёзиб олинганлиги қайд этилган бўлса-да, мазкур қўшиқнинг манбаи негадир тузувчи томонидан кўрсатилмаган. Тахмин қилиш мумкинки, Ҳоди Зариф бу қўшиқни турли шаҳарларда турли кишилар ижросида эшитган ва ёзиб олган. Шунинг учун ҳам қўшиқ матнини диққат-эътибор билан ўқиган китобхон унинг бир эмас, бир неча кишилар ижодининг маҳсули эканлигини сезмай қолмайди. Ҳоди Зариф мазкур қўшиқ матнини унинг бир неча версия нусхалари асосида тиклаган бўлиши мумкин, балки шунинг учун ҳам ижрочи исмини қайд этмагандир.

1916 йил қўзғолонининг йигирма йиллиги муносабати билан ўзбек адабиёти ва санъати асарларида чоризмнинг “халқлар турмаси” сифатидаги образини ёритишга алоҳида эътибор берилди. Шу муносабат билан “Николай қон жаллоб” шеъри “Дўнгалагим” номи билан қўшиқ қилиниб, радио орқали ижро этилди. Мазкур қўшиқ марғилонлик машҳур ҳофиз Акбар Ҳайдаров ижросидаги лаппаги

эса халқ ўртасида катта шуҳрат қозониб, ўз даврининг муסיқий “хит”ларидан бирига айланди. Одилжон Эгамбердиев “Дўнгалагим” шеърини шу пластинкадан кўчириб олган. Буни Одилжон Эгамбердиевнинг “Худойберди шоирнинг “Мен қушимни ғозга солсам...” тўпламига кирган қўшиқ ва шеърлар ...ёзиб олинган, топилган қўлёзмалар, қўшиқлар ёзилган нодир пластинка ва турли хотиралар асосида тикланди”, деган сўзлари тасдиқлаб турибди.

Агар эътибор берсангиз, тўпламдаги “Дўнгалагим”дан бошқа бирор шеърда “Двинска” топоними учрамайди, аксинча, бир неча шеърда “Сизрань” шахрию Волга дарёси тилга олинади, холос. Агар Сизрань Волга дарёси тармоқлари ўтган ерда жойлашган бўлса, Двинска, аксинча, 1893-1917 йилларда шундай деб юритилган, аммо Латвиянинг Даугава дарёси ёқасида жойлашган, ҳозирда Даугавпилс деб аталган пристань-шаҳардир. “Николай қон жаллоб” қўшиғининг ижодкори мардикорлик йилларини ўша ерда ўтказган.

Энди, мазкур қўшиқнинг Ҳоди Зариф нусхаси билан танишиб кўрайлик:

*Поездингни жилдирган
Ўтхонаси билан дўнгалаги.
Двинска кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.*

*Двинска кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинска кеткизган
Николай зolim замбараги.*

*Двинска йўл бўлсин,
Қарағайзоринг кул бўлсин,
Йигитларни қийнаган
Николайинг йўқ бўлсин.*

*Тошкентингиздан миниб,
Тўп остидан чиқдилар.
Оналари: “Вой, болам!” деб,
Кафан тўнин бичдилар.*

*Ўтхонасини қичқиртиб
Истансага юргизди.
Кўктеракка етмасдан
Соз дуторимни синдирди.*

*Сув ошини ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарағай кесганман,
Ҳеч ҳақимдан кечмайман.*

*Олиб ўтиб Одесга,
Иморатига яратди.
Тиззамиздан қон сўриб,
Ўз фойдасига қаратди.*

*Ўнг қўлинда бир қассоб
Чўчқани сўяди беҳисоб.
Бизни тўққиз ой ишлатди
Николай деган қон жаллоб.*

Мазкур қўшиқ матнининг лаппақдан ёзиб олинган нусхасида баъзи бир сўзлар ва сатрлар ўзгартирилган ёки тушириб қолдирилган. Бундан ташқари, матнга “Сизрань” ва “Андижон” сўzlари киритилган. Масалан:

*Бизни тўққиз ой ишлатди
Сизрань деган ўрмонда.
Кетолмаймиз Андижон,
Бир чақа йўқ кармонда.*

Агар қўшиқнинг Ҳоди Зариф нусхасида Николайнинг тахтдан ағдарилгани ва мардикорларнинг энди ўз ватанларига қайтиши мумкинлиги тўғрисида бирор имо-ишора бўлмаса, “Андижон нусхаси”да худди шу мотив етакчилик қилади:

*Тахта кўприк битдими,
Поезд келиб ўтдими?
Мардикор олган Николай
Ўз тахтидан кетдими?*

Бу ҳар икки матнни ўзаро қиёслаш қўшиқнинг муайян бир муаллифга мансуб эмаслигини, унга ҳатто фольклорчи олимлар ёки қўшиқ санъатидан озми-кўпми хабардор кишилар ҳам қўл урганларини кўрсатади. Бинобарин, бундан қарийб юз йил аввал яратилган халқ қўшиқларининг муаллифлиги масаласига оид баҳслар самарасиз эканлиги, шубҳасиздир.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

ЭРКИН СИДДИҚ НИМА ДЕЙДИ?

Латифагўй, беназир инсон Эркин Сиддиқов ҳангомаларини кўпчилик адабиёт ихлосмандлари яхши билишади. Уларни тўплаб “Хотин йўғида” сарлавҳали бир китоб қилдим. Тезда тарқалиб кетди. Ўқиб кўрсам, кўп ҳангомалар қолиб кетибди. Эркин ака билан нашриётда бирга ишлаган ҳамкасблари мен эшитмаган яна қанча ичакчўзди воқеаларни ҳикоя қилиб беришди. Ўз-ўзидан “Хотин йўғида”нинг иккинчи, қайта ишланган ва тўлдирилган нашри юзага келди. Муҳтарам журналхонлар эътиборига янги китобдан бир-икки шингилни ҳавола қилишни лозим топдим.

СИЗ БЕМАЛОЛ ҚАЙТАВЕРИНГ

Ёшлар нашриётида ишлаб юрган кезларимиз. У пайтлари ёш ижодкорлар, айниқса шоирлар, китоб чиқариш учун йиллаб навбатда туришарди. Нашриёт режаси бир неча марта тасдиқдан ўтар, тинимсиз ўзгариб турарди. Деярли ҳар куни ишхонага вилоятлардан шоирлар келиб, қўлёзмалари ҳаракатга тушган-тушмаганлиги билан қизиқишарди. Ҳар йили кузда ноширлар ҳам пахта теримига жалб қилинар, бирор киши бу ишдан ўзини четга олса, мукофотдан маҳрум қилинарди.

Ана шундай кунларнинг бирида ишхонада Эркин аканинг бир ўзи қоровул Фозил ака билан ҳангомалашиб ўтирган экан, эшик аста очилиб, нашриётнинг шеърият бўлимига қўлёзмасини анча аввал ташлаб кетган ёш шоир йигит ийманибгина кириб келибди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом, келинг йигитча, хўш хизмат, — дебди Эркин ака мулойимлик билан.

Шоир Эркин аканинг салобатидан гапини йўқотиб кўйибди.

— Ҳойнаҳой иш сўраб келгандирсиз, бизда уч киши навбат билан қоровуллик қилишади, ҳозирча учалалари дуппа-дуруст ишлаб туришиб-

ди, устиларидан шикоят тушаётгани йўқ, беш-олти йилдан кейин бир хабар оласиз-да, укажон...

– Йўқ, мен...

– Э-ҳа, бирор кишининг ўрнига пахта теримига бормоқчимисиз? – У йиллари пахта сиёсати шунақа қаттиқ эдики, ўзингиз бора олмасангиз, ўрнингизга бошқа бировни жўнатишга мажбур бўлардингиз.

– Йўқ, ҳалиги...

– Дарвоқе, кўзимга иссиқ кўринаяпсиз, ҳойнаҳой, пастимиздаги магазинда ишласангиз керак? Нима, дўконга тансиқроқ бир нима келдими?

– Мен... ҳалиги, шеърларимни ташлаб кетувдим, нима бўлдийкин, шуни билгани...

– Қачон келдингиз?

– Эрталаб поезддан тушдим.

– Э, шунақа демайсизми, шеърларингиз кўпмиди?

– Ҳа, юзтача бор эди.

– Янгимиди?

– Янгилари ҳам, эскилари ҳам...

– Хавотир олманг, йигитча, – дебди Эркин ака меҳрибонлик билан. – Бизда ҳозиргача бирор кишининг қўлёмаси йўқолган эмас. Мана, менинг ўзимга бундан ўн-ўн беш йил аввал беш-олтита қўлёмма ташлаб кетишган. Делого тикиб, сейфга жойлаб қўйибман. Ҳар куни, кунора очиб, бир-бир шамоллатиб қўяман. Қандоқ бўлса, шундоқ турибди. Менга ёқиб қолдингиз, укажон. Худо хоҳласа, шеърларингизни топиб, ўзим сейфнинг тўрига олиб қўяман. Сиз бемалол қайтаверинг...

ДАДИЛЛИК

Бир йили Эркин ака билан машинада Жиззахга бориб, ўша йиллари донгдор пахтакор сифатида чўлда машҳур бўлган совхоз директорининг уйида меҳмон бўлдик. Зиёфат биз кутганимиздан ҳам аъло бўлди. Уй эгаси шахматга ишқибоз экан, қўни-қўшнилари, собиқ райком котиби, яна бир-икки киши келиб, зиёфатга йиғилганлар ўртасида мусобақа қилишни мўлжаллашди. Ютқизган киши навбатдаги зиёфатни зиммасига олиши керак. Мен мезбонларга бош бармоғим билан Эркин акани кўрсатиб, “Эҳтиёт бўлинглар, шахматни зўр ўйнайди, шу чоққача бировга ютқизган эмас”, деб шивирлаб қўйдим. Фикримни худди эшитиб тургандай, Эркин ака: “Қани, бир-икки партия ўйнанглар-чи, юришларингни кўрайчи”, деди.

Мусобақа бошланди. Биз икки киши дастурхоннинг бир четида ўзаро гаплашиб ўтирибмиз. Эркин ака мезбонларга эшиттириб:

– Карпов Багиода Корчной билан ўйнаганидаги ўн еттинчи партия эсингиздами? – деб сўраб қолди. Мен дарҳол жавоб қилдим:

– Ҳа, эсимда. Ўттиз иккинчи юришда Анатолий фили билан рақиб пиёдасини урмай, нақд ютуқни қўлдан бой берган-а.

– Шу ҳолат бир вақтлар Капабланка – Ласкер ўйнида ҳам юз берган, ammo Ласкер филини мардона қурбон қилиб, ғалабага эришган, – деди Эркин ака. Ва яна қўшиб қўйди:

– Дадилликни Фишердан ўрганиш керак. Спасскийни айни шу дадиллиги учун таъзирини берган. Унинг юришларига беш кетаман-да!

Ҳазилни давом эттирдим.

– Эркин ака, ўзингиз ҳам беш йилча олдин Мамажон ака Муҳиддинов билан ўйнаганингизда қора отни оқ филга алиштирмай, сал қолган ютқизиб қўйишингизга...

– Ҳа, – деди Эркин ака кўзойнагини тозалар экан, – ўшанда мен устоз пиёдани с7 хонасига суришини сира ўйламаган эканман.

– Отни а4 дан с5 га олиб ўтганингизда ҳам бўлар эди-ку?

– Йўқ, бўлмасди, Мамажон ака руҳни е8 га босишга тайёр бўлиб турганди...

Бу гаплардан кейин биз билан ўйнашга мезбонларнинг чоғи келмади. Эркин ака:

– Майли, мен битта фигурамни олиб қўяман, ютқизсам, “Тошкент” меҳмонхонасида зиёфат бераман деса ҳам, у кишига рақиб топилмади.

АНЖИРХЎРЛИК

Куз ойлари эди. Маҳмуд ака Яҳъёев, Эркин ака, мен – учовлон эрта азонда анжир егани Эски жўва бозорига тушдик.

Бозор гавжум. Мевалар сархил. Аввалига бир кило анжир олиб, шу яқин-атрофдаги чойхонага кириб, аччиқ чой дамлатиб, бир оз ўтирмақчи бўлдик. Тўғрироғи, Маҳмуд ака шундай таклиф киритди. Аммо Эркин ака кўнмади.

– Анжирни шу ерда, тоғоранинг бошида ейиш керак, гаштли бўлади, – деб туриб олди. Иложсиз кўндик.

Анжир сотаётган аёлларнинг кўпи Эркин акани танишар экан, «Э, жингалак соч, келдингми, яхши юрибсанми, ҳали ҳам иштаҳанг ўша-ўшами?», деб сўрашишди.

– Иштаҳамга сен мегажинларнинг кўзи тегди, энди мен ейдиган овқатга ёш бола ҳам тўймайди, – деди Эркин ака афсуслангандай бўлиб.

Биз бу гапларнинг маъносини тушунмай, гоҳ Эркин акага, гоҳ сотувчи аёлларга қараб турибмиз.

– Иштаҳанг бўлмаса, ўтган йилги шартни такрорлаймиз экан-да, тўйгунча ейишми? Аммо ўшанда ҳаммамизни чув тушириб кетгандинг, – деб қолди сотувчи аёллардан бири.

– Майли, – деди Эркин ака. – Аммо бу сафар бир ўзим эмасман; иккита шеригим ҳам бор. Булар номига бир-иккита ейишади, холос. Шартти – тўйгунча. Қани, қўй анжирингдан...

Анжирпуруш пештахта устига уч-тўртта барг ёзиб, тоғорадан бир жуфт-бир жуфт анжир олиб қўя бошлади. Эркин ака шумлик учунми ё аввалдан шунақа ноёб тажрибага эгами, сотувчи анжирни барг устига қўйиб улгурмай лаққа-лаққа ютади. Сотувчи сал ҳаялласа, тоғорадан ўзи олиб ейди. Бошқа бир аёл «ўн тўртта, ўн олтига, ўн саккизга, йигирмата», деб санаб турибди.

Саноқ йигирма олтига борганда анжирпурушнинг қўли қалтирай бошлади:

– Ҳой, йигит ўлгур, бўлди энди, ёрилиб ўлма тагин, муллакамлар ҳам бирортадан ейишсин, олинлар, бу ярамасга қўйиб берсангиз тоғорапогораси билан ейди, яна иштаҳалари йўқмиш, – деди бизларга ишора қилиб.

Эркин ака «Эҳ, энди иштаҳа келганида расво қилдинг-да», деб қўлини артди. Биз ҳам шоша-пиша уч-тўрттадан едик. Бозордан чиқаётганимизда Эркин ака гудраниб қолди:

– Бир марта тўйиб ейишга ҳам қўйишмайди-я...

ҚОҒОЗИ ЯХШИ, АММО...

Эркин ака билан хонада қўлёзма ўқиб ўтирган эдик, ҳар икки куннинг бирида нашриётга келиб, муҳаррирларнинг бошини қотирадиган “жўқий” муаллифларимиздан бири, қўлида бир папка шеър, очерк ва мақолалари билан ассалому алайкум дея кириб келди. Бундан атиги уч кун аввал ҳам келиб, айтиши бўйича, кечаси ёзиб тугатган ҳужжатли қиссасининг қўлёзмасини ташлаб кетганди. Иш кўплигидан уни varaқлаб чиқишга ҳам улгурмагандик.

— Мана, янги шеърларимдан олиб келдим, Умар Ҳайёмга ҳавас қилиб, беш юзта рубой, уч юзта тўртлик ёздим. Мабодо керак бўлиб қолса деб, туман газетасида босилган очеркларимни ҳам ола келдим. Бир кўрасизларда, акалар, — деди у умидворлик билан.

Эркин аканинг пешонаси тиришди, сабаби нашриёт раҳбарлари тавсиясига кўра, шу муаллифнинг ижод намуналаридан умумий тўпламга киритишни режалаштирган эдик. Ҳар икки кунда бир папкадан қўлёзма олиб келади, аммо уларнинг ичидан битта ҳам яроқлиси чиқмайди.

— Домлажон, — деди Эркин ака ҳазин бир оҳангда, — худо хайрингизни берсин, бизга раҳмингиз келсин, бошқа ҳамма ишларни йиғиштириб, уйга ҳам бормай қўлёзмаларингизни ўқиб ётибмиз. Аммо ҳалигача маъқул бўладиганини топа олганимиз йўқ.

— Майли, майли, — деди муаллиф хотиржамлик билан, — булари ёқмаса бошқасини олиб келаман, уйда ҳали кўп.

— Ундай бўлса мана бу ўтмаганларини олиб кетинг-да, биродар, шкафлар тўлиб кетиб, қўйишга жой топа олмаяпмиз, — кесатгандай бўлди Эркин ака. Шу пайтгача индамай ўтирган эдим, гапга аралашгим келди.

— Овора бўлиб кўтариб юрадиларми, яхшиси макулатурага топшира қолайлик, — деган таклиф киритдим. Эркин ака дарҳол жавоб қайтарди:

— Э, йўқ, ўтган ҳафта икки қоп қилиб олиб борсак, уёқ-буёғини титкилаб кўришдида олишмади. Изза бўлиб қайтариб олиб келдик.

Бу гап муаллифга ҳам қизиқ туюлди шекилли:

— Ие, нега олишмайди, сифатли оқ қоғозга босилган бўлса, — дея хайрон бўлиб сўради. Эркин ака суҳбатга нуқта қўйди:

— Макулатурачилар ҳам димоғдор бўлиб кетишибди. “Қоғози ёмон эмас, аммо бир томонига ёзилган шеърларига чидаб бўлмайди” дейишяпти, яра-маслар...

ИККИ ЯРИМ ЙИЛГАЧА ХАЙР...

Бошқа нашриётларни айта олмайман, аммо “Ёш гвардия”да ўзига хос кун тартиби бор эди. Эрталаб ишга биринчи келган киши, албатта, чой қўйиши керак. Бир-икки пиёладан мириқиб ичилгач, муаллифларнинг қўлёзмалари билан ишлаш бошланади. Соат ўн иккиларга яқинлашганида тушликни қаерда қилиш масаласини ҳал қилиш лозим бўлади. Бордию сомса ейдиганлар кўпчиликни ташкил қилса, бирорта чаққонроқ йигитни олдиндан ўчиртга қўймаса бўлмайди. Лағмон ейиладиган бўлса ҳам шундай. Баъзан Эркин ака Миробидов ёки Ҳамид Жалоловнинг кўнгли “думба-жигар”, яъниким ўша пайтлари бағоят машҳур бўлган тўрт тийинлик пирожка тусаб қолади. Бошқалар қаршилиқ қилишмаса, пастга тушиб ўтирмай, хонанинг ўзида овқатлана қоламиз. Бир гал мен, бошқа бир гал Саидгани Сайдолимов хизматда бўламиз.

Пирожкахўрлик тугагач, шахмат мусобақаси бошланади. Ўтган кунги олишувда қаттиқ эзилганлар рақибларидан ўч олиш мақсадида астойдил жангга киришадилар. Мусобақа то директоримиз тушликдан қайтгунларича давом этади.

Эркин ака шахматга унча қизиқмайди, томоша қилиб туришни, ют-қазаетган томоннинг асабига тегадиган луқмалар ташлашни ёқтиради. Шу боис, баъзи ўйинлар охирига етмай, жанжал бошланиб кетади.

Бир кун китоби нашриёт режасига кирган, аммо қўлёмаси муҳокамадан ўтмаган бир муаллиф келиб қолиб, шахмат ўйинига киришиб кетди. Устма-уст уч марта ютқизди. Асаби таранглашиб турган эди, Эркин ака оловга керосин сепди:

– Ука, аввал ҳам шахмат ўйнаганмисиз?

Муаллифнинг жон-пони чиқиб кетди. “Мени ким деб ўйлаяпсиз, фалон-фалончиларни эзиб юрган одамман. Разрядим бор. Хоҳласангиз, сизни ҳам... эзиб қўйишим мумкин. Ўйнайсизми?”, деди жаҳл устида.

– Ўйнайман, – деди Эркин ака босиқлик билан, – менинг разрядим йўқ, аммо битта арзимас шартим бор.

– Қанақа шарт? – ҳайрон бўлди муаллиф.

– Ютқизиб қўйсам, беш йилгача қўлимга шахмат ушламай, эртадан кечгача қўлёмма таҳрир қиламан. Мабодо ютиб олсам, беш йилгача нашриётга келмай турасиз. Омон-эсон пенсияга чиқиб олай, ана ундан кейин бемалол...

Эркин ака шундай дея тахта устига шахмат доналарини шахдам тера бошлади. Ўйин бошланди. Бир зумда хонага одам тўлди. Униси уни юр, буниси буниси юр, деб тургандан кейин нима ҳам бўларди. Орадан ярим соат ўтиб, ҳар икки томон ҳам дурангга рози бўлишди.

– Хўш, – деди муаллиф Эркин акага қараб, – шартингиз нима бўлди?

– Икки ярим йилгача хайр, – деди Эркин ака ва ўрнидан даст туриб ташқарига чиқиб кетди.

ЖАБАЛАПА

Нашриётда йилига бир-икки марта мукофот пули ҳам олиб турар эдик. Бундай пайтлари Эркин аканинг саҳийлиги тутиб, бизларга тушликда лағмон ёки сомса олиб берар, баъзан бошқаларни аралаштирмай, иккаламиз собиқ “Тошкент” меҳмонхонасининг олтинчи қаватига кўтарилиб, бир-биримизни меҳмон қилар эдик.

Шундай зиёфатлардан бирида сафимизга нотаниш бир йигит келиб қўшилди. Иккаламиз билан ҳам қирқ йиллик қадрдондай қучоқлашиб кўришди. “Э акахонлар, сизларни ҳам кўрадиган кун бор экан-ку”, дея гоҳ Эркин акани, гоҳ мени бағрига босади, суюнганидан кўзларига ёш олади. Бу ҳам майли, официантни чақириб, қовурилган жўжа, бедана, ичкилик буюради. Ароқни стаканларга тўлдириб-тўлдириб қуяди. Э, охири бахайр бўлсин-да, дея бир-биримизга қараб турибмиз, чунки чўнтагимиз унча бақувват эмас. Янги танишимиз бўлса овқатни паққос тушириб ётибди.

Эркин ака аввалига ҳазил-ҳузул қилиб бемалол ўтираверди, аммо меҳмон йигит қўшни столда ўтириб, биз томонга ишвали қараётган аёлларга бизнинг номимиздан бир шиша коньяк, бир шиша шампан виноси, шоколад совға қилган эди, бирдан ҳушёр тортди.

– Дўстим, – деди у меҳмон йигит томонга аста энгашиб, – сиз ҳадеб овора бўлаверманг, овқат топилади, аммо дўст топилмайди. Аҳмаджон

билан гаплашиб туринглар, мен бориб антиқа бир таом буюраман, мазза қилиб еймиз, ана ундан кейин бизникида бир кеча меҳмон бўласиз...

Бу гап янги танишимизга маъқул келди. Эркин ака ўрнидан туриб, аввал бизга хизмат қилаётган официант аёл билан бир нималарни гаплашди, жаҳли чиқиб, бир оз тортишгандай ҳам бўлди, сўнг ошхона томонга ўтиб кетди. Орадан беш-ўн дақиқа ўтгач, хотиржам бўлиб қайтиб келди ва:

– Э биродар, ўзиям қайнонаси суйган йигитлардан экансиз, зўр таом буюриб келдим. Бир мазза қилайлик. Анави бемаза официант бўлса жабалапа тамом бўлди дейди-я. Тўппа-тўғри ресторан бошлиғининг олдига кирдим, илтимос қилдим. Олдига бир пачка пулни поп этиб ташладим. Ўзиям “хўб бўлади, ака” деворганини билмай қолди. Қани, овқат келгунча эликтадан олиб турайлик...

Меҳмон бундай номли таомни эшитмаган экан, қизиқиб сўраб қолди:

– Ака, жабалапа дегани нима ўзи?

– Французларнинг таоми, – бамайлихотир жавоб берди Эркин ака, – бизда энди-энди урф бўлаяпти, Парижда бўлса, истаган пайтингда ейсан. Бир ой яшаб роса тўйдим. Озроқ ҳиди бор, аммо жоннинг роҳати. Э, юрган эканмиз-да паловхонтўрага маҳлиё бўлиб.

Меҳмон бирдан ҳушёр тортди.

– Ака, бу таомингиз яна, ҳалиги... қурбақанинг гўшти эмасми?

– Ие, биласиз экан-да, – хурсанд бўлиб кетди Эркин ака, – гўшти эмас, сон гўшти денг. Ўзим кўзим билан кўриб, ёғлисидан танладим. Эҳ, бир мазза қиладиган бўлдик-да.

Ранги қув оқарган меҳмон ёнини ковлаб, бир сиқим пулни официант аёлнинг қўлига тутқазди-ю, ўзини ташқарига отди.

